

Innføringen av tjukk l og retrofleksjer i østlandsk

**- en empirisk avklaring
og optimalitetsteoretisk analyse**

Ann-Kristin Molde

2. utgave

Hovedoppgave
Nordisk institutt
Universitetet i Bergen
Juni 2005

Til mine lesere :)

Forord

Mange tror man bare kan skrive hovedoppgave om innføringen av tjukk l og retrofleksers dersom man har en spesielt sterk lidenskap for disse lydene. Slik er det ikke. Utgangspunktet mitt var optimalitetsteorien, som er den dominerende teorien innen fonologi i dag. Samtidig ønsket jeg å bruke den på empiriske forhold som studenter og forskere med interesse for norsk/nordisk språk kunne synes var interessant. Valget var ikke lett, men etter en natt på Bergensbanen på vei mot Østlandet for første gang på fire år falt det endelig på plass. Jeg ble påminnet hvor annerledes geografien var der, og det gav meg assosiasjoner til det språklige skillet mellom østlandsk og vestlandsk. Jeg bestemte meg derfor for å analysere innføringen av de språkendringene som har ført til dette skillet, og med utgangspunkt i det snevret jeg så inn til innføringen av tjukk l og retrofleksers. Dette viste seg å gi en fruktbar kobling mellom teori og empiri, som førte meg til en rekke interessante problemstillinger.

Min viktigste hjelper i dette arbeidet har vært Gjert Kristoffersen, min mentor siden jeg startet å studere og veilederen min på hovedfag. Jeg har skrevet hovedoppgaven i et intenst og til dels stormfullt samarbeid med han. Han har vist utholdenhet, entusiasme og kontinuerlig tro på meg, og er den beste veilederen jeg kunne hatt!

De viktigste diskusjonene utenom dem jeg har hatt med Gjert, er dem jeg har hatt med tidligere og nålevende forskere gjennom å lese hva de har skrevet. De tidligere dialektologene og språkhistorikerne var mye mer interessante enn jeg hadde trodd. Johan Storm, du imponerer fortsatt! McCarthy (2002) har dessuten gitt meg et solid grunnlag for optimalitetsteoretisk forskning. Takk til Gunnar Nyström i Uppsala og Arne Kjell Foldvik i Trondheim for hyggelige og lærerike samtaler. Jeg vil ellers spesielt takke alle som gav meg innspill i forbindelse med foredraget jeg hadde på Møte om norsk språk (MONS) i Kristiansand november 2003 og faglunsjen jeg hadde ved Nordisk institutt ved UiB april 2004, og alle andre som har kommet med innspill om smått eller stort muntlig eller på mail (i alfabetisk rekkefølge): Jardar Eggesbø Abrahamsen, Jan Terje Faarlund, Silke Hamann, Odd Einar Haugen, Eldar Heide, Per Arne Helland, Hanne Gram Simonsen, Ingeborg Skaug, Arne Torp, Tore Vaag og to anonyme konsulenter. Jeg vil spesielt takke Helge Sandøy for å bidra til min tenkning ved å argumentere mot meg.

Samtidig har hovedoppgaven en rekke andre forutsetninger: Takk til Ole Reinlund, helten min siste halvdel av 1990-tallet, som satte meg på ideen å studere nordisk, og til medstudentene mine på grunnfag som gjorde førsteopplevelsen min av faget god. Takk til flertallet i "Hva skal jeg bli?"-konkurransen min som anbefalte meg å begynne på hovedfag. Og ikke minst takk til Eivind Torgersen som på et mirakuløst vis fikk meg til å skjønne

grunnleggende fonetikk høsten 1998.

Jeg har til dels skrevet hovedoppgaven på si ved at jeg har brukt mye tid på å delta aktivt i fagutvalget og å være gruppeleder for til sammen ca 150 studenter på språkdelen av årsstudium i nordisk. Dette har gitt meg mye, og jeg vil takke alle jeg har fått gjøre det sammen med. Jeg kunne ellers takket miljøet i sofakroken på nordisk for faglig hjelp, men det er vel ikke til å skjule at ikke alle har skjønt så mye av hva jeg har drevet med. Men noen har bidratt faglig, og generelt har sofamiljøet en god støttefunksjon. Arbeidet ville vært mye tyngre uten dere. En spesiell takk til medstudent Else Berit Molde, for hva vet jeg ikke. Jeg vil også takke Norges klokeste pensjonist, Torhild Nylehn Nøsted, og Hanne Marie Molde.

Hovedoppgaven er tilegnet mine lesere, som ikke alle er fonologer. Jeg har derfor prøvd å forklare underveis de fleste fonetiske og fonologiske termer jeg bruker. Men dette er ingen populærvitenskapelig tekst, og jeg har derfor ikke kunnet forenkle og forklare så mye som flere av dere kunne trengt. Dersom dere får problem med å forstå fremstillingen noen steder, vil jeg derfor anbefale dere å slå opp i noen av de nyere norske lærebøkene i fonetikk og fonologi. Slethei (1996) er en enkel innføring i fonetikk, Endresen m.fl. (2000: 207-306) handler om både fonetikk og fonologi, og Kristoffersen (1998: 60-131) er en innføring i generativ fonologi. For dem som ønsker eller trenger mer kunnskap om optimalitetsteorien enn den jeg presenterer i 1.6 og kapittel 6, er Kager (1999) en glitrende innføringsbok på engelsk og Helland (2003: 42-72) en god norsk innføring. En litt mer avansert innføringsbok, som plasserer optimalitetsteorien i et bredere perspektiv, er McCarthy (2002).

Bergen 2. juni 2005

Ann-Kristin Molde

Forord til 2. utgave

Innspurten i hovedoppgavearbeidet mitt ble veldig hektisk, og resultatet ble en hovedoppgave med vel mye småfeil. Jeg har nå, mens jeg venter på muntlig eksamen, prøvd å rette opp det jeg har merket meg av faktafeil, skrivefeil og formelle feil, i tillegg til at jeg har omformulert noen av de dårligste setningene. Jeg vil ellers benytte anledningen til å takke Anne Høy Horsberg og Einar Bovim for hjelp som gjorde at jeg klarte få inn hovedoppgaven overhodet.

Bergen 9. juni 2005

Ann-Kristin Molde

Innhold

1	Innledning	9
1.1	Hovedmålsetting	9
1.2	Tjukk l og retrofleksjer.....	9
1.3	Østlandsk	10
1.4	Retrofleksers fonetiske og fonologiske egenskaper	11
1.5	Innføringen av tjukk l og retrofleksjer	12
1.6	Optimalitetsteorien.....	13
1.7	En historisk OT-analyse.....	14
1.8	Oppgavens struktur	16
2	Retrofleksjer som språklyder	17
2.1	Innledning	17
2.2	Koronale lyder	17
2.2.1	Begrepsavklaring.....	17
2.2.2	Koronalene i østlandsk	18
2.3	Hovedskillet mellom /t d n l s/ og /t d n l s/.....	20
2.3.1	Synspunkt i tre sentrale lærebøker i fonetikk	21
2.3.2	En fonologisk hypotese: Endresen (1985).....	22
2.3.3	Et svar basert på nyere eksperimentelle fonetiske studier	23
2.3.4	Hovedskillet mellom /t/, /t/ og /t/.....	25
2.3.5	Oppsummering	27
2.4	Retrofleksers nødvendige, variable og umulige artikulatoriske egenskaper	27
2.5	Retrofleksers akustiske egenskaper.....	30
2.6	Begrepsbruk videre i teksten.....	31
3	Historisk språkforskning	33
3.1	Innledning	33
3.2	Språkendring – hva, hvordan, hvorfor?.....	33
3.2.1	Hva endrer seg?.....	33
3.2.2	Hvordan endrer språk seg?	35
3.2.3	Kan språkendringer forklares?.....	36
3.3	Metodisk tilnærming	38
3.3.1	Samsvar med virkeligheten	38
3.3.2	Sammenheng med vår totale kunnskap	40
3.3.3	Avslutning	41

4	Innføringen av tjukk l	42
4.1	Innledning	42
4.2	Fremstillingen i tre lærebøker	42
4.3	Ingen sammenheng eller et første opphav?	43
4.4	Norrøn /l/ eller /rð/ som første opphav?	44
4.4.1	Hvordan /l/ > /ʎ/ (1A)?	45
4.4.2	Hvordan /rð/ > /ʎ/ (IB)?	48
4.4.3	Hvordan /ʎ/ også av /rð/ (2A)?	50
4.4.4	Hvordan /ʎ/ også av /l/ (2B)?	50
4.5	Spredningen av tjukk l	52
4.6	Distribusjon	54
4.6.1	Tjukk l og lateral i dagens østlandsk - fri variasjon	54
4.6.2	Tjukk l og lateral i østlandsk på stadium 3 – komplementær distribusjon	55
4.7	Avslutning	55
5	Innføringen av retroflekser	56
5.1	Innledning	56
5.2	Retroflektering i dagens østlandsk	56
5.3	Retroflektering på stadium 3	57
5.4	Resiprok assimilasjon eller progressiv, delvis nærassimilasjon?	58
5.5	Hva var den relevante fellesnevneren for /r/ og tjukk l?	60
5.5.1	Apikalitet da som nå?	60
5.5.2	Eller tungens form eller passiv artikulatur?	62
5.5.3	Konklusjon	64
5.6	Er /r/ eller tjukk l retrofleksenes første opphav?	64
5.7	Parallellitet til innføringen av tjukk l av norrøn /rð/	68
5.8	Retrofleksassimilasjon	69
5.9	Total, regressiv nærassimilasjon	70
5.10	Avslutning – med presentasjon av de tre stadiene	72
6	Optimalitetsteorien	74
6.1	Innledning	74
6.2	Den generative tradisjonen	74
6.3	Rangering av universelle velformethetsbetingelser	76
6.4	Et nytt syn på den underliggende formen	78
6.5	Problemet med forenkling og markerthet	79

7	En synkron OT-analyse av retroflektering	81
7.1	Innledning	81
7.2	Data.....	81
7.3	En problematisk lydkombinasjon.....	82
7.4	Ulike måter lydkombinasjonen kan elimineres	84
7.5	En problematisk lydtype	87
7.6	En synkron OT-analyse av retroflektering	89
7.6.1	Rangering av betingelsene.....	89
7.6.2	Analyse.....	90
7.7	Problem med analysen	91
7.7.1	Diskusjon av empirien	92
7.7.2	Diskusjon av inputtet	92
7.7.3	Diskusjon av grammatikken (betingelsene og rangeringen).....	93
7.8	En bedre analyse	97
7.8.1	Rangering av betingelsene.....	97
7.8.2	Analyser	98
7.9	Retrofleksassimilasjon	99
7.10	Spor av total, regressiv nærassimilasjon	100
7.11	Sammenligning med Hamann (2003)	101
8	En synkron OT-analyse av tjukk l	104
8.1	Innledning	104
8.2	Data.....	104
8.3	Tjukk l av norrøn /rð/.....	104
8.3.1	En grammatisk analyse av tjukk l av /rð/.....	104
8.3.2	En del av grammatikken eller bare en tilfeldig innovasjon?.....	107
8.4	Spredningen til tjukk l av norrøn //.....	108
8.5	Begrensningene ved spredningen.....	109
8.5.1	Ikke tjukk l i fremlyd.....	109
8.5.2	Ikke tjukk l etter vokalene /i y e/.....	110
8.5.3	Ikke tjukk l alene etter korte vokaler	113
8.6	En analyse av tjukk ls distribusjon.....	113
8.6.1	Rangering av betingelsene.....	113
8.6.2	Analyser	115
8.6.3	Sammenligning med Hamann (2003).....	119
8.7	Avslutning.....	122

9	En historisk OT-analyse	123
9.1	Innledning	123
9.2	Grammatiske og leksikalske endringer innen OT	123
9.3	Data	124
9.4	Grammatiske endringer	125
9.4.1	Stadium 3: Retroflektering	125
9.4.2	Stadium 2: Total, regressiv nærassimilasjon	126
9.4.3	Stadium 1: Bevaring av lydkombinasjonen apikal + laminal koronal	127
9.4.4	Oppsummering	128
9.5	Leksikalske endringer	129
9.6	Rerangering – bare beskrivelse eller også forklaring?	130
9.7	Sammenligning med Hamann (2005)	132
10	Avslutning	134
10.1	Innledning	134
10.2	Hovedtrekk	134
10.3	Kan analysene anvendes på relaterte fenomen i andre språk?	135
10.4	Er *K[+ap] K[-ap] en mulig universell betingelse?	136
10.5	Avslutning	137
	Litteraturliste	138
	Sammendrag	144

1 Innledning

1.1 Hovedmålsetting

Tjukk l, /t/, og retrofleksler, /t d n l s/, har vært sentrale forskningstema i norsk språkforskning innen språkhistorie, dialektologi, synkron fonologi (strukturalisme og generativ fonologi) og sosiolingvistikk. I denne hovedoppgaven vil jeg trekke frem tjukk l og retrofleksler på nytt, med det som mål å se disse godt dokumenterte språklige fenomenene på en ny måte, basert på nyere forskning innen artikulatorkisk fonetikk, komparativ språkforskning og teoretisk lingvistikk.

Hovedmålet mitt er å analysere innføringen av tjukk l og retrofleksler i østlandsk ved hjelp av optimalitetsteorien (OT), som internasjonalt er den dominerende teorien innen fonologisk forskning i dag.¹ Men for å kunne gjøre det må man ha empirien på plass, så man vet hva man skal analysere. Et viktig delmål er derfor en empirisk avklaring av hvordan innføringen av tjukk l og retrofleksler kan ha skjedd.² Dette krever igjen at man har klart for seg hva som kjennetegner de lydene som kalles retrofleksler, og jeg ønsker også å ta stilling til det.

Jeg vil videre i innledningen først presentere hva jeg mener med tjukk l og retrofleksler og lydenes geografiske utbredelse (1.2) og deretter hvorfor jeg har valgt å avgrense til østlandsk (1.3). Etter å ha gjort det vil jeg først presentere delmålet om å ta stilling til hva som er retrofleksler fonetiske og fonologiske egenskaper (1.4), før jeg presenteres oppgavens empiriske mål, koblet til den empiriske avklaringen (1.5). Deretter presenterer jeg hovedtrekk i optimalitetsteorien (1.6) og med utgangspunkt i det oppgavens teoretiske mål, koblet til den historiske optimalitetsteoretiske analysen av innføringen av tjukk l og retrofleksler (1.7). Til slutt presenterer jeg oppgavens struktur (1.8).

1.2 Tjukk l og retrofleksler

Med *retrofleksler* (tidligere kalt *alveolarer*, *supradentaler* og/eller *akuminaler* i norsk og svensk språkforskning) mener jeg lydene /t d n l s/. De finnes både i rotord, som i *kart*, [kat], og blir til gjennom en fonologisk prosess der /r/ eller tjukk l, /t/, smelter sammen med en dental/alveolar lyd, /t d n l s/, over morfem- og ordgrenser, som i *har nå*, [ha: nɔ]. Der

¹ I Norge har OT fått best fotfeste ved Universitetet i Tromsø, der den nå brukes aktivt av forskere tilknyttet Senter for fremragende forskning i teoretisk lingvistikk (The Center for Advanced Study in Theoretical Linguistics, CASTL).

² I forhold til vanlig språkbruk er det litt problematisk å si at tjukk l og retrofleksler ble 'innført', fordi ordet impliserer at det er noen som innfører. Men jeg bruker ordet likevel, i mangel av et bedre ord som både kan fungere som betegnelse på selve prosessen, og som uttrykker at resultatet blir at språket får nye lyder.

retrofleksene finnes i rotord, har de opprinnelig oppstått gjennom denne fonologiske prosessen.

Med *tjukk l* mener jeg det som i International Phonetic Alphabet (IPA) kalles en *retrofleks flapp*, /ɾ/, men som fortsatt ofte kalles tjukk l i norsk og svensk språkforskning.

I Norge finnes tjukk l og retrofleksjer i hele det *østnorske* språkområdet, dvs. i østlandsk, midlandsmål og trøndersk. I tillegg har tjukk l spredt seg oppover i Nordland, og retrofleksene har spredt seg til hele Nord-Norge og sprer seg dessuten fortsatt i Sør-Norge, både på Sørlandet og Nordvestlandet. Samtidig er tjukk l og retrofleksjer i norsk en del av et større, sammenhengende språkområde, som Sandøy (1996: 155ff.) kaller *det sentralskandinaviske området*). Området dekker tjukk l-området i Norge pluss de andre nordiske områdene som har tjukk l. Foruten de ovenfor nevnte norske områdene, gjelder det store, tilgrensende områder i Sverige, både *götamål*, *sveamål* og *norrländska mål* (Mårtenson og Fjeldstad 1998: 23). De samme områdene har også retrofleksjer, med unntak av Småland, som i stedet har *ban*, *fat* osv. I tillegg har deler av de svensktalende områdene i Finland tjukk l (sst.: 27), men de har ikke retrofleksjer (sst.: 33). Tjukk l er ikke akseptert som en del av det svenske standardspråket (sst.: 46), mens retrofleksjer derimot er standardspråklig (sst.: 20).

Det inngår ikke i prosjektet mitt å diskutere hva som har gjort det sentralskandinaviske området til et aktivt spredningsområde. Men jeg er enig med Sandøy (1996: 165f.) i at det må ha stor betydning at det er "eit geografisk samanhengande område" med "relativt like" naturvilkår", i tillegg til at det "har utgjort eit samla kulturområda", ikke bare språklig.

Tjukk l og retrofleksjer finnes også i en del andre språk, blant annet en rekke indo-ariske og australske språk. De retrofleks plosivene /t/ og /d/ er ifølge Endresen (1991: 63) også vanlige i en del engelske dialekter før og etter /r/, dvs. [ɾ], for eksempel i ordet [dɾ]ive. Retrofleksjer er likevel ganske sjeldne lyder, og opptrer normalt sett bare som et tillegg til – ikke istedenfor – dental/alveolarene /t d n l s/ (Hamann 2003: 3). Noen steder har de også en lignende retrofleksjeringsprosess som i det sentralskandinaviske spredningsområdet, og Hamann (2003: 83ff.) kaller denne prosessen *retroflexion in a rhotic context*. Samtidig kan det virke som om den skandinaviske retrofleksjeringsprosessen er spesielt generell, ved å virke både ved /r/ og tjukk l og når de står fremfor en rekke lyder, /t d n l s/.

1.3 Østlandsk

Selv om tjukk l og retrofleksjer finnes i et større sammenhengende område, har jeg likevel valgt å avgrense temaet geografisk ikke bare til østnorsk, men mer spesifikt til *østlandsk*, slik at midlandsmål og trøndersk også ekskluderes. En grunn til dette er at det er begrenset hvor

mye en hovedoppgave kan dekke, og jeg ønsker av plasshensyn å kunne nedprioritere unntak/ variasjon som gjelder mindre deler av det sentralskandinaviske spredningsområdet, og fokusere på det sentrale ved tjukk l og retrofleksjer, i dag og historisk. En annen grunn er at østlandsk er et dialektområde som er relativt godt utforsket både fonetisk og fonologisk de siste tiårene (jf. nedenfor), slik at jeg har mye forskning å basere meg på.³ Dessuten er hensikten med den empiriske avklaringen å konkludere med hvordan empirien er for noe som er ett språk ifølge OT, slik at jeg kan basere OT-analysene mine på det, jf. fotnote 6.

Samtidig vil jeg trekke inn andre deler av det sentralskandinaviske området når det er nødvendig for å diskutere dialektgeografiske slutninger, dvs. slutninger om hvordan det kan ha vært tidligere på basis av hvordan det er i en større del av området i dag.

1.4 Retrofleksers fonetiske og fonologiske egenskaper

Enkelte forskere har de senere årene argumentert for at retrofleksene i østlandsk ikke nødvendigvis er *retrofleks* i artikulatorkategori, dvs. at tungespissen ikke nødvendigvis er tilbakebøyd, slik de klassifiseres innen IPA (Endresen 1985; Simonsen, Moen og Cowen 2000; Kristoffersen 2000; Moen og Simonsen 2005). Med utgangspunkt i denne forskningen kommer jeg i kapittel 2 til å diskutere to spørsmål.

Det første er *hva som i østlandsk skiller retrofleksene [t d ŋ l s] fra dental/alveolarene /t d n l s/ som fonologisk klasse, dvs. klasse med (minst) ett fonologisk fellestrekk av betydning for fonologiske prosesser. Mer konkret vil jeg stille spørsmål om hovedskillet er hva som er passiv artikulatorkategori, aktiv artikulatorkategori eller tungespissens form (tilbakebøyd eller ikke).*

Det andre spørsmålet er *hva som kjennetegner retrofleksjer, medregnet tjukk l, som språkklyder i språk universelt. Silke Hamann (2003: 32ff.) har foreslått en ny fonetisk definisjon av retrofleksjer i språk universelt. Hun definerer der retrofleksjer på basis av fire prototypiske egenskaper, som ikke alle retrofleksjer har i like stor grad.. Men i en situasjon der variasjonen i hvordan retrofleksjer artikuleres er stor (sst.: 14ff.), mener jeg det er mer interessant å systematisere retrofleksenes egenskaper på en annen måte. Jeg vil derfor vurdere Hamanns prototypiske egenskaper opp mot om de er egenskaper retrofleksjer må ha (*nødvendige egenskaper*), egenskaper retrofleksjer kan ha, men ikke trenger å ha (*variable egenskaper*) eller egenskaper retrofleksjer ikke kan ha (*umulige egenskaper*).*

³ Jeg kommer til å omtale som *østlandsk* også det som tradisjonelt har blitt kalt *standard østnorsk*, og det som Kristoffersen (2000: 10) kaller *Urban East Norwegian*, på norsk *urbant østnorsk*.

1.5 Innføringen av tjukk l og retroflekser

Det finnes mye tidligere forskning på opphavet til tjukk l og retroflekser i norsk, basert på arbeid med kilder fra norrøn tid og senmiddelalderen. Viktige forskere som har presentert syn på dette, er Storm (1884), Larsen (1897), Seip (1931), Christiansen (1946-48), Indrebø (1951), Kolsrud (1951) og Haugen (1976). Det er uenighet mellom dem om nøyaktig *når* tjukk l og retroflekser oppstod, men det mest vanlige synet har vært å anta at lydene senest oppstod på 1200-tallet (jf. 5.6). Forskerne er imidlertid enige om at både tjukk l og retroflekser har *to opphav*. Tjukk l har oppstått av både norrøn /l/ og norrøn /rð/, mens retrofleksene har oppstått av både /r/ + dental/alveolarer og tjukk l + dental/alveolarer.

Når det gjelder innføringen av tjukk l, har det vært spesielt store sprik blant forskerne om grunnleggende spørsmål knyttet til hva som er forholdet mellom opphavene, samtidig som dette ofte ikke har blitt tatt opp eksplisitt. Prosjektets empiriske hovedproblemstilling knyttet til innføringen av tjukk l kan derfor konkretiseres slik: Hva er den interne kronologien knyttet til innføringen av tjukk l: (1) Hvilket av de to opphavene, /l/ og /rð/ er tidligst i kronologisk forstand, (2) hvordan oppstod denne lydendringen, og (3) hvordan fikk vi samme type lyd i den andre og kronologisk sekundære omgivelsen? Jeg kommer også til å ta stilling til hvordan tjukk ls distribusjon er og kan ha vært.

Innføringen av retroflekser må håndteres annerledes, fordi retrofleksenes to 'opphav' ikke fungerer på samme måte som tjukk ls opphav. Tjukk ls opphav er svært forskjellige, og ett av dem, norrøn /rð/, ble eliminert av språkendringen. Retrofleksenes to 'opphav' derimot, /r/ og tjukk l, ble begge påvirkende lyder i en fonologisk assimilasjonsprosess, der /t d n l s/ systematisk blir /t̥ d̥ n̥ l̥ s̥/. Dette betyr at de må ha minst én fellesnevner som gjør at begge kan virke i samme prosess. Prosjektets empiriske hovedproblemstillinger knyttet til innføringen av retroflekser blir derfor disse: 1. Hvilken fellesnevner gjør at både /r/ og tjukk l kan være påvirkende lyd i retroflekteringsprosessen? 2. Hvordan er den interne kronologien, dvs. kan /r/ eller tjukk l ha hatt mer av egenskapen som fungerer som fellesnevner enn den andre lyden, eller kan det være andre grunner som gjør at man eventuelt først fikk retroflekser i én av omgivelsene?

Jeg vil koblet til dette også komme inn på to relaterte prosesser. Den første er *retrofleksassimilasjonen* i dagens østlandsk, der dental/alveolarer som kommer etter retroflekser, selv blir retroflekse, som når /baʔ-n/ uttales [baʔ.t̥n̥]. Den andre er en assimilasjonsprosess som i forkant av retroflekteringsprosessen gjorde *rn*, *rl* og *rs* til *nn*, *ll* og *ss*. Det som skjer her, er at den siste lyden påvirker lyden foran til å bli helt lik seg selv, og

dette kan derfor kalles en *total, regressiv nærassimilasjon*.

I diskusjonen av spørsmålene som gjelder den empiriske avklaringen av innføringen av tjukk l og retrofleksjer kommer jeg til å fokusere på det som står i sentrale språkhistoriske og dialektografiske lærebøker og forskningsverk/artikler, og jeg ønsker å rydde opp i, diskutere og ta stilling til det som har blitt hevdet. Et studium av de skriftlige kildene fra den tiden lydene oppstod, inngår dermed ikke direkte i prosjektet, annet enn gjennom at fremstillingene og tolkningene jeg diskuterer, mer eller mindre er basert på dem, jf. presentasjonen av min metodiske tilnærming i 3.3. I diskusjonen av retrofleksenes fellesnevner da lydene oppstod, vil jeg også trekke inn den ovenfor nevnte forskningen på retrofleksene i dagens østlandsk.

1.6 Optimalitetsteorien

Opgavens hovedmål er å utarbeide en optimalitetsteoretisk analyse av *innføringen av tjukk l og retrofleksjer*. Før jeg gjør nærmere inn på dette, vil jeg kort gjøre rede for hovedtrekk i teorien. Optimalitetsteorien (OT) er en nyutvikling innen generativ fonologi fra begynnelsen av 1990-årene. Den optimalitetsteoretiske forskningen er svært mangfoldig, og flere forskere har utviklet synspunkt som bryter med det man kan kalle klassisk OT i tradisjonen etter Prince og Smolensky (1993). Det finnes gode argumenter for flere av de nye synspunktene, men jeg har likevel valgt å basere hovedoppgaven på klassisk OT, slik den kommer til uttrykk i bøker som Kager (1999) og McCarthy (2002).

Generativ fonologi har siden starten på 1950/60-tallet vært kjennetegnet av at man tenker seg at språket har to nivå, slik at hvert morfem, dvs. minimal betydningsbærende enhet, både har en *underliggende form* og en *overflateform*. Litt forenklet kan man si at overflateformen er den konkrete uttalen, mens den underliggende formen er hvordan morfemet er lagret som en del av språkbrukernes *leksikon*, dvs. ordforråd. Tradisjonelt har man tenkt seg at det virker *fonologiske regler* mellom nivåene, slik at morfemets overflateform, *utputtet*, blir generert med utgangspunkt i den underliggende formen, som da blir *innputt* for reglene. Et mye brukt eksempel i norsk språkforskning er morfemet /tryg/, *trygg*, der den stemte plosiven /g/ blir ustemt, dvs. [k], når morfemet står foran den ustemte bøyingsendelsen /t/, slik det gjør i intetkjønn, /tryg-t/, *trygt*, der uttalen blir [trykt] (se for eksempel Molde 2004).

Ifølge Archangeli og Langendoen (1997: VIII) står lingvister overfor to problemer når de skal utforme en grammatikk for et visst språk: Grammatikken må være a) vid nok til å fange opp alle elementene i språket og b) stram nok til å skille ut alt som ikke hører med. Dette sammenligner de med en fisker som skal prøve å fange bare én type fisk. *Det ideelle nettet* er et nett som fanger nøyaktig de ønskede fiskene og ingen andre, og Chomsky (1957) og andre tidlige generative forskere prøvde å lage slike nett. Men det viste seg å være umulig å ikke få

med fisk av feil type, og det ble derfor nødvendig å supplere med en separator som kunne sile vekk disse fiskene. Dette innebar at man begynte å lage betingelser, som krevde at for eksempel visse lydkombinasjoner ikke skulle forekomme.

Men med dette som utgangspunkt ble det mulig å vrake forestillingen om det ideelle nettet, siden det uansett ikke fungerte helt, og heller prøve å lage *den ideelle separatoren*, dvs. at man først fanger alle fiskene man klarer, og at separatoren deretter siler vekk de fiskene som ikke skulle vært der. Det er dette OT prøver på, og hovedskillet mellom OT og den generative tradisjonen blir dermed at OT erstatter de fonologiske reglene med *velformethetsbetingelser*, dvs. betingelser som stiller absolutte krav til egenskaper ved utputtet (*markerthetsbetingelser*) eller forholdet mellom innputt og utputt (*trofasthetsbetingelser*).

Ifølge OT finnes det bare én grunn til at utputtet ikke er likt innputtet, og slik bryter en trofasthetsbetingelse, som når /tryg-t/ blir [trykt]. Noe ved overflateformen som er identisk med innputtet, må da være markert, dvs. for eksempel vanskelig å uttale, og dette kan formuleres som en markerthetsbetingelse (Molde 2004).⁴ Problemet med [trygt], som er identisk med innputtet /tryg-t/, er at ordet består av en konsonantgruppe der to plosiver (lukkelyder), [g] og [t], ikke har samme spesifisering for stemthet, ved at [g] har stemmeleppevibrasjon og [t] ikke har det.

Alle velformethetsbetingelsene er *universelle*, dvs. felles for alle språk. Men det varierer fra språk til språk hvilke betingelser som kommer til uttrykk, og i hvilken grad. Dette innebærer formelt sett at man i OT tenker seg at velformethetsbetingelsene i det enkelte språk er *rangert*, og at hver slik rangering utgjør *en grammatikk*. Grammatiske forskjeller mellom språk kommer da av *ulik rangering* av betingelsene. Det enkelte språkets rangering avgjør hvilke utputt - av flere mulige - som er *optimale* (derav *optimalitetsteorien*), dvs. mest *velformede* i det språket (derav *velformethetsbetingelser*). For eksempel vil ikke språk med en tilstrekkelig høyt rangert betingelse som krever at stemte og ustemte plosiver ikke skal stå i samme konsonantgruppe, ha utputt med slike konsonantgrupper.

1.7 En historisk OT-analyse

Som strukturalistisk og tradisjonell generativ lingvistikk har OT primært blitt brukt til synkrone studium av språk, hovedsaklig dagens språk. OT kan imidlertid også brukes til diakrone studier, og det har vært en del slik historisk OT-forskning internasjonalt, noe antologien Holt (red.) (2003) viser.⁵ Åfarli (2000: 127ff.) diskuterer prinsipielt hva det innebærer å utarbeide historiske generative syntaktiske analyser, med relevans også for

⁴ Markerthetsbegrepet er problematisk, og jeg kommer tilbake til det i 6.5.

⁵ Så vidt jeg kjenner til, har ingen andre i Norge til nå bidratt med noen omfattende historisk fonologisk OT-analyse. Sakshaug (2003) er en OT-inspirert analyse av historiske syntaktiske fenomen.

fonologiske OT-analyser. Språkendring sees da som en overgang fra én grammatikk til en annen, og kan dermed studeres på samme måte som når man sammenligner samtidige språk. Man sier da ingenting om selve endringsprosessen, men viser hva som skiller ulike språkstadier grammatisk.

For å studere en historisk endringsprosess optimalitetsteoretisk må man derfor utarbeide synkrone OT-analyser av to eller flere språkstadier og gjøre rede for hvilke forskjeller grammatikkene har. Siden en grammatikk ifølge OT er en spesifikk rangering av de universelle velformethetsbetingelsene, betyr dette at ikke bare forskjeller mellom samtidige språk (jf. 1.6), men også forskjeller mellom et språk på ulike tidspunkt, kan analyseres som ulike rangeringer av betingelsene. En språkendring innebærer da én av to ting: en endring av leksikon eller en rerangering av språkets velformethetsbetingelser.

Jeg ønsker ut fra dette å utarbeide en analyse der overgangen fra et system uten retroflekker og tjukk l til et system med retroflekker og tjukk l kan uttrykkes gjennom én eller flere rerangeringer av velformethetsbetingelser som kan gis en best mulig uavhengig begrunnelse. Dette krever at jeg utarbeider synkrone OT-analyser av minst to språkstadier, ett før innføringen av tjukk l og retroflekker og ett etter.⁶

Det virker kanskje mest logisk å prøve å sette opp en grammatikk i form av et sett rangerte betingelser for tiden før innføringen av lydene, og deretter prøve å finne ut hvordan grammatikken kan ha blitt etterpå. Men jeg vil i denne oppgaven gå motsatt vei, dvs. starte med en analyse av stadiet rett etter at lydene ble innført og deretter slutte meg tilbake. Hovedgrunnen til dette er at stadiet etter innføringen ligner på dagens østlandsk, og at det sannsynligvis vil bli lettere å finne og begrunne aktuelle velformethetsbetingelser om jeg kan ta utgangspunkt i det observerbare systemet vi har i dag, der tjukk l og retroflekker er en del av lydinventaret. Dette gjør det også relevant for meg å bygge på og diskutere en rekke fonetiske og fonologiske beskrivelser av dagens østlandsk, medregnet synkrone og diakrone OT-analyser av retroflektering i østlandsk (Bradley 2002; Hamann 2003, 2005).

Et delmål blir derfor å *utarbeide en OT-analyse av tjukk l og retroflekker for tiden rett etter innføringen av dem*. Først når det er på plass, kan jeg gå i gang med selve hovedmålet: å utarbeide en historisk analyse av hvilke rerangeringer som har skjedd mellom tiden før tjukk l og retroflekker og tiden etter. Analysen vil jeg så diskutere i forhold til Hamanns (2003, 2005) synkrone og diakrone OT-analyser av retroflektering, retrofleksassimilasjon og retroflekseers, medregnet tjukk ls, distribusjon i en rekke språk, deriblant østlandsk. Men der hennes

⁶ Utarbeidelsen av en slik analyse krever også at det jeg skal analysere, er ett språk i den betydning at det har lik rangering av betingelsene. Østlandsk, som jeg har valgt å avgrense analysen til (jf. 1.3), har i hovedsak det, i hvert fall når det gjelder de betingelsene som er viktige for innføringen av tjukk l og retroflekker. Jeg vil da samtidig se bort fra eventuelle grammatiske avvik i mindre deler av området.

analyser er primært perseptuelt basert, kommer jeg til å ha et mer artikulatortisk utgangspunkt og i så stor grad som mulig finne og utarbeide artikulatortisk baserte betingelser. Et annet delmål blir derfor å diskutere om det er nødvendig med perseptuelle betingelser, og hvilken tilnærming som gir de beste analysene av tjukk l og retroflektering.

1.8 Oppgavens struktur

I kapittel 2 er målet å svare på hva som kjennetegner retroflekser som språklyder i forhold til andre koronaler i østlandsk (2.3) og i språk universelt, sistnevnte ved å ta stilling til Hamanns (2003) nye fonetiske definisjon av retroflekser (2.4). Jeg vil også kort presentere hvilke akustiske egenskaper retroflekser har (2.5). I kapittel 3 stiller jeg spørsmål om hva språkendringer er, hvordan de skjer, og om de kan forklares (3.2). I tillegg gjør jeg rede for min metodiske tilnærming (3.3).

I kapittel 4 er temaet innføringen av tjukk l, og i kapittel 5 innføringen av retroflekser. Spørsmålene jeg vil stille, er presentert tidligere i dette kapittelet. Jeg avslutter kapittel 5 med å gjøre rede for de tre språkstadiene jeg kommer til å operere med i OT-analysene (5.10).

I kapittel 6 diskuterer jeg hovedtrekk i OT, som et utgangspunkt for å analysere henholdsvis retroflektering og tjukk l på stadiet etter innføringen i kapittel 7 og 8. Med mine synkroner OT-analyser som basis vil jeg i kapittel 9 utarbeide en analyse av innføringen av tjukk l og retroflekser historisk (9.4), diskutere om rerangeringer bare kan beskrive eller også forklare språkendringer (9.6), og sammenligne analysen min med Hamann (2005) (9.7).

Til slutt, i kapittel 10, oppsummerer jeg hovedoppgaven, diskuterer om analysene kan anvendes på relaterte fenomen i andre språk, og diskuterer mer spesifikt om en av betingelsene jeg utformer, er en god kandidat til å være en universell betingelse eller ikke.

2 Retroflekser som språklyder

2.1 Innledning

I dette kapitlet vil jeg diskutere retroflekser som språklyder i forhold til andre koronaler, både i dagens østlandsk og universelt. Jeg vil starte med å forklare hva som menes med koronaler, avklare en del begrep og presentere de tolv koronalene som finnes i østlandsk (2.2). Etter dette vil jeg med bakgrunn i dagens forskning diskutere hva som i østlandsk fungerer som hovedskillet mellom de såkalte retrofleksene /t̪ d̪ n̪ l̪ ʂ/ og den fonologiske klassen som de korresponderer med og samtidig skiller seg fra, dental/alveolarene /t d n l s/ (2.3). I forbindelse med dette kommer jeg også inn på hva som skiller /l/ fra /ɭ/ og /r/ (2.3.4).

Deretter vil jeg stille spørsmål om hva som er nødvendige, variable og umulige egenskaper for retroflekser i språk universelt, med utgangspunkt i Hamanns (2003) forsøk på en ny artikulorisk definisjon (2.4), og presentere hva disse artikuloriske egenskapene innebærer for retrofleksenes akustiske egenskaper (2.5). Til slutt gjør jeg rede for begrepsbruken videre i teksten (2.6).

2.2 Koronale lyder

2.2.1 Begrepsavklaring

Med *koronale* lyder (koronaler) menes det konsonanter som artikuleres med den fremre delen av tungen, i motsetning til *labiale* lyder (labialer), som artikuleres med leppene, og *dorsale* lyder (dorsaler), som artikuleres med den bakre delen av tungen. Under artikulasjonen av konsonanter, i motsetning til vokaler, møter luften én eller annen form for hindring mellom strupehodet og leppene, ved at artikulasjonsorganene under luftstrømmen, *de nedre artikulatorene*, nærmer seg eller møter helt artikulasjonsorganene over luftstrømmen, *de øvre artikulatorene*. De nedre artikulatorene kalles ofte *de aktive artikulatorene*, mens de øvre kalles *de passive artikulatorene*, fordi det er de nedre artikulatorene som i hovedsak beveger seg mot de øvre, mens de øvre ligger i ro.⁷ Begrepene labial, koronal og dorsal refererer alle til slike aktive artikulører.

Koronalene kan deles inn videre i *laminale koronaler*, dvs. lyder som artikuleres med tungebladet, *apikale koronaler*, dvs. lyder som artikuleres med tungespissen, og *subapikale koronaler*, dvs. lyder som artikuleres med undersiden av tungespissen (Ladefoged og

⁷ Et unntak fra dette mønsteret er drøvelen, som selv om den er en øvre artikulor, kan vibrere mot baktungen. Dette skjer under artikulasjonen av uvulare vibranter, som er en type skarre-r.

Maddieson 1996: 10f.). Jeg vil derimot regne subapikale lyder som en undergruppe av apikale lyder og skiller dem ikke fra de andre apikalene. Tilsvarende vil jeg regne også *sublaminal* lyder, et begrep Endresen (1991: 42) bruker om lyder som artikuleres med tungebladet på undersiden av tungen, som apikale. Dette betyr at jeg bare regner som laminal de koronalene som artikuleres med den øvre delen av tungebladet.

Jeg har nå presentert hvilke aktive artikulører koronaler kan ha, men *International Phonetic Alphabet (IPA)*, som de fleste forskere bruker som lydskriftsystem i dag, baserer seg derimot på de passive artikulørene.⁸ Ifølge Slethei (1996: 37ff.), som baserer seg på IPA, kan koronalene enten være *dentale*, dvs. artikulert mot tennene, *alveolare*, dvs. artikulert mot tannkammen, *postalveolare*, dvs. artikulert mot området like bak tannkammen, eller *retrofleks*, dvs. artikulert med tilbakebøyd tungespiss.⁹ Ifølge Ladefoged og Maddieson (1996: 15) kan dessuten også *palatale lyder*, dvs. lyder som er artikulert mot den harde ganen, være koronale.

Begrepet *retrofleks* viser ikke egentlig til noe passivt artikulasjonssted, slik Slethei (1996: 39) skriver: ”Vi har altså ikke noe ”retrofleks” artikulasjonssted – betegnelsen retrofleks refererer til tungeformen”. Jeg velger derfor heller ikke å kategorisere den som det. Samtidig vil begrepet retrofleks komme indirekte til uttrykk ved at jeg også kommer til å vurdere om koronaler har tilbakebøyd tungespiss.

Ladefoged og Maddieson (1996: 10f.) trekker opp nøyaktige grenser mellom laminal, apikale og subapikale koronaler, men andre forskere har ikke nødvendigvis trukket grensene likt som dem, verken når det gjelder aktiv eller passiv artikulører. I tillegg har mye av det som fonetikere og fonologer har hevdet om ulike språk, ikke vært undersøkt eksperimentelt, og det kan også ha bidratt til å gjøre detaljert grensesetting mer subjektiv. Dette betyr at det kan være vanskelig å sammenligne ulike fremstillinger av koronaler.

2.2.2 Koronalene i østlandsk

Koronalene i østlandsk kan deles inn i fem artikulasjonsmåter, som viser til ulike måter luften møter motstand på artikulasjonsstedet. Jeg vil nedenfor gå gjennom disse artikulasjonsmåtene og koblet til det presentere de tolv koronalene østlandsk har, med de betegnelsene som IPA bruker.¹⁰ I neste underkapittel vil jeg så diskutere nærmere hva som er koronalenes aktive artikulatur, passive artikulatur, og om tungespissen er tilbakebøyd eller ikke.

⁸ Tidligere hadde mange land egne lydskriftsystem. Det norske lydskriftsystemet kaltes *Norvegia*, og ble utformet av Johan Storm på 1880-tallet.

⁹ Slethei (1996) omtaler ikke disse lydene samlet som koronaler.

¹⁰ I tillegg kan alle dialekter med tjukk l få en stemt retrofleks approksimant i sammensatte ord når tjukk l kommer foran en /r/, slik at for eksempel *gulrot* uttales [ˈɡuːɾ, ɾʊt] (se for eksempel Slethei 1996: 53f. og Kristoffersen 2000: 316). Men dette følger jeg å se bort fra videre.

For det første har vi *plosiver*, som kjennetegnes ved at den myke ganen er hevet mot den bakre svelgveggen samtidig som man lukker helt et sted i munnen. Dette stenger luften inne, slik at det bygges opp et lufttrykk, og når lukket oppheves, får vi en eksplosjonslignende lyd. Østlandsk har to dental/alveolare plosiver, nemlig [t] (ustemt), som i *katt*, og [d] (stemt), som i *din*, og to retroflekse plosiver, nemlig [t̚] (ustemt), som i *kart*, og [d̚] (stemt), som i ”ferdig”.¹¹ Stemte lyder skiller seg fra ustemte ved at stemmeleppene vibrerer under artikulasjonen. I tillegg kjennetegnes de ustemte lydene av at de har aspirasjon, dvs. et hørbart pust rett etter åpningsfasen.

For det andre har vi *nasaler*, som også har fullstendig lukke et sted i munnen, men i motsetning til plosiver, er ikke den myke ganen hevet, slik at luften slipper ut gjennom nesene. I østlandsk er [n] en dental/alveolar nasal, som i *nå*, og [ŋ] en retrofleks nasal, som i *barn*.

For det tredje har vi *lateral*. Disse har også lukke et sted i munnen, men lukket er ikke fullstendig, slik at luft slipper ut på én eller begge sidene av tungen. Østlandsk har en dental/alveolar lateral, [l], som i *le*, og en retrofleks lateral, [l̚], som i *ærlig*.

For det fjerde har vi *frikativer*, som kjennetegnes ved at det dannes så trang innsnevring for luftstrømmen at det blir friksjon. Østlandsk har en alveolar frikativ, [s], som i *se*, og en retrofleks, [s̚], som i *vers*.

Til slutt har vi *tapp og flapp*, som begge er kjennetegnet av et slag med tungespissen mot de øvre artikulatorene. [r] er en alveolar tapp, som i *ren*, og artikuleres ved at man avbryter luftstrømmen et øyeblikk ved å la tungespissen raskt være oppi munntaket.¹² [ɾ], som i Norge og Sverige normalt kalles *tjukk l*, er en retrofleks flapp, og den artikuleres ved at tungespissen bøyes bakover, før den raskt slår fremover, slik at den er borti munntaket på veien.

Til sammen har altså østlandsk tolv koronaler, jf. oversikt (1):

¹¹ IPA har felles hovedtegn for dentale og alveolare lyder, men det er mulig å skille dem i lydskrift ved tilleggstejn, såkalte diakritiske tegn. Grunnen til at artikulasjonsstedene dental og alveolar vanligvis slås sammen, er ifølge Slethei (1996: 37) at svært få språk utnytter forskjellen mellom dem fonologisk.

¹² I dagens østlandsk finnes det også to andre uttalevarianter av *ɾ*. *Skarre-r*, dvs. at baktungen artikuleres mot den myke ganen, er en relativt ny variant, som bare unntaksvis har kommet inn i østlandsk. Alle kan derimot ha en *alveolar vibrant*, der tungespissen ikke bare slår én gang mot tannkammen, men vibrerer mot den, i enkeltord som *hurra!* (Slethei 1996: 47). Hoveduttalen er imidlertid en tapp, og jeg vil nå se bort fra de andre variantene.

(1) Koronalene i østlandsk

	Dentale/ alveolare lyder	Retrofleksjer
1. Plosiver (lukkelyder)	[t] [d]	[t̠] [d̠]
2. Nasaler (neselyder)	[n]	[n̠]
3. Lateraler (l-lyder)	[l]	[l̠]
4. Frikativer (frikasjonslyder)	[s]	[s̠]
5. Tapp og flapp (slaglyder)	[r]	[r̠]

2.3 Hovedskillet mellom /t̠ d̠ n̠ l̠ s̠/ og /t d n l s/

Som vi ser i oversikt (1) hører de tolv koronalene i østlandsk sammen parvis, slik at /t/ korresponderer med /t̠/, /d/ med /d̠/, /n/ med /n̠/, /l/ med /l̠/, /s/ med /s̠/ og /r/ med /r̠/. Men av disse parene igjen korresponderer de første fem med hverandre i større grad enn det siste, ved at /t d n l s/ på den ene side og /t̠ d̠ n̠ l̠ s̠/ på den annen er klart adskilte fonologiske klasser. Som vi vil se i kapittel 5 kommer dette særlig til uttrykk i retroflekteringsprosessen, der /t d n l s/ blir /t̠ d̠ n̠ l̠ s̠/ når de står etter /r/ eller tjukk l. Jeg ønsker derfor å diskutere hva som hovedsaklig skiller klassene.

Generelt kan konsonanter skille seg fra hverandre enten når det gjelder *stemthet*, *artikulasjonsmåte* eller *artikulasjonssted*. Men verken stemthet eller artikulasjonsmåte kan skille /t d n l s/ fra /t̠ d̠ n̠ l̠ s̠/ fordi enkeltlydene som korresponderer, f.eks. /t/ i forhold til /t̠/, har samme spesifisering for både stemthet og artikulasjonsmåte. Det som skiller /t d n l s/ fra /t̠ d̠ n̠ l̠ s̠/ må derfor gjelde lydenes artikulasjonssted.

Tradisjonelt har man i norsk og svensk språkforskning referert til /t̠ d̠ n̠ l̠ s̠/ som *kakuminaler*, som kommer av *ca'cumen*, som viser til den høyeste del av ganen (Jensen 1969: 18).¹³ I IPA derimot kalles lydene som nevnt *retrofleksjer*, som viser til at tungespissen er bøyd tilbake under artikulasjonen (Slethei 1996: 38). Er det 1) passiv artikulatør (jf. betegnelsen kakuminal), 2) tungespissens form, dvs. om tungespissen er tilbakebøyd eller

¹³ Som vi vil se i 5.6 har også andre betegnelser vært brukt.

ikke (jf. betegnelsen retrofleks), eller kanskje heller hva som er 3) aktiv artikulatur som skiller /t d n l s/ fra /t̪ d̪ n̪ l̪ s̪/? Dette vil jeg prøve å finne ut ved å diskutere hva som har blitt hevdet om hovedskillet mellom klassene i tre lærebøker i fonetikk (2.3.1), en viktig fonologisk artikkel (2.3.2) og nyere eksperimentelle fonetiske studier (2.3.3). Før jeg konkluderer vil jeg også trekke inn eksperimentelle fonetiske studier av forholdet mellom /l/, /l̪/ og /r/ (2.3.4).

2.3.1 Synspunkt i tre sentrale lærebøker i fonetikk

De tre lærebøkene som jeg vil ta utgangspunkt i, er valgt ut fordi de til sammen gir et bredt bilde av forskningstradisjonens syn på disse spørsmålene. Den første boken er Martin Kloster Jensens forprøvebok *Språklydlære. Fonetikk. Fonemikk* fra 1969. Ifølge Jensen (1969: 17f.) kan /t d n l s/ i norsk enten være *dentale* eller *alveolare*, mens /t̪ d̪ n̪ l̪ s̪/ har den harde ganen som passiv artikulatur, og slik er *palatale*. Dentalene har *tungebremmen*, som jeg forstår som tungebladet, som aktiv artikulatur, mens retrofleksene er eksempler på tungespisslyder. Under artikulasjonen av retrofleksene er tungespissen tilbakebøyd. Jensen skriver ingenting om hvilken aktiv artikulatur alveolarene har.

Den andre boken er Kolbjørn Sletheis *Grunnbok i fonetikk for språkstudenter* fra 1996, som som nevnt baserer seg på IPA. Ifølge Slethei (1996: 37) er /t d n l s/ i norsk *alveolare* eller *dentale*, avhengig av om tungespissen har kontakt med tennene eller med alveoli (tannkammen), med en tendens til at de er dentale i østnorsk. Slethei skriver ikke hva som er aktiv artikulatur, men refererer til tungespissen, og jeg velger derfor her å regne lydene som apikale. Videre mener Slethei (1996: 38f), som Jensen (1969), at /t̪ d̪ n̪ l̪ s̪/ er kjennetegnet av at tungespissen bøyes tilbake, og tungespissen er slik aktiv artikulatur, men i motsetning til Jensen mener han at den passive artikulaturen er tannkammen.

Den tredje boken er Rolf Theil Endresens *Fonetikk og fonologi. Ei elementær innføring* fra 1991, som er en nyere og noe forenklet utgave av Endresen (1988).¹⁴ Ifølge Endresen (1991: 39ff.) er /t d n l s/ i østnorsk *lamino-alveolare*, ved at tungebladet artikulerer mot tannkammen. Dette kan være den eneste kontakten, men i tillegg kan lydene være *apiko-dentale* eller *lamino-dentale*. Passiv artikulatur er altså alveolar, og kan i tillegg være dental, mens aktiv artikulatur er laminal, men kan i tillegg være apikal.

/t̪ d̪ n̪ l̪ s̪/ derimot er normalt *apiko-postalveolare*, men kan også være *sublamino-postalveolare* eller *sublamino-prepalatale*. Ifølge Endresen er de altså artikulert mot det postalveolare eller det prepalatale området, sistnevnte kategoriserer jeg som det palatale

¹⁴ Disse bøkene skiller seg fra blant annet Jensen (1969) og Slethei (1996) fordi nedre og øvre artikulatur omtales samlet, en artikulasjonsstedsterminologi basert på Catford (1977).

området. Siden jeg har valgt å regne sublaminale lyder som apikale (jf. 2.2.1), innebærer alle alternativene at det er tungespissen som er aktiv artikulatur, slik også Jensen (1969) og Slethei (1996) mente /t d n l s/ var. Spørsmålet om tungens form går ikke Endresen direkte inn på. De sublaminale lydene vil imidlertid nødvendigvis ha tilbakebøyd tungespiss, mens jeg er usikker på om de apiko-postalveolare bør regnes som tilbakebøyde eller ikke. Oversikt (2) nedenfor oppsummerer hva som til sammen hevdes i disse fonetikkbøkene:

(2) Oversikt over synspunktene på de tre spørsmålene hos Jensen, Slethei og Endresen

Passiv artikulatur (horisontalt)/	Dental (tennene)	Alveolar (tannkammen)	Postalveolar (bak tannkammen)	(Pre)palatal (hard gane)
Aktiv artikulatur (vertikalt)				
Laminal (tungebladet)	/t d n l s/	/t d n l s/		
Apikal (medregnet subapikal) (tungespissen)	/t d n l s/	/t d n l s/ /t d n l s/ tilbakebøyd	/t d n l s/ tilbakebøyd (?)	/t d n l s/ tilbakebøyd

Som vi ser er det delvis overlapp ved at det til sammen hevdes at begge de fonologiske klassene kan være alveolare, samtidig som bare /t d n l s/ kan være dentale og bare /t d n l s/ postalveolare og (pre)palatale. /t d n l s/ er alltid apikale, mens /t d n l s/ kan være enten apikale eller laminal. Bare /t d n l s/ kan ha tilbakebøyd tungespiss, men det er usikkert om det gjelder Endresens fremstilling av apiko-postalveolarer, derfor spørsmålsteget. Selv om det slik altså er visse mønstre, gir ikke dette et entydig bilde av hva som er hovedskillet mellom de to klassene. Ellers er det et stort mangfold i antatt passivt artikulasjonssted for /t d n l s/. Dette kan ha å gjøre med ulik tolkning av hvor grensene går mellom artikulatorene eller ulikt presisjonsnivå (jf. 2.2.1), men forskjellene er så store at enten må noen ta feil eller så må variasjonsmulighetene i østlandsk være svært store.

2.3.2 En fonologisk hypotese: Endresen (1985)

Mens fonetikken er opptatt av detaljerte forskjeller mellom lyder, fokuserer fonologien ofte på grovere hovedforskjeller som gjør lydene til den lydtypen de er, og som gjør at de kan påvirke andre lyder på en viss måte. I et slikt perspektiv har Endresen (1985) formulert en

fonologisk hypotese om hva som skiller /t d n l s/ fra /t d n l ʃ/ i østlandsk. Vanvik (1979: 30) hadde skrevet om uttalen av /t/ i østlandsk at "[t]ungespissen [vanligvis] berører [...] den øvre delen av fortennenes bakside, mens tungebladet berører den fremre delen av alveolarranden (gommene)." Endresen (1985: 73ff.) kommenterer dette ved å hevde at de fleste personene han har undersøkt, "artikulerer /t d n l/ ved å sette lamina (tungebladet) mot alveoli", mens tungespissen er "konsekvent bøyd nedover, og blir som regel pressa mot tennene i munnen". Han er åpen for at det kan hende noen artikulerer disse lydene med tungespissen mot fortennene, men i så fall er det bare én av to steder å plassere tungespissen. Og når tungespissen ikke er borti fortennene, er tannkammen det eneste stedet i overmunnen som blir berørt, slik han skriver:

Situasjonen synes å være denne: Alle talerar av søraustlandsk har kontakt mellom lamina og alveoli under artikulasjonen av /t d n l/. Noen setter apex mot tennene i undermunnen, noen mot tennene i overmunnen; det er visst også dei som stikker apex ut mellom tennene. Hå vi gjør med apex verkar irrelevant – hovudsaka er kontakten mellom lamina og alveoli.

Når det gjelder /t d n l ʃ/, skriver Endresen (1985: 76) at de artikuleres med tungespissen mot munntaket, "[m]en det er mindre klart om det går an å være så presis når det gjelder å bestemme *hå hen* i munntaket det er kontakt med apex". Dette betyr ifølge Endresen "at det viktigaste skiljet mellom desse to gruppene [dvs. /t d n l s/ og /t d n l ʃ/] blir at den første er laminal, og den andre apikal."¹⁵

2.3.3 Et svar basert på nyere eksperimentelle fonetiske studier

Endresens hypotese var ikke basert på eksperimentelle studier, men på selvrapporing og observasjon av andre, slik mye av den fonetiske og fonologiske forskningen i Norge har vært. Men også gode fonetikere og fonologer kan se bort fra viktige fonetiske fakta. Jeg vil derfor trekke inn hva moderne eksperimentelle fonetiske studier av østlandsk har funnet ut om nøyaktig uttale av og skille mellom /t d n l s/ og /t d n l ʃ/.

Den første viktige undersøkelsen knyttet til dette ble gjort ved et fonetisk forskningsmiljø ved Universitetet i Oslo, avgrenset til plosivene: forskjellen på /t d/ på den ene side og /t d/ på den annen.¹⁶ Ett av spørsmålene Inger Moen og Hanne Gram Simonsen (1998: 154ff.) stiller, er hvor i ganen det er kontakt mellom aktiv og passiv artikulatur under artikulasjonen av

¹⁵ Endresen uttrykker også dette indirekte i Endresen (1991), som jeg har referert ovenfor, men ikke like klart som dette. I en nyere forprøvebok, Endresen m. fl. (2000: 248ff.), kommer derimot skillet mellom at /t d n l s/ er laminal og /t d n l ʃ/ apikale i oslomålet klart til uttrykk.

¹⁶ Undersøkelsene var en del av et større forskningsprosjekt, *Den norske EPG-databasen for klinisk bruk*, som hadde som mål å etablere et standardisert sett med artikulatoriske beskrivelser av norsk.

lydene. For å kunne svare på dette bruker de *elektropalatografi (EPG)* som teknisk hjelpemiddel. Dette innebærer at det med utgangspunkt i en gipsavstøpning av informantenes ganer lages en akrylgane med implementerte elektroder. Denne plasseres i informantenes munn, slik at forskerne kan se på en pc-skjerm og få lagret i en database hvilke deler av ganen som har kontakt med tungen under artikuleringen av plosivene. De ulike kontaktstedene i ganen, avgrenset gjennom rader med elektroder, fikk navnene alveolar, palato-alveolar, dvs. postalveolar, palatal og velar, og de nøyaktige grensene mellom dem ble klart fastsatt og operasjonalisert.

Et problem med en del fonetiske undersøkelser er at det er så arbeidskrevende å samle inn empiri at man ikke kan ha særlig mange informanter. Denne undersøkelsen har bare tre informanter: tekstens to forfattere og Rolf Theil Endresen. Med så få informanter kan det diskuteres hvor generaliserbare dataene er. Jeg er dessuten skeptisk til at forskere bruker seg selv som informanter, i og med at det er mulig at de ubevisst kan la seg påvirke av hensikten med undersøkelsen. Men samtidig gjentas undersøkelsene av nøyaktig uttale mange ganger for hver informant, og samme forskere og andre kan senere etterprøve resultatene med andre og flere informanter.

Undersøkelsen viste at det var klare individuelle forskjeller når det gjelder artikulasjonsstedet til /t/ og /d/ (Moen og Simonsen 1998: 157ff.). Sett i forhold til hvilke rader med elektroder som ble aktivert, kunne uttalestedet være enten dentalt eller alveolart, noe som er i overensstemmelse med de forskersynene jeg har diskutert tidligere i teksten. Når det gjelder artikulasjonsstedet til /t/ og /d/, fant man tydelige skiller fra /t d/ ved at en mindre del av elektrodene var aktivert. Alle informantene hadde palato-alveolar kontakt i starten av artikuleringen, men én av dem fikk så alveolar kontakt. Artikulasjonsstedet for /t/ og /d/ er derfor ”hovedsakelig alveolart hos enkelte personer og palato-alveolart hos andre”.

Slik kan man også med et eksperiment som basis konkludere med at det er overlapp mellom kontaktområdene i ganen for /t/ og /d/ på den ene side og /t/ og /d/ på den annen, ved at begge plosivparene kan være alveolare, mens bare /t/ og /d/ kan være dentale og bare /t/ og /d/ palato-alveolare, dvs. postalveolare. Men ”alle tre har ulike kontaktmønstre for /t,d/ sammenlignet med /t,d/” selv om ”forskjellen er mest markert for de to informantene som har palato-alveolar kontakt for /t, d/» (sst.: 160).

Den aktive artikulatoren vises ikke direkte ved hjelp av EPG (sst.: 162). Indirekte vises den derimot ved at det antyder apikal kontakt når bare én rad med elektroder er aktivert, slik det er ved (starten av) /t d/, fordi det er usannsynlig at laminal kontakt skulle kunne være så

avgrenset. Det man trenger for å finne ut mer direkte hva som er den aktive artikulatoren til /t d n l s/ og /t̥ d̥ n̥ l̥ s̥/, er instrumenter som gjør det mulig å undersøke ikke bare tungens kontakt med munntaket, men også tungens bevegelse. Moen og Simonsen har i samarbeid med Steve Cowen ved Queen Margaret University College i Edinburgh utført en slik undersøkelse med Moen og Simonsen som informanter (Simonsen, Moen og Cowen 2000). Dette har de gjort ved hjelp av *elektromagnetisk artikulografi (EMA)*. Informantene har da på seg en hjelm som fører til at det blir et elektromagnetisk felt rundt hodet. Samtidig er det festet elektroder langs midtlinjen av tungen, som videre er koblet til en datamaskin, der tungebevegelsen registreres. Forfatterne oppsummerer funnene slik:

Interestingly, the EMA data show a clear difference between the alveolars and the retroflexes in tongue configuration. For all the alveolars, the lamina [...] is in contact with the palate. The apex may or may not be in contact with the upper articulator [...]. For the retroflexes, on the other hand, it is always the apex [...] which is in contact with the palate.

Gjennom EMA er det også mulig å undersøke tungens retroflektierungsgrad. Man fant som forventet at /t d/ ikke hadde retroflektierung, men samtidig viste det seg at /t̥ d̥/, som normalt regnes som tilbakebøyde (jf. ovenfor), ikke alltid var det, og at det var stor individuell variasjon mellom de to informantene. Dette kan tyde på at retroflektierung heller ikke kan være hovedskillet mellom lydgruppene.

Undersøkelsen bekrefter slik det Endresen (1985) hadde hevdet, nemlig at apikal – laminal skiller systematisk mellom konsonantsettene /t d/ på den ene side og /t̥ d̥/ på den annen, mens verken passiv artikulatur eller retroflektierung skiller like godt. Selv om undersøkelsen bare gjaldt de koronale plosivene, vil jeg dessuten anta at resultatene er representative for alle lydene i de to fonologiske klassene /t d n l s/ og /t̥ d̥ n̥ l̥ s̥/.

2.3.4 Hovedskillet mellom /r/, /r̥/ og /l/

Til nå har jeg ikke trukket inn i diskusjonen de siste to koronalene i østlandsk: tappen /r/ og flappen /r̥/ (tjukk l), som begge regnes som apikale. Når det gjelder den passive artikulaturen til /r/, er det vanligste synet, som blant annet kommer til uttrykk i Slethei (1996: 48f.) og Endresen (1991: 40), at det er *tannkammen* som fungerer som passiv artikulatur. Vanvik (1965: 32) derimot mener at tungespiss-r i østlandsk er *postalveolar*. Når det gjelder den passive artikulaturen til /r̥/, er mangfoldet bare blant de tre lærebøkene som jeg har brukt ovenfor, like stort som for /t̥ d̥ n̥ l̥ s̥/, dvs. at det enten er *tannkammen*, området bak (*det postalveolare området*) eller *den harde ganen* (Jensen 1969: 37f.; Slethei 1996: 48f.;

Endresen 1991: 53). Mangfoldet i oppfatningen av hvordan /l/ artikuleres har jeg allerede vist (2.3.1). Jeg vil nå kort se på hva en eksperimentell fonetisk undersøkelse med sju informanter har funnet ut om det fonetiske forholdet mellom disse to lydene og den retroflekse lateralen /l/ (Moen og Simonsen 2005).

Undersøkelsen bekrefter at den fonetiske virkeligheten når det gjelder passiv artikulatur, har minst like stort mangfold som forskerne ovenfor til sammen har hevdet, ved at "[a]lle lydene /l, r, ɾ/ kan være alveolare eller postalveolare, men /ɾ/ i tillegg kan være prepalatal" (Moen og Simonsen 2005: 222). Samtidig er det "stor variasjon mellom informantene med hensyn til hvor mye overlapping det er" mellom lydene.

/l/ og /ɾ/ er begge kategorisert som retroflekse lyder i IPA, mens /r/ ikke er det. Men EMA-mønstrene i undersøkelsen viser at det er "stor grad av variasjon når det gjelder retroflektering. /l/ og /ɾ/ er ikke alltid retroflektert, og – noe mer overraskende ut fra de tradisjonelle beskrivelsene - /r/ er ofte retroflektert" (sst.: 223). Dette viser ifølge dem helt tydelig at

retrofleks ikke er noen god term når man skal referere til artikulasjonssted i klassifikasjon av norske apikale konsonanter. Hvis målet er en klassifikasjon som bygger på artikulatoriske fakta, og samtidig skal få frem de relevante artikulatoriske forskjellene mellom fonemene, tilfredsstillende ikke termen retrofleks dette målet. (Moen og Simonsen 2005: 227)

Dette betyr at verken passiv artikulatur eller tungens eventuelle tilbakebøydheter kan skille mellom /l/, /ɾ/ og /r/. Samtidig har alle lydene blitt regnet som apikale, og dette bekreftes av undersøkelsen, men ved at alle er det, kan det ikke skille mellom dem. Moen og Simonsen (2005: 228) foreslår likevel at alle tre "klassifiseres som apikale: /l/ er en apikal lateral, /r/ er en apikal tap, og /ɾ/ er en apikal flap." Dette innebærer dermed at den eneste måten å skille dem fra hverandre på i østlandsk, blir artikulasjonsmåten, dvs. i praksis "retningen på tungebevegelsen (rett opp og rett ned for /r/, retning fremover for /l/ og /ɾ/), og hastigheten på tungebevegelsen (raskere bevegelse for /ɾ/ enn for /l/)" (sst: 227).¹⁷

¹⁷ Det er interessant at Moen og Simonsen (2005: 225f.) finner at tungespissen beveger seg fremover ikke bare ved /ɾ/, men også ved /l/, samtidig som det er vanlig å regne førstnevnte som en dynamisk lyd og sistnevnte som en statisk lyd. Dette gjelder imidlertid bare noen av informantene, og om bevegelsen er "ofte litt mindre uttalt enn ved /ɾ/". Likevel er det mulig at dette kan ha - eller kan ha hatt (jf. innføringen av tjukk l) – ikke bare fonetisk, men også fonologisk relevans. Jeg vil likevel se bort fra det videre i hovedoppgaven.

2.3.5 Oppsummering

Det at forskjellen mellom /r/ på den ene side og /l/ og /r/ på den annen ikke kan skilles mellom ut fra om lydene har tilbakebøyd tungespiss eller ikke, svekker også mer generelt den tradisjonelle klassifikasjonen der /t d n l s/ sees som tilbakebøyde lyder i østlandsk. Jeg har tidligere også avvist at passiv artikulatur kan skille systematisk mellom dental/alveolarer og retrofleks. Det eneste alternativet blir dermed hva som er aktiv artikulatur, og jeg kan derfor si meg enig i konklusjonen til Simonsen m.fl. (2000): "What is distinctive between the two sets of consonants is not whether the articulation is retroflex or not, nor whether it is alveolar or not. What is distinctive is whether the articulation is apical or laminal."

Dersom det viktige er hvilken del av tungen som artikulerer, har nøyaktig spesifisering av passiv artikulatur ikke betydning for hvilken lydtype det er, fordi det avgjørende er om vi har en tungespisslyd, dvs. /t d n l s/, /r/ eller /r/, eller tungebladslyd, dvs. /t d n l s/. I sistnevnte tilfelle er det fonologisk sett det samme hvor tungespissen er, dvs. om den er plassert mot tennene oppe eller nede, fordi hovedartikulasjonen er den laminale (jf. Endresen 1985).

2.4 Retrofleksers nødvendige, variable og umulige artikulatoriske egenskaper

Det at det ikke er tilbakebøyd tungespiss som skiller /t d n l s/ fra /t d n l s/ i østlandsk, viser et behov for nytenkning om retrofleksenes kjennetegn universelt. Dette har Silke Hamann grepet fatt i, delvis på bakgrunn av undersøkelsene av østlandsk. I doktoravhandlingen *The phonetics and phonology of retroflexes* fra 2003 lanserer hun en ny artikulatorisk definisjon av retrofleks universelt, basert på fire egenskaper ved retrofleks. Slik forsøker hun også å underbygge at de lydene som har blitt kalt retrofleks, fortsatt hører sammen.

Samtidig påpeker Hamann (2003: 15ff.) at retrofleksene universelt har stor artikulatorisk variasjon. Folks artikulasjonsorganer er ikke like, og alle er ikke like fleksible som språkbrukere, noe som gir individuell variasjon. Taletempo har også betydning, i tillegg til at uttalen varierer fra artikulasjonsmåte til artikulasjonsmåte, og vokalkonteksten har mye å si. Det er også forskjeller mellom språkfamiliene når det gjelder hvor mye tungespissen eventuelt bøyes tilbake. I tillegg har språkernes inventarstørrelse betydning, slik at antallet koronale rekker påvirker retrofleksenes nøyaktige uttale. I språk med relativt få koronaler, som østlandsk, er retrofleksene i mindre grad tilbakebøyde (sst: 30).

Det er derfor ikke slik at alle retrofleks har like mye av de fire egenskapene som Hamann mener kjennetegner retrofleks universelt. Egenskapene blir dermed et uttrykk for den prototypiske retrofleks, slik at "the more of these properties a segment has, the more

retroflex it is” (sst.: 32). Men når variasjonen er så stor, synes jeg ikke prototypiske egenskaper er den beste måten å kategorisere retroflekser som språklyder. Med utgangspunkt i Hamanns fonetiske definisjon og den fonetiske forskningen på østlandsk ønsker jeg derfor heller å kunne trekke et skille mellom hva som er *klart nødvendige egenskaper* ved retrofleksene, dvs. egenskaper retroflekser *må* ha for å være retroflekser, og hva som er *variable egenskaper*, dvs. egenskaper som en del retroflekser har, men som de ikke må ha. Koblet til dette ønsker jeg også å ta stilling til hvilke egenskaper som er *umulige egenskaper* for retroflekser. I tillegg vil jeg også trekke inn eventuelle andre nødvendige, variable og umulige egenskaper.

Den første egenskapen ved retroflekser er at de er *apikale*, dvs. artikulert med tungespissen som aktiv artikulator (Hamann 2003: 33). Hamann mener det er en obligatorisk egenskap for retroflekser, og dette er i overensstemmelse med blant annet IPA og forskningsdiskusjonen av østlandsk ovenfor.¹⁸ Jeg vil derfor regne apikalitet som en nødvendig egenskap ved retroflekser. Dette innebærer også at retrofleksene ikke kan være laminale.

Ovenfor konkluderte jeg med at det er apikalitet som skiller /t̪ d̪ n̪ l̪ s̪/ og /r/ fra /t d n l s/ i østlandsk. Men siden også den alveolare tappen /r/ er apikal, kan kriteriet slik ikke skille retrofleksene entydig fra alle de andre koronalene. Hamann hevder dessuten at ”[r]etroflex segments share the characteristic of apicality with front apicals in the dental/alveolar region”. Apikalitet kan dermed heller ikke skille retrofleksene fra apikale varianter av /t d n l s/. Østlandsk har ikke slike apikale varianter, men det er vanlig å hevde at de tilsvarende lydene er det i vestlandsk (Endresen 1991: 40; Slethei 1996: 37), jf. diskusjon i 5.5.¹⁹

Den andre egenskapen ved retroflekser, som Hamann mener får skilt ut retrofleksene fra resten av koronalene, er at de er *posteriority*, på norsk *bakre* (Hamann 2003: 33f), dvs. at passiv artikulator er bak tannkammen. Men jeg har konkludert med at de norske retrofleksene ikke bare kan være postalveolare eller (pre)palatale, men også alveolare, og Ladefoged og Maddieson (1996: 20) skriver at retroflekser generelt kan være alveolare eller postalveolare. Jeg kan derfor ikke se artikulering bak tannkammen som en nødvendig egenskap ved retroflekser. Av den grunn vil jeg regne det som en variabel egenskap om retrofleksene har tungespissen plassert mot tannkammen eller bak tannkammen, og som en umulig egenskap at tungespissen skulle kunne være plassert lenger fremme enn tannkammen. Samtidig er

¹⁸ Grunnen til at det er i overensstemmelse med IPA, er at kjennetegnet tilbakebøyd tungespiss innebærer at det er tungespissen som artikulerer.

¹⁹ Mer presist skriver Slethei (1996: 37) at lydene er dentale i østnorsk og alveolare i vestnorsk, men han skiller mellom dem ut fra hvor tungespissen har kontakt. Når tungespissen treffer tannkammen, må det derfor være tungespissen som artikulerer, noe som viser at lydene er apikale.

retrofleksene relativt sett bakre, i hvert fall i forhold til /t d n l s/, men det er ikke relevant for en fonetisk definisjon.

Kombinasjonen av at retrofleksler kan være både apikale og bakre, inkluderer ifølge Hamann (2003: 39) ”a possible bending backwards of the tongue tip”. Dette innebærer at retrofleksler kan ha tilbakebøyd tungespiss, men at de ikke trenger å ha det, noe som er i overensstemmelse med østlandsk. Jeg vil derfor regne også dette som en variabel egenskap ved retrofleksler.

Den tredje egenskapen ved retrofleksler er knyttet til *størrelsen på hulrommet under tungen* (Hamann 2003: 34), som Hamann kaller *sublingual cavity*. Ifølge Keating (1991: 43) er det stort for de apikale retrofleksler og enda større for de subapikale retrofleksler, dvs. de retrofleksene som artikuleres med baksiden av tungespissen. Som vi har sett er nøyaktig uttale av retrofleksler i norsk varierende, og vi har også sett at for eksempel /t/ kan være retroflektert (jf. 2.3.4). Men jeg vil anta at retrofleksler likevel relativt sett har et stort hulrom under tungen, noe som har akustisk betydning (jf. nedenfor). Av denne grunn vil jeg regne dette som en nødvendig egenskap ved retrofleksler, selv om størrelsen på hulrommet kan variere.

Til slutt har vi *den fjerde egenskapen*, som med Hamanns ord er *retraction*, på norsk at tungen er *tilbaketrukket* (Hamann 2003: 34 ff.). Alle retrofleksler har egenskapen, men i tillegg har velariserte lyder den, dvs. lyder der baktungen er hevet som sekundær artikulasjon. Hamann inkluderer i egenskapen både tilfeller der baktungen trekkes mot den myke gane (*velarisering*), og der tungeroten trekkes mot halsen (*faryngalisering*). Jeg synes det blir feil språklig å kalle begge prosessene for *tilbaketrekking*, og vil derfor skille mellom *heving* av baktungen og *tilbaketrekking* av tungeroten. Siden det slik er snakk om to elementer der retrofleksene har den ene eller den andre, vil jeg regne det som en variabel egenskap ved retrofleksene at de har én av delene, og som en umulig egenskap at de ikke har noen av dem.

Grunnen til at baktungen heves, eller at tungeroten trekkes tilbake, er at resten av tungen må tilpasses for at tungespissen skal kunne beveges dit den skal (Hamann 2003: 36). Dette innebærer i tillegg at midtdelen av tungen må senkes, og jeg vil regne dette som en nødvendig egenskap ved retrofleksler, og som en umulig egenskap at slik senking ikke skjer. En viktig implikasjon av denne senkingen er at retrofleksene ikke kan være sekundært palatalisert, i og med at palatalisering innebærer at midtdelen av tungen heves. (sst.: 38).

På bakgrunn av diskusjonen ovenfor vil jeg nå tema for tema oppsummere skjematisk hvor jeg mener skillet går mellom retrofleksenes nødvendige, variable og umulige egenskaper:

(3) Retrofleksers nødvendige, variable og umulige egenskaper

	Nødvendige egenskaper	Variable egenskaper	Umulige egenskaper
Aktiv artikulatur	Retrofleks er apikale.		Retrofleks kan ikke være laminal.
Tungespissens form		Tungespissen er enten tilbakebøyd eller ikke.	
Passiv artikulatur		Tungespissen er enten plassert mot tannkammen eller bak tannkammen.	Tungespissen er ikke plassert foran tannkammen.
Hulrommet under tungen	Retrofleks har relativt stort hulrom under tungen.		Retrofleks kan ikke unngå å ha relativt stort hulrom under tungen.
Midtdelen av tungen	Midtdelen av tungen er senket.		Retrofleks kan ikke ha hevet midttunge, og dermed ikke sekundær palatalisering.
Baktungen/tungeroten		Baktungen er hevet, eller tungeroten er trukket tilbake.	Retrofleks kan ikke ha verken hevet baktunge eller tilbaketrunket tungerot.

2.5 Retrofleksers akustiske egenskaper

Hovedoppgaven min har en artikulaturisk tilnærming, men jeg kommer senere i teksten til å diskutere Hamanns akustisk baserte OT-analyser. Jeg vil derfor også gjøre rede for hva Hamann (2003: 55ff.) mener korrelerer akustisk med de fire prototypiske egenskapene i den fonetiske definisjonen hennes.²⁰ Førsteformanten, F1, skiller ikke godt nok mellom lydene, og hun ser derfor bort fra den. Det viktige blir derfor plasseringen av annenformanten, F2, og tredjeformanten, F3.

Den første prototypiske egenskapen var at retrofleksene er *apikale*. Koronaler har generelt høyere F2 enn andre lyder. Men blant koronalene igjen har apikaler generelt *lavere F2 enn laminaler*, noe som ”has been associated with differing tongue body positions behind the constriction; laminals are assumed to have higher F2 values because their tongue body is in a higher position than for apicals” (sst.: 55).

Den andre egenskapen var at retrofleks er *bakre*. Dette mener Hamann (2003: 56) bør sees i sammenheng med den tredje egenskapen, som var at hulrommet under tungen er relativt stort, fordi ”[t]he acoustic equivalent of posteriority cannot be treated independently from the articulatory criterion sublingual cavity, as a coronal posterior articulation automatically

²⁰ For en kort og enkel forklaring av akustisk fonetikk, se Slethei (1996: 79-89).

produces a cavity under the tongue due to the tongue tip or blade displacement”. Begge disse egenskapene bidrar generelt til å gi retrofleksene en *høy F2 og lav F3*.

Den fjerde egenskapen var med mine ord at baktungen var hevet, eller at tungeroten var tilbaketrukket. Begge disse elementene bidrar generelt til å *senke F2 og F3*.

Hamann (2003: 58f.) oppsummerer retrofleksenes akustiske egenskaper slik:

[A]picals have a lower F2 than laminals, but still a higher F2 than non-coronals, in order to indicate a coronal articulation. Both posteriority and sublingual cavity cause a rising of F2 and a lowering of F3, and retraction causes a lowering of F2 and F3. A retroflex consonant is therefore expected to show a lowered F3. For F2, both raising and lowering occur, but as raising is predicted by three properties, and lowering only by one, we expect the second formant for a retroflex to be raised or to be neither raised nor lowered, probably depending strongly upon the vowel context.

Dette vil jeg for oversiktens skyld sette opp i et skjema, se oversikt (4):

(4) Antatte akustiske egenskaper ved retrofleksjer ifølge Hamann (2003)

Artikulatorisk egenskap	Konsekvenser for F2	Konsekvenser for F3
1. Apikalitet	F2 blir høyere enn for labialer og dorsaler, men lavere enn for laminal koronaler.	
2. Bakre (posteriority) og 3. Relativt stort hulrom under tungen. (sublingual cavity)	F2 blir hevet.	F3 blir senket.
4. Tilbaketrukket baktunge	F2 blir senket.	F3 blir senket.
Oppsummert	F2 er hevet, eller verken hevet eller senket.	F3 skal være senket.

Disse akustiske egenskapene er i utgangspunktet antakelser basert på hvilke konsekvenser de prototypiske egenskapene kan ha. Men Hamann diskuterer dem også i forhold til faktiske språk, og hun kommer da frem til at antakelsene i hovedsak stemmer, selv om det er noe variasjon mellom språkene (Hamann 2003: 59ff.). Det kan også virke som om antakelsene stemmer for østlandsk, ved at Simonsen og Moen (2002: 217ff.) viser for den stemte, retroflekse plosiven /d/ i lydkombinasjonen /va:da/ at ”det er en klar oppoverbøyning av annenformanten og nedoverbøyning av tredjeformanten *før* konsonanten hos begge informantene, med tilsvarende fall og stigning i disse formantene *etter* konsonanten”.

2.6 Begrepsbruk videre i teksten

Jeg har konkludert med at hovedforskjellen på klassene /t d n l s/ og /t̪ d̪ n̪ l̪ s̪/ i østlandsk er at førstnevnte er laminal og sistnevnte apikale. Kristoffersen (2003: 25) kaller av den grunn

/t d n l s/ laminaler og /t̪ d̪ n̪ l̪ s̪/ apikaler. Jeg velger derimot primært å fortsatt bruke IPA-betegnelse *dental/alveolarer* og *retroflekser*. En viktig grunn til det er at det er disse begrepene som brukes i de fleste norske og internasjonale lærebøker og forskningsverk/artikler i dag. Dessuten trenger jeg et fellesbegrep for /t̪ d̪ n̪ l̪ s̪/, noe betegnelsen apikal ikke kan være, fordi den også inkluderer /r/ og tjukk l, og et fellesbegrep for /t d n l s/, noe betegnelsen laminal ikke kan være, fordi den også inkluderer flere lyder, som den postalveolare frikativten [ʃ]. Betegnelsen dental/alveolar kan også brukes generelt om lydene /t d n l s/ uavhengig av nøyaktig spesifisering av verken passiv eller aktiv artikulatur.

Jeg har til nå brukt begrepet *tjukk l* om /t̪/, som i IPA blir omtalt som retrofleks flapp, og det vil jeg fortsette med. En viktig grunn er at dette fortsatt er den vanligste betegnelsen i dialektologiske og språkhistoriske tekster i Norge og Sverige. Samtidig er begrepet problematisk på flere måter: Det har blitt brukt nedsettende om folkelig talemål og mangler et vitenskapelig grunnlag, fordi ingen lyder egentlig er 'tjukke' (Sandøy 2002a: 106). Begrepet gir kanskje også for sterke assosiasjoner til at lyden egentlig er en /l/, mens den fonetisk er en slaglyd, som den alveolare tappen [r] (jf. Endresen m. fl. 2000: 244), og har oppstått av både norrøn /rð/ og norrøn /l/. Begrepet kan dessuten bidra til at lyden ikke i stor nok grad sees som fonetisk beslektet med de andre retrofleksene. Men samtidig er det en vesentlig forskjell mellom tjukk l og de andre retrofleksene, og det er at tjukk l er en slaglyd (jf. 2.2.2), og også dette kan forsvare at tjukk l omtales med eget navn.

Jeg kommer heller ikke til å inkludere tjukk l i betegnelsen *retrofleksene*, fordi /t̪ d̪ n̪ l̪ s̪/ i større grad fungerer som en fonologisk klasse, og tilsvarende kommer jeg ikke til å inkludere /r/, som fonetisk normalt er alveolar, i gruppen *dental/alveolarene*, fordi /t d n l s/ også fungerer som en egen klasse.

Når det gjelder lydskrift videre i teksten, bruker jeg IPA.²¹ Jeg har dessuten valgt å oversette Norvegia-tegn til IPA i sitat fra andre. Jeg kommer ikke til å markere i de enkelte tilfellene at jeg gjør det. Samtidig vil jeg noen ganger bruke kursiv for å skille lydskrifttegnene i sitatene fra teksten ellers.

²¹ Av praktiske grunner har jeg likevel bare brukt IPA-tegn for de lydene som ikke Times New Roman har et tegn for.

3 Historisk språkforskning

3.1 Innledning

At språk endrer seg, er et faktum, selv om endringsprosessene kan gå svært sakte, slik Arne Torp (2003: 13) skriver: ”Språkets elv renn [...] alltid så sakte at vi berre på stor avstand kan sjå at det er ei elv. Ligg vi midt oppi ho og sym, verkar ho meir som ein innsjø.” Men det er uenighet om *hva* ved språk som endrer seg, *hvordan* språk endrer seg, og *om* språkendringer kan forklares. I dette kapittelet skal jeg først diskutere disse spørsmålene nærmere (3.2). Deretter skal jeg gjøre rede for min metodiske tilnærming i den empiriske avklaringen av innføringen av tjukk l og retrofleksjer (3.3).

3.2 Språkendring – hva, hvordan, hvorfor?

3.2.1 Hva endrer seg?

Spørsmålet om hva som endrer seg ved språkendringer, er koblet til spørsmålet om hva språk er (Mæhlum 1999: 1ff.). Jeg vil derfor prøve å svare på begge deler, med utgangspunkt i de fire hovedretningene språkvitenskapen har hatt: *junggrammatikken*, *strukturalismen*, *generativ grammatikk* og *sosiolingvistikk*.²²

Junggrammatikken var den første helhetlige, språkteoretiske retningen, og den startet for fullt i midten av 1870-årene. Junggrammatikerne mente at bare historisk språkvitenskap kunne være ”truly scientific”, og de ønsket å undersøke lydendringer systematisk (McMahon 1994: 19ff.). De så lydendringene som regelmessige endringer på enkeltlydplan som var ”purely phonetically conditioned”.

Saussure, strukturalismens grunnlegger, mente derimot at språk primært burde sees synkront, ikke historisk, og at historiske studier ikke kan bidra til studiet av det synkrone språket som språkssystem (Anderson 1985: 31).²³ Språkssystemet, som han kalte *langue*, inneholder ”our knowledge of the systematic correspondences between sound and meaning that make up our language” og skiller seg fra *parole*, som er ”the way in which this knowledge is put to use by individual speakers on particular occasions” (sst.: 24). *Langue* kan ikke endre seg av seg selv, så språkendring skjer i *parole*. Men når *parole* endrer seg, kan *langue* også bli endret.

Senere strukturalister introduserte det sentrale begrepet *fonemsystem*, som man tenkte seg

²² Dette underkapittelet er basert på en kombinasjon av Anderson (1985), McMahon (1994) og Åfarli (2000).

²³ Saussure er kjent for boken *Cours de linguistique générale*, som Bally og Sechehaye gav ut i 1916, tre år etter Saussures død. Boken er basert på forelesninger Saussure hadde hatt årene før han døde.

bestod av en rekke *fonemer*, dvs. minimale, betydningsskillende enheter. Språkendring kunne nå kobles til fonembegrepet, og viktige prosesser var fonemsammenfall, splitting i to fonem osv (se for eksempel McMahon 1994: 26ff.). Mens dette kan sees som en videreutvikling av Saussure, innebar det et brudd når strukturalistiske språkhistorikere som Andrée Martinet utviklet tanker om hvordan språkssystemet i seg selv kunne være årsak til, og ikke bare konsekvens av, språkendringer. Viktige forklaringstyper som gikk igjen, var at språket i seg selv søkte symmetri og forenkling.

Mens strukturalistene fokuserte på språkssystemet, er hovedfokus i generativ grammatikk, som oppstod på 1950-tallet, *den språklige kompetansen*, dvs. den mentale grammatikken hos språkbrukere som er grunnlaget for at de kan produsere og forstå språk.²⁴ Kompetansen har en motpart i *performansen*, som er hvordan man bruker språk, og den minner om Saussures parole. Som nevnt i 1.7 ser generativistene språkendring som en overgang fra én grammatikk til en annen, der man ikke sier noe om selve endringsprosessen. Dette minner om Saussure, men skiller den generative grammatikken både fra junggrammatikken og strukturalister som Martinet.

Etter hvert kom også enda et element inn i bildet i den generative grammatikken. Det ble hevdet at den mentale språklige kompetansen hadde en biologisk basis, mennesket var predisponert til å lære språk. Betegnelsen på denne språkevnen er *universell grammatikk* (UG). UG kan ikke være strammere strukturert enn at den ”gir rom for den ofte ganske store grammatiske variasjonen som faktisk finst mellom språk” (Åfarli 2000: 31).

Den siste hovedretningen, *sosiolingvistikken*, vokste frem i opposisjon til den generative grammatikkens fokus på språks homogenitet og universalitet (Lanza 1995: 85). Magnhild Selås (2003: 15) skriver at ”[d]et sosiolingvistiske svaret på kva språk er, er at eit språk er overindividuell, med stort rom for variasjon, og tilhører eit kollektiv av kommuniserande menneske”.

Det junggrammatiske språksynet er ikke lenger relevant som et hovedsyn på hva språk er. De aktuelle hovedsynene er derfor at språk er a) et autonomt språkssystem (strukturalistenes språk), (b) en mental språkkompetanse (generativistenes språk), basert på en (c) biologisk språkevne, UG, eller språket som (d) et overindividuell normsystem (sosiolingvistenes og delvis Saussures språk).

Selv mener jeg at språket har i seg alt dette og kan sees fra alle perspektivene. Mennesket har en *biologisk basis* for språk (c), UG, noe som kan forklare hvordan alle barn under

²⁴ Språklig kompetanse er i dag også viktig i flere andre retninger enn den generative, og retninger der den ikke spiller så stor rolle, forholder seg også normalt sett til hva den er. For en fremstilling av ulike syn på dette se boken *Språklig kompetanse* av Fabricius-Hansen og Muruvik Vonen (red.) fra 1995.

normale forhold lærer seg språk, og omtrent like godt. Det er også mange typer feil som barn aldri gjør, men som de burde dersom det var slik at man lærer språk bare gjennom normal generalisering fra erfaringen (se for eksempel Hestvik 1995: 57ff.). Den biologiske basisen er grunnlaget for *den mentale språkkompetansen* (b), som gjør mennesket i stand til å forstå og produsere språklige ytringer i språket det lærer. Men UG bestemmer ikke alt ved språk, og det betyr at barn må supplere UG ved å lære språk i et møte med språksamfunnet rundt dem, med sine mer eller mindre faste normer. Språket er slik til en viss grad *normbasert* (d), og det er heller ingen tvil om at sosiale forhold, som kjønn, alder, sosial klasse, nettverk og identitet, har innflytelse på både språkssystemet og språkbruken. Språk kan dessuten alltid også studeres som et autonomt språkssystem (a) der man ser på hvordan systemets deler til sammen utgjør en helhet.

På spørsmålet om hva som endrer seg ved språkendringer, må den biologiske språkevnene (c) ekskluderes, fordi den regnes som (relativt) stabil. Som de fleste nå mener jeg at det som primært endrer seg, er språkssystemet, ikke enkeltlyder, og dette kan sees både som endringer av et autonomt språkssystem og et overindividuellt normsystem. Jeg mener likevel at språkssystemet primært finnes som en språklig kompetanse hos språkbrukerne som snakker språket, og at språkendringer hovedsaklig skjer koblet til språktilegnelsen (jf. 6.2). Når jeg refererer til østlandsk, mener jeg derfor egentlig den språklige kompetansen til de språkbrukerne som snakker østlandsk. Men i praksis vil mesteparten av det jeg skriver i kapittel 4 og 5 være slik at man liksom gjerne kunne ha sagt at det jeg analyserer, er språket som et autonomt/overindividuellt språkssystem. Som junggrammatikerne vil jeg også i stor grad diskutere endringene som endringer av enkeltstående lyder og lydkombinasjoner. Den mentale språkkompetansen vil derimot komme litt tydeligere til uttrykk i kapittel 6-9.

I tillegg til de *grammatiske* språkendringene skjer det en rekke *leksikalske* endringer, dvs. endringer av enkeltord. Jeg vil underveis i hovedoppgaven prøve å skille klart mellom grammatiske og leksikalske endringer.

3.2.2 Hvordan endrer språk seg?

Jeg har nå prøvd å svare på hva som endrer seg ved språkendringer, koblet til spørsmålet om hva språk er. Men hvordan endrer språk seg? McMahon (1994: 44) skriver om språkhistoriske forklaringer at de “can focus on one of two areas: the actuation problem, or the issue of why a change might start; or the transmission problem, the question of how a change, once initiated, spreads.” Det som må forklares, er altså hvorfor *innovasjoner* oppstår, og hvorfor de eventuelt spres seg. I 3.2.3 skal jeg diskutere om språkendringer kan forklares, men før det skal jeg kort beskrive hovedtrekk i språkendringsprosessen. Det er ingen større uenighet blant forskerne

om disse hovedtrekkene, og jeg velger å basere fremstillingen på Selås (2003), fordi hun presenterer stoffet på en god, pedagogisk måte. Selås setter opp en tidsakse som viser overgangen fra innovasjonen skjer til vi har fått en språkendring, her gjengitt på bokmål:

(5) **Fra innovasjon til språkendring, fra Selås (2003: 44)**

innovasjon → spredning / variasjon → gjennomført endring

Det første punktet i språkendringen er *innovasjon*, som vi ifølge Selås (2003: 44) har ”når ein bestemt realisasjon av ein variabel opptre for første gong”. Men innovasjoner fører ikke nødvendigvis til språkendringer. Det avgjørende for språkendringer er om innovasjonene sprer seg eller ikke, noe Selås (2003: 45) beskriver slik:

Spreiinga av innovasjonen kan ein tenke seg skjer i det person nummer to tar til å bruke den nye varianten. Ein har då fått ein situasjon med språkleg variasjon med minst to variantar av den gitte variabelen. Spreiinga kan så enten stoppe eller gå vidare, slik at innovasjonen held fram med å bli spreidd. I så fall går den vanlege utviklinga via passiv aksept til aktiv bruk og variasjon i stadig større delar av språksamfunnet.

I slike tilfeller går vi fra *innovasjon* (punkt 1 i figuren) til *spredning* (punkt 2). Når innovasjoner sprer seg, fører det til at språksamfunnet får *variasjon* (punkt 3), slik sosiolingvistene mener språk alltid har. Men ifølge Selås kommer vi ikke til punkt 4, *gjennomført endring*, før ”spreiinga er gjennomført i heile språksamfunnet”, og hun kaller det ikke noen *språkendring* før da. Dette mener jeg er et for strengt krav. Jeg mener vi har å gjøre med en språkendring selv om ikke alle individene i språksamfunnet har endret språket sitt. Dette er også én av grunnene til den variasjonen språksamfunn alltid har.

3.2.3 Kan språkendringer forklares?

Jeg har nå vist hvordan man kan beskrive språkendringer, men kan språkendringer også forklares? Som nevnt kan spørsmålet stilles både om *hvorfor innovasjoner oppstår*, og *hvorfor de eventuelt sprer seg*. Det er vanlig å dele forklaringsfaktorene inn i to typer: *indre (språkinterne)* og *ytre (språkeksterne)*. Ifølge Sandøy (1996: 129) viser de indre faktorene til faktorer i selve språket, mens de ytre viser til faktorer i samfunnsforholdene rundt språket.²⁵ Sandøy kobler de indre faktorene til at ”[k]var ny språkbrukar må systematisere språket på nytt”, noe som i praksis betyr å bygge opp en mental grammatikk (jf. 3.2.1), og dette kobler han til hvilke innovasjoner som oppstår. De ytre faktorene derimot kobler han til spredning i

²⁵ Mæhlum (1999: 14) skriver at skillet mellom indre og ytre faktorer ”bryter imidlertid fullstendig sammen så snart en begynner å stille det stadig tilbakevendende og impertinente spørsmålet, nemlig det som berører språkets ontologi. Hvilke nivåer er det vi betrakter som konstituerende for det internt språklig; hvor ønsker vi mao. å trekke grensen mellom språk og ikke-språk”. Spørsmålet er viktig, men jeg vil videre i diskusjonen anta at grensen går der Sandøy plasserer den, der de ytre faktorene kan kobles til sosiale forhold.

et språksamfunn ved at de gjelder innovasjoner som ”av ein eller annan grunn blir etterlikna av fleire”, og slik innebærer at sosiale normer endrer seg (Sandøy 1996: 142). I dette underkapittelet vil jeg først stille spørsmålet om språkendringer kan forklares, til de indre faktorene og så til de ytre faktorene.

Det finnes en rekke indre faktorer. Sandøy (1996: 129ff.) presenterer disse fem: *regelinn snevring*, dvs. at en fonologisk regel blir mindre generell, *regelutviding*, dvs. at en fonologisk regel blir mer generell, *analogi*, dvs. overgang fra uproductive til produktive klasser, *funksjonell tyngde*, dvs. endringer som skjer for å skape tydeligere markeringer eller fjerne ubetydelige opposisjoner, og *naturalighet*, dvs. overgang til mer vanlige språktrekk.

Mæhlum (1999: 77f.) mener at faktorer bare er forklarende dersom de ”hentes fra et annet domene enn de egenskapene som selv konstituerer den aktuelle konvensjonen”. De indre faktorene er dermed bare beskrivelser (sst.: 157). Selås (2003: 55f.) mener derimot at de indre faktorene er mer enn beskrivelser ved at de gjennom fokuset på naturalighet og markerthet kan si noe om ”føresetnadene for at innovasjonar kan finne stad [...] men vel og merke ikkje [...] kvifor innovasjonane faktisk oppsto”. Disse indre faktorene mener hun kan gi verdifull kunnskap, om man enn velger å kalle dem beskrivelser eller forklaringer, men bare om forutsetningene for innovasjoner, ikke om spredning, variasjon og endring. Sistnevnte mener hun bare de ytre faktorene, dvs. de sosiale faktorene, kan gjøre rede for og forklare.

Jeg mener det er bra at Selås (2003) i såpass stor grad trekker inn indre faktorer, men at hun undervurderer betydningen av dem ved å bare regne dem som forutsetninger for innovasjoner. Dersom indre forhold, som markerthet (hva som ikke er naturlig) og naturalighet (hva som ikke er markert), har betydning som forutsetning for innovasjoner, bør de også kunne ha betydning for spredningen.²⁶ Med dette mener jeg ikke hvilken rute spredningen skjer, og gjennom hvilke mennesker variasjonen/endringen sprer seg raskest, men om det er en type innovasjon som har et godt eller dårlig grunnlag for å spre seg. Dette er også Sandøy (1996: 142) inne på når han skriver at indre faktorer også har noe å si for spredningen ”ved at språkstrukturen skal læras effektivt av kvart menneske som veks opp”.

Indre faktorer kan slik både *fremme* innovasjoner og *stimulere* spredningen av noen innovasjoner mer enn andre. Men indre faktorer kan også *hindre* potensielle språkendringer, ved at forholdene ikke er lagt til rette for at visse innovasjoner skal kunne oppstå, og ved at slike innovasjoner også vil ha vanskeligheter med å spre seg. Indre faktorer kan dermed forklare hvorfor noe blir hemmet og annet fremmet, men uten å kunne si hvorfor noe skjer overhodet, og hvorfor det skjer akkurat når det skjer. De kan altså bare forklare i etterkant av endringen, men man kan si i forkant hvilke typer endringer som er sannsynlige i et visst språk.

²⁶ Begrepene naturalighet og markerthet er problematiske, jf. 6.5.

Nå som jeg har avklart hva jeg tenker om hvorvidt de indre faktorene kan forklare språkendring, vil jeg stille det samme spørsmålet til de ytre faktorene. De ytre faktorene som Sandøy (1996: 135ff.) presenterer, er *endringer i materiell og åndelig kultur, språkets identifiseringsfunksjon, prestisje, skriftmål og massemedia*.

Jeg tror at spredningen av innovasjoner i stor grad skjer på måter som sosiolingvister har opparbeidet seg gode verktøy for å beskrive og forklare, der språkbrukeres sosiale plassering, nettverk og identitet trekkes inn. De ytre sosiale faktorene kan slik forklare mye generelt om spredningsmåter, og dette kan anvendes og diskuteres i forhold til spesifikke språkendringer.

Men det at de spesifikke fonologiske språkendringene skjer med det innholdet de har rent lydlig, trengs det indre faktorer for å si noe om. Uten dem kommer man aldri helt ned til de spesifikke språkendringene, men får bare utviklet generelle sosiolingvistiske teorier og hypoteser. Dersom man ikke trekker inn indre faktorer, ender man lett opp med å forklare hvorfor spredning skjer uavhengig av hva som spres, og uavhengig av om det finnes mønster i språket, der for eksempel det markerte har lettest for å falle bort. Selv om de sosiolingvistiske forklaringene er viktige og har mye for seg, mener jeg derfor at de alene ikke kan forklare spesifikke språkendringer, men bare spredning av innovasjoner mer generelt.

3.3 Metodisk tilnærming

Det finnes flere tilnærminger til hvordan man etablerer kunnskap. Kjeldstadli (1999) presenterer i sin innføring i historiefaget to kriterier for 'sannhet' i vitenskapen, kriterier som også har betydning for språkvitenskapen. Jeg vil nå med utgangspunkt i disse diskutere min metodiske tilnærming i den empiriske avklaringen av innføringen av tjukk l og retrofleksjer.

3.3.1 Samsvar med virkeligheten

Det første kriteriet er "samsvar med virkeligheten" (Kjeldstadli 1999: 261f.), og med det menes det at "et utsagn er sant når det korresponderer med, er i samsvar med, virkeligheten". Det metodisk viktige blir da et godt, grundig arbeid med kildene fra den tiden man forsker på.

Umiddelbart virker samsvarssynet selvfølgelig, målet er jo å finne noe ut om hvordan virkeligheten var på den tiden man forsker på, i mitt tilfelle blant annet om tjukk l faktisk først oppstod av norrøn /rð/ eller /l/. Kjeldstadli mener da heller ikke at samsvarssynet er galt, men kanskje litt naivt, blant annet fordi "store deler av den fortidige virkeligheten er forsvunnet" (sst.: 262). Dette betyr at dersom man ikke skal bygge på annet enn det man finner i selve kildene, "blir enhver forskning i relativt kildefattige perioder i utgangspunktet umulig eller illegitim. Vårt bilde av historien blir da hva som er igjen av den" (sst.: 136).

Innføringen av tjukk l og retrofleksjer har tradisjonelt blitt sett som noe som skjedde i *den*

mellomnorske språkperioden, som har blitt tidfestet fra ca midten av 1300-tallet til begynnelsen av 1500-tallet, men med noe avvik mellom ulike forskere (Mørck 2004: 407). Mellomnorsk har også blitt regnet som en periode da det norske språket endret seg svært mye, men Rindal [1988] (1993) stiller spørsmål ved hvor mye som egentlig skjedde da, og konkluderer med ”at det på språkleg grunnlag er uråd å halde ved lag den såkalla mellomnorske perioden” (Rindal [1988] 1993: 401-402). Mørck (2004: 408) mener det er viktig å skille mellom ulike typer endringer, der fonologiske endringer ”sannsynligvis [har] funnet sted over en lang periode fra til dels nokså tidlig i den gammelnorske perioden og heilt opp til våre dager og med ulike hastighet i dialektene”.

Vi har ingen talemålsopptak fra tiden da tjukk l og retrofleksjer oppstod, og sånn sett har vi ingen direkte kilder til de fonologiske endringene jeg studerer. Men det er et akseptert metodisk grep å bruke skriftlige kilder som kilder til talemålet på tidlige stadier (Mørck 2004: 409). Dette er likevel ikke uproblematisk. Bare få mennesker kunne skrive, og antallet kilder er svært begrenset. Skriverne fulgte dessuten i stor grad skriftspråklige tradisjoner, og etter at Norge hadde gått inn i union med nabolandene, kommer det også mer utenlandske, og særlig danske, innslag i tekstene, så det er vanskelig å si hva som eventuelt uttrykker norske talemålsendringer. I tillegg er det også generelt vanskelig å skille mellom det som uttrykker fonologiske endringer, og det som bare er ortografiske særegenheter. Det skriverne har av avvik fra det vi i ettertid oppfatter som normen, *kan* derfor – men trenger ikke – være uttrykk for skrivernes talemål.²⁷ Hvis vi ser mer spesifikt på tjukk l og retrofleksjer, er det dessuten spesielt vanskelig å gjenkjenne spor av disse lydene i skriftlige kilder, fordi det ikke fantes egne skrivemåter for dem (Indrebø 1951: 107; Mørck 2004: 415).²⁸

Det er altså ikke lett å etablere kunnskap om innføringen av tjukk l og retrofleksjer bare ved hjelp av de skriftlige kildene. Språkhistorikerne på 1800-tallet begynte derfor å trekke inn én kildetype til, nemlig moderne talemål. Dette er fortsatt et vanlig grep, og Mørck (2004: 409) anbefaler en å vurdere skriftlige kilder mot moderne talemål ”både for å luke ut språkformer som bare hører heime i det fremmede skriftspråket [jf. problemet med utenlandsk påvirkning], og for å få tatt omsyn til former som dette skriftspråket ikke viser”, i tillegg til å skille fonologiske endringer fra det som bare er ortografiske særegenheter.

Språkhistorikere har derfor i stor grad gjenkjent det de har ment er spor av tjukk l og retrofleksjer i kildene, ved hjelp av avvik fra skriftspråksnormen i ord som i moderne dialekter har tjukk l eller retrofleksjer. Men selv om forskerne i stor grad har vært enige om hvilke ord

²⁷ Indrebø (1951: 109) skriver at feil ofte kan gi et godt bilde av uttalen, som ”[n]år skuleborn [...] skriv ”huse” for *huset*, ”sakt” for *sagt*, ”grastrå”, ”livakt” for *grasstrå*, *livvakt*”. Men samtidig poengterer han at vi likevel må være ”varsama so me ikkje dogmatiserar ut frå slike avvikande skrivemåtar”.

²⁸ Se diskusjon i 5.6 koblet til at *altið* og *artið* ble brukt om hverandre i de skriftlige kildene.

som har eller kan ha tjukk l og retrofleksjer i dag, har det ikke vært noen lignende konsensus om hvilke former i de skriftlige kildene fra middelalderen som viser spor av dette, og hvilke som for eksempel bare er semantisk sammenblanding av enkeltord (Mørck 2004: 415).

Dette kan tyde på at kriteriet samsvar med virkeligheten alene ikke gir et godt nok grunnlag for å hevde noe om innføringen av tjukk l og retrofleksjer. Det store mangfoldet i oppfatninger av hvordan for eksempel innføringen av tjukk l skjedde, er også en sterk indikator på dette (jf. kapittel 4). Jeg vil derfor gå over til å diskutere Kjeldstadli's andre kriterium, for å se hvordan det kan bidra til å etablere kunnskap om dette emnet.

3.3.2 Sammenheng med vår totale kunnskap

Det andre kriteriet er "sammenheng med vår totale kunnskap" (Kjeldstadli 1999: 263), og med det menes det at "for å være sann må en teori være logisk sammenhengende". Dette betyr at det man hevder, ikke må være selvmotsigende, dvs. "at teoriens ulike deler ikke strider mot hverandre", og at det skal "passe inn i annen teori, i det vi for øvrig veit om fenomenet". Som vi ser bruker Kjeldstadli begrepet teori her, men jeg mener det samme gjelder også for empiri, dvs. at det man hevder, må henge logisk sammen og passe med det man vet fra før.

Dersom man har selvmotsigende synspunkt, eller synspunkt der noen deler av argumentet er usannsynlige, er det lite trolig at synspunktet som helhet kan stemme. Et første skritt mot en empirisk avklaring av noe det er uenighet om, kan derfor være å granske de ulike synspunktene og ta stilling til hvilke av dem som ikke ser ut til å kunne stemme. Det er et mål for meg å vurdere det som har blitt hevdet om innføringen av tjukk l og retrofleksjer, på denne måten, og jeg kommer også til å vurdere argument som ingen har hevdet eksplisitt. Men for å kunne gjennomføre en slik opprydning, er det ikke nødvendig for meg å gå direkte til de skriftlige kildene. Jeg velger å forutsette at tidligere forskere i stor grad har avdekket de relevante beleggene i tekster fra norrøn tid og senmiddelalderen. Problemet er hovedsaklig tolkningen av de enkelte beleggene, og hvilke sammenhenger forskerne har plassert dem i. Det er disse sammenhengene jeg primært er interessert i, og slike sammenhenger ligger ikke i kildene, men må alltid konstrueres av forskere (jf. Kjeldstadli 1999: 39ff). Min empiriske avklaring blir slik en form for metaanalyse der jeg med basis i hva ulike forskere har hevdet, tar stilling til hvordan innføringen av tjukk l og retrofleksjer kan ha skjedd.

Dessuten må det man hevder, passe med det man vet fra før. Alle fagområder har en etablert kunnskapsbasis som forskere mer eller mindre bevisst bygger på. Hvis man tenker seg at forskerne til enhver tid står i et forhold til denne kunnskapsbasen, må etablering av kunnskap sees relativt i forhold til fagområdet slik det til enhver tid praktiseres. Et klart problem med dette er at "dersom kunnskapen, tankesystemet som helhet, er feilaktig, så blir

jo også vår forklaring [eller tolkning av empiriske forhold] feilaktig” (Kjeldstadli 1999: 263). Jeg tror imidlertid det er mulig å opprettholde et syn på at kunnskapsutvikling er noe som skjer i et møte mellom empiri/virkeligheten, forskeren og den etablerte kunnskapsbasen uten at det må bety at forskeren ikke kan etablere kunnskap som bryter med et spesifikt fagfelt. For det første er det viktig at man tar kildene på alvor, slik at man ikke hevder noe som bryter med dem (jf. Kjeldstadli 1999: 42). For det andre er det viktig at man som forsker forholder seg til flere fagtradisjoner, og i forskning på norsk, også til forskning på andre språk. Som sagt har de skriftlige kildene fra norrøn tid og senmiddelalderen primært blitt tolket i perspektiv av den senere talemålssituasjonen i Norden, noe som er helt legitimt. Men for å få et bedre bilde av hvordan tjukk l og retrofleksjer kan ha oppstått, vil jeg i tillegg trekke inn den eksperimentelle fonetiske forskningen på tjukk l og retrofleksjer i dagens østlandsk, og komparative fremstillinger av tjukk l og retrofleksjer universelt.

3.3.3 Avslutning

Målet for min empiriske avklaring er altså primært å ta stilling til synspunkt andre forskere har hatt om innføringen av tjukk l og retrofleksjer, ikke å selv gå direkte til de skriftlige kildene. Jeg mener at et fenomen som har så dårlig kildemessig basis som innføringen av tjukk l og retrofleksjer, og der så mye forskjellig har blitt hevdet, nå primært trenger en metaanalyse som vurderer om de ulike synspunktene henger godt nok sammen, og om argumentene holder mål i et fonetisk og komparativt perspektiv. De synspunktene jeg velger å gå for, representerer ikke nødvendigvis historisk 'sannhet' gjennom at det var slik det skjedde, men er ment som et forslag til hvordan det *kan* ha skjedd. Med bakgrunn i dette kan man så eventuelt gå tilbake til de kildene man har, og vurdere mine synspunkt i forhold til dem.

4 Innføringen av tjukk l

4.1 Innledning

Hovedmålet i dette kapitlet er å ta stilling til hvordan innføringen av tjukk l kan ha skjedd i østlandsk. Tjukk l, [ɫ], har to opphav: *norrøn /rð/*, som når norrønt *garð* 'gård' uttales [go:ɫ], og *norrøn //*, som når norrønt *blá* 'blå' uttales [bɾo:]. Jeg vil med utgangspunkt i tre nyere lærebøker i norsk/nordisk språk ta stilling til spørsmålet: *Hva er den interne kronologien knyttet til innføringen av tjukk l i østnorsk, dvs. hvilket av de to opphavene, // og /rð/, oppstod tjukk l eventuelt av først?* Etter å ha gjort det vil jeg diskutere om svaret jeg har kommet frem til, passer med tjukk ls spredningsmønster (4.5).

Samtidig utviklet ikke norrøn // seg til tjukk l i alle omgivelser. Et delmål er derfor å presentere tjukk ls distribusjon i dagens østlandsk og diskutere hvordan den kan ha vært i tiden rett etter innføringen av tjukk l (4.6). Jeg vil i 5.10 presentere samlet de språkhistoriske stadiene som jeg vil operere med i den historiske OT-analysen, men jeg vil alt nå bruke betegnelsen *stadium 3* for stadiet etter at tjukk l og retrofleksler hadde oppstått i østlandsk.

4.2 Fremstillingen i tre lærebøker

De tre lærebøkene som jeg vil ta utgangspunkt i, er *Hovuddrag i norsk språkhistorie* (2003) av Arne Torp og Lars S. Vikør, *Talemål* (1996) av Helge Sandøy og *Dei norske dialektane* (1997) av Martin Skjekkeland. Hvordan presenteres innføringen av tjukk l i disse bøkene?

Torp og Vikør (2003: 71) skriver at gammel kort // og /rð/ har falt sammen i tjukk l, men de skriver ingenting om hvorvidt tjukk l først ble utviklet av det ene opphavet eller ikke. Sandøy (1996: 159) hevder at den korte norrøne lateralen, dvs. //, sannsynligvis hadde en velar/ 'mørk' uttale i norrønt, i motsetning til den lange lateralen //:/, og at denne velare lateralen var utgangspunktet for tjukk l. Skjekkeland (1997: 90f.) refererer to synspunkt: For det første kan man se // som opphav, slik Sandøy (1996) gjør. Men for det andre kan man se /rð/ som opphav, og han viser til dette ved å referere Hallfrid Christiansen (1946-48: 138).

Til sammen presenterer disse bøkene de tre hovedmåtene stoffet blir fremstilt på i norske lærebøker og forskningsverk, og jeg vil i det følgende kalle dem ulike *tradisjoner*. Med dette mener jeg ikke klart adskilte tankeretninger, men ulike tanketråder og fremstillingsmåter som strekker seg fra den ene forskeren til den andre gjennom faghistorien. Sandøy (1996) representerer det synet at *tjukk l først oppstod av norrøn //*, et syn jeg vil kalle *tradisjon A*. Christiansen (1946-48), referert i Skjekkeland (1997), representerer det synet at *tjukk l først*

oppstod av norrøn /rð/, et syn jeg vil kalle tradisjon B. Torp og Vikør (2003) derimot representerer en fremstillingsmåte der det ikke er noen fremlagt sammenheng mellom at både norrøn /l/ og /rð/ utviklet seg til tjukk l, og dette vil jeg kalle tradisjon C.

Jeg vil nå diskutere tradisjonene i forhold til hverandre, med den hensikt å komme frem til et syn på hvilken av dem som har det beste forslaget til hvordan kronologien knyttet til tjukk l kan ha vært. Og jeg vil starte med å vurdere tradisjon C, som ikke presenterer noen sammenheng mellom opphavene, opp mot tradisjon A og B samlet, som begge hevder at tjukk l først oppstod med utgangspunkt i ett av opphavene.

4.3 Ingen sammenheng eller et første opphav?

Så vidt jeg vet har ingen hevdet eksplisitt at det ikke er noen sammenheng mellom de to opphavene, men det er svært vanlig at det ikke skrives om hva sammenhengen mellom dem eventuelt er. Dette gjelder foruten de ovenfor nevnte bøkene også andre lærebøker, både for den videregående skolen (Fossum og Ugland 1995; Torp og Dahl 1996; Folkedal m. fl. 1995) og i høyere utdanning (Sandøy 2002b: 34; Otnes og Aamotsbakken 1999: 80), i tillegg til flere forskningsverk, for eksempel Indrebø (1951: 133).²⁹

Et første spørsmål er om denne tilnærmingen er grei som en pedagogisk forenkling av stoffet for nybegynnere. Mitt syn er at man generelt bør kunne forenkle ganske mye i innføringsbøker, og et mulig fremstillingsmessig valg er da å bare presentere de to opphavene uten å koble dem. På den annen side er det ikke sikkert at det egentlig er vanskeligere for elever/studenter å forstå og lære at tjukk l først oppstod i én omgivelse og så spredte seg til den andre, enn å huske to tilsynelatende uavhengige opphav.

Et andre – og i denne sammenhengen viktigere – spørsmål er om det er mulig at opphavene faktisk ikke er koblet, dvs. om tjukk l kan ha utviklet seg fra norrøn /l/ og norrøn /rð/ uavhengig av hverandre. Dette ser jeg som svært usannsynlig. En viktig grunn er at vi fikk tjukk l av både /rð/ og /l/ i samme tidsperiode og i hovedsak innenfor samme geografiske område, slik at det var de samme språkbrukerne som begynte å uttale tjukk l i to språklige omgivelser der de selv (eller tidligere generasjoner) uttalte /l/ og /rð/. Dessuten kan alle retroflekser, medregnet tjukk l, sees som 'markerte' lyder (Hamann 2003: 3), ved at de a) er sjeldne lyder som bare finnes i et mindretall av verdens språk, b) typisk bare opptrer i store

²⁹ Et unntak fra hovedmønsteret i lærebøker er fremstillingen av innføringen av tjukk l i Bruer (1996: 236) av A, Engelstad, I. Engelstad, Veka og Waagard: "Vi kan slutte oss til at *rð* som i *garð* 'gard' nokre stader må ha fått uttalen tjukk l på 1300-talet, altså /gaɽ/. Seinare har kanskje tjukk l av *rð* smitta over på vanleg l, slik at vi får uttalen /soɽ/ av 'sol'." Disse synspunktene kommer jeg tilbake til nedenfor.

konsonantinventar, dvs. inventar som minst også har dental/alveolare lyder, og ved at de c) er mer artikulatorisk komplekse lyder enn dental/alveolarene. Det går kanskje også an å hevde at tjukk l er mer artikulatorisk kompleks enn de andre retrofleksene, ved at den som en del av artikuleringen både krever at tungespissen skal bøyes tilbake og slås fremover. I og med at tjukk l slik er en markert lyd, virker det desto mer merkelig om den skulle ha oppstått av to opphav uavhengig av hverandre, i samme tidsperiode og geografiske område. Jeg avviser derfor tradisjon C som annet enn en mulig pedagogisk forenkling og står dermed igjen med tradisjon A og tradisjon B.

4.4 *Norrøn /l/ eller /rð/ som første opphav?*

Tjukk l må altså først ha blitt utviklet av norrøn /l/ (tradisjon A) eller norrøn /rð/ (tradisjon B) og deretter spredt seg til den andre lydombivelsen. For å kunne ta stilling til hvilket av opphavene som det er mest sannsynlig at tjukk l først oppstod av, skal jeg vurdere argumentasjonen til de to tradisjonene. Og det holder ikke bare med gode argumenter for hvorfor akkurat /l/ eller /rð/ først kan ha utviklet seg til tjukk l først. Vel så viktig er spørsmålet om hvordan tjukk l kan ha spredt seg til den andre språklige omgivelsen.

Dette gir to spørsmål som både tradisjon A og tradisjon B må kunne svare på:

1. Hvordan kunne lyden/lydkombinasjonen (/l/ eller /rð/) utvikle seg til tjukk l (/tʃ)?
2. Etter at denne lyden/lydkombinasjonen (/l/ eller /rð/) utviklet seg til tjukk l, hvordan kunne tjukk l spre seg til den andre lyden/lydkombinasjonen (/rð/ eller /l/)?

For å lettere kunne sammenligne svarene systematisk, har jeg laget en oversikt som viser hvor godt tradisjon A og B svarer på spørsmålene:

(6) Oversikt over spørsmålene som begge tradisjonene må kunne svare på

Tradisjon A: norrøn /l/

Tradisjon B: norrøn /rð/

1A) Hvordan /l/ > /tʃ/?	1B) Hvordan /rð/ > /tʃ/?
2A) Hvordan /tʃ/ også av /rð/?	2B) Hvordan /tʃ/ også av /l/?

Den venstre delen av oversikten gjelder tradisjon A og den høyre tradisjon B. Ett-tallet og to-tallet viser til spørsmål 1 og 2 ovenfor. 1A er slik spørsmål 1 stilt til tradisjon A, dvs. hvordan

kunne /l/ utvikle seg til tjukk l. Tilsvarende er 2A spørsmål 2 stilt til tradisjon A, dvs. dersom tjukk l først oppstod av norrøn /l/, hvordan kunne man da få tjukk l også av norrøn /rð/? 1B og 2B er de samme spørsmålene stilt til tradisjon B, der det hevdes at tjukk l først utviklet seg fra norrøn /rð/ og deretter spredte seg til /l/.

Dersom en av tradisjonene ikke kan svare på ett av spørsmålene, svekker det den. Dersom begge tradisjonene kan svare på begge, er spørsmålet hvilken av tradisjonene som svarer best. Jeg kommer nå til å først stille spørsmål 1 til begge tradisjonene og så spørsmål 2. Underveis vil jeg oppsummere ved å sette svarene inn i oversikten.

4.4.1 Hvordan /l/ > /ɽ/ (1A)?

Det første spørsmålet er hvordan norrøn /l/ kunne utvikle seg til tjukk l. En fellesnevner for alle svarene som har blitt gitt på dette, er at man tenker seg at fonemet /l/ hadde to allofoner, dvs. uttalevarianter, i norrønt. Den ene allofonen var en 'vanlig' dental/alveolar lateral, mens den andre var utgangspunktet for tjukk l. For å kunne ta stilling til om norrøn /l/ kunne utvikle seg til tjukk l vil jeg derfor gå punktvis gjennom de ulike allofonene som har blitt postulert.³⁰

Den første typen svar er imidlertid ikke at norrønt bare hadde en potensielt tjukk l, men *en reelt tjukk l*. Et tidlig eksempel som kan tolkes slik, er Amund B. Larsen [1897] (1948: 21) som skrev at "[f]orskellen mellom tykt l og almindeligt l er visseligt langt ældre [enn 1500]; men om den geografiske fordeling i ældre tider vides intet, måske fandtes det tykke l allesteds i landet". Ragnvald Iversen (1946: 6) skriver at /l/ i norrønt var dels dentalt og dels "kakuminalt ("tjukk" l)". Også Gustav Indrebø (1951: 133) har referert til l-ers 'tjukkhet' tidligere ved å hevde at "[n]oko "tjukk" (supradental eller kakuminal [= retrofleks]) hev venteleg l vore fyreåt i all norsk i dei stillingar der austnorsk fekk ɽ".

Dersom man tenker seg at én av /l/-allofonene i norrønt var en tjukk l, i betydningen retrofleks flapp, der tungespissen slås fremover, innebærer dette at spørsmålet om hvordan tjukk l ble innført, på et vis settes lenger tilbake i tid. Et aktuelt oppfølgingsspørsmål blir derfor hvordan tjukk l ble en allofon av /l/ da den ble det. Disse svarene er slik ikke tilstrekkelige svar på spørsmålet mitt om hvordan tjukk l kunne oppstå av norrøn /l/, fordi det er identitet mellom det som skal forklares, at tjukk l ble en allofon av /l/, og det som forklarer. Dessuten åpner både Larsen og Indrebø her opp for at hele landet kan ha hatt tjukk l som en /l/-allofon tidligere. Et aktuelt oppfølgingsspørsmål er hvorfor resten av landet i så fall har sluttet å ha tjukk l. Det er mulig at tjukk l av norrøn /l/ alt i norrøn tid var innført, i hvert fall

³⁰ Jeg vil presisere at noen av forskerne som har uttrykt synspunkt om at en viss /l/-allofon i norrønt i særlig stor grad kunne utvikle seg til tjukk l, likevel har ment at tjukk l først oppstod av norrøn /rð/.

noen steder, men det viktige for meg er ikke nøyaktig når det skjedde, men når innføringen av tjukk l av norrøn /l/ skjedde i forhold til innføringen av tjukk l av norrøn /rð/. Jeg ser derfor ikke hvordan jeg kan bruke dette svarforslaget, og vil ikke gå nærmere inn på det.

I den andre typen svar regnes det med at den ene /l/-allofonen i norrønt ikke var en reelt tjukk l, men *en potensielt tjukk l*, som tjukk l har utviklet seg med utgangspunkt i. Av disse svarene vil jeg først diskutere det synet at norrønt hadde en retrofleks lateral, dvs. [l], som er samme lyd som /rl/ fører til i retroflekteringsprosessen (Larsen 1907: 74f.). Også Indrebøs sitat ovenfor, der han refererte til at allofonen var "[n]oko 'tjukk' (supradental eller kakuminal)" kan forstås som en referanse til en slik lateral. Hovedskillet mellom den retroflekse lateralen og tjukk l er at lateralen ikke er noen slaglyd, der tungespissen slår mot munntaket, men en lateral, som artikuleres ved at luft slipper gjennom på én eller begge sidene av tungen samtidig som det er lukke i midten.

Et første spørsmål blir da: Er det sannsynlig at /l/ i norrønt kan ha hatt en allofon som var en retrofleks lateral? Fra et fonetisk persepektiv er svaret mitt på det at jeg ikke kan se noen spesiell grunn til at /l/ skulle hatt noen slik allofon i norrøn tid. Samtidig ser jeg ingen grunn til at /l/ ikke kunne hatt en slik allofon, og jeg kan derfor ikke utelukke dette.

Men om vi forutsetter at den ene /l/-allofonen i norrønt var en retrofleks lateral, hva kan i så fall forklare at den kan ha utviklet seg til tjukk l, dvs. i praksis gått fra å være en statisk lyd til en dynamisk tungeslagslyd? Lyden er apikal fra før, så det som kreves er at tungespissen bøyes tilbake og slår fremover. Christiansen (1946-48: 139) omtaler dette som en "helt naturlig" prosess, men slik jeg ser det, er det litt vanskelig å se at dette skulle ha kunnet skje helt uten videre i og med at tjukk l som nevnt er en såpass markert lyd lingvistisk sett.

Ohala (1993: 239ff.) har pekt på at det er "infinite variation in speech", men at variasjonen ikke innebærer en lydendring "because they do not necessarily involve a change in pronunciation norm". Men dersom mange tar etter en avvikende uttale, begynner vi å få språklig variasjon i samfunnet, og hvis mange nok gjør det, har vi en språkendring (jf. 3.2.2). Utviklingen av tjukk l fra en norrøn /l/-allofon, kan kanskje sees som en slik avvikende uttale som folk har tatt etter, selv om det virker mer usikkert om tjukk l kan sees som en særlig sannsynlig 'talefeil' av en retrofleks lateral.

Av andre forskere som refererer til en potensielt tjukk l, vil jeg nå trekke inn det synspunktet som Sandøy (1996) presenterer. En viktig forgjenger er Sigurd Kolsrud (1951: 36), som skrev at "[u]pphavet til 'tjukk l' (ɽ) ligg i den gamle skilnad på velar [...] og dental [...] artikulasjon av l". Sandøy (1996: 159) skriver mer spesifikt at tjukk l har bakgrunn i et kvalitativt skille i norrønt mellom korte lateraler, som var velare, og lange lateraler, som var

alveolare. De velare lateralene har så utviklet seg videre til tjukk l.

I IPA er *velar lateral* betegnelsen på lateraler der baktungen danner lateral hovedartikulasjon mot den myke ganen, dvs. at baktungen heves mot den myke ganen slik at det dannes sideåpning for luftstrømmen. Denne lyden er svært sjelden (Ladefoged og Maddieson 1996: 190), og det er av den grunn lite sannsynlig at norrønt skal ha hatt denne lyden som én av to l-allofoner.³¹

Sandøy (1987: 184) presenterer to argument for at norrønt kan ha hatt en uttaleforskjell mellom en dental/alveolar og en velar lateral: Det finnes vitnesbyrd om en slik uttaleforskjell mellom to /l/-er på Island på 1600-tallet, og Christiansen (1946-48: 139) skal ha funnet en velar uttale av /l/ i Nord-Norge. Men disse observasjonene trenger ikke bety at lyden virkelig var velar. Og dersom norrønt likevel hadde hatt denne lyden, er det slik jeg ser det heller ikke så sikkert at en velar lateral ville vært et godt utgangspunkt for utviklingen av tjukk l, for det er vanskelig å tenke seg at tungespissen er tilstrekkelig fleksibel under en slik artikulasjon til at den kan slå tjukk l-slaget. Hallfrid Christiansen (1946-48: 139) er imidlertid uenig i dette. Hun prøver ikke å forklare overgangen fra velar lateral til tjukk l direkte, men bare overgangen fra velar lateral til retrofleks lateral, som så igjen må utvikle seg videre (jf. ovenfor). Men argumentet hun bruker for å underbygge at velar lateral kan ha blitt "kakuminal delt l", dvs. retrofleks lateral, er at den sterkt tilbaketrukkede tungen gjør at tungespissen er fri og derfor "lett [kan] vendes opp mot ganehvelvet".

Det at Christiansen her regner tungespissen som fri, indikerer at hun faktisk kan ha ment å referere til en velar lateral, en lyd jeg regner det som svært lite sannsynlig at norrønt hadde (jf. ovenfor). Samtidig er det mulig at resten av forskerne ikke har ment å referere til denne lyden, for betegnelsen *velar lateral* har også blitt brukt om det som i IPA kalles *velarisert lateral*.³² En velarisert lateral har velaritet bare som sekundær artikulasjon, dvs. at lyden uttales omtrent som en vanlig lateral [l], men i tillegg heves baktungen mot den myke ganen uten å danne kontakt (Slethei 1996: 76). Denne lyden er det mer sannsynlig at norrønt kan ha hatt, ikke minst fordi den er mye mer vanlig i språk generelt enn velar lateral. Den finnes blant annet i engelsk i dag, der den omtales som *dark l*, og det er også vanlig å anta at man har den som en /l/-allofon blant annet i deler av østlandsk (Slethei 1996: 76; Jahr 1981: 328ff.).

Selv om det er mulig at norrønt kan ha hatt en velarisert lateral, kan det imidlertid diskuteres om det er særlig sannsynlig at det allofoniske skillet mellom velare og

³¹ Det at en lyd er sjelden, betyr selvfølgelig ikke at den ikke kan forekomme. Det er mye som kan virke usannsynlig, f.eks. at vi i dag har tjukk l av både norrøn /rð/ og /l/, men likevel har det skjedd. Mer presist er derfor poenget mitt at man trenger bedre argument for å hevde at noe usannsynlig har vært tilfelle, enn at noe sannsynlig har vært tilfelle.

³² Et eksempel på dette har vi når Sandøy (1987: 27) bruker betegnelsen *velar* for den /l/-allofonen i oslomålet som Jahr (1981: 329), som han refererer til, omtaler som *velarisert*.

denta/alveolare lateraler var knyttet til om lateralen var kort eller lang, slik Sandøy (1996: 159) har hevdet. Det er rett at man i hovedsak ikke har fått tjukk l av norrøn lang l i norsk og svensk, men det kan like gjerne forklares som et resultat av at tjukk l er en slag-lyd som artikulatortisk sett normalt ikke kan være lang, slik at tjukk l av den grunn måtte unngås i språklige omgivelser der det trengtes en lang konsonant (jf. 8.5.3).

Om vi ser bort fra tjukk ls distribusjon, kan vi uansett stille spørsmål om hvorvidt en velarisert lateral er et godt utgangspunkt for videre utvikling til tjukk l, som er kjennetegnet ved at tungespissen bøyes tilbake og slås fremover, slik at den på veien treffer tannkammen. Jeg er i tvil om det. Under artikulasjonen av velariserte lateraler er den fremre delen av tungen normalt plassert fremme i munnen, slik den også er under artikulasjonen av den dental/alveolare lateralen [l], som er den andre /l/-allofonen. Samtidig er baktungen hevet under artikulasjonen av velariserte lateraler. Dette kan sees som et godt utgangspunkt for tjukk l, som andre retrofleksjer, fordi det er en nødvendig egenskap ved retrofleksjer at baktungen er hevet (eller tungen roten tilbaketrukket), jf. 2.4. Men mange lyder har tilbaketrukket baktunge uten at de av den grunn utvikler seg til verken retrofleks lateral eller til tjukk l, og det er et langt skritt fra å ha den fremre delen av tungen plassert fremme i munnen til å ha en lyd som er kjennetegnet av at tungespissen bøyes tilbake og slås fremover i munnen.

Jeg vil derfor konkludere med at det er et forklaringsgap mellom det tradisjon A ønsker å forklare, utviklingen av norrøn /l/ til tjukk l i visse posisjoner, og hvor mye den faktisk kan forklare. Jeg vil ikke direkte avvise svarene, men jeg oppfatter dem som utilstrekkelige uten eventuelle tilleggsforklaringer, jf. 1A i oversikten.

(7) Vurdering av argument for 1a) – svekker litt /l/ som opphav (?)

Tradisjon A: norrøn /l/

Tradisjon B: norrøn /rð/

1A) Hvordan /l/ > /tʃ/? VURDERING AV ARGUMENT: Kan ikke gjøres rede for uten tilleggsforklaringer.	1B) Hvordan /rð/ > /tʃ/?
2A) Hvordan /tʃ/ også av /rð/?	2B) Hvordan /tʃ/ også av /l/?

4.4.2 Hvordan /rð/ > /tʃ/ (IB)?

Hvordan klarer så tradisjon B å svare på spørsmålet om hvordan deres alternativ, norrøn /rð/, kunne utvikle seg til tjukk l? Mange har hevdet at tjukk l utviklet seg av norrøn /rð/, noen har prøvd å forklare hvordan, og få av svarene har vært like. Her er noen eksempler: Didrik Arup

Seip (1931: 187) har presentert /rð/ som en lydkombinasjon som ”hadde stor tilbøielighet til å assimileres”, noe som skjer ved at /r/ trekker /ð/ lenger bak i munnen og så selv faller bort. Christiansen (1946-48: 19) har skrevet at ”[d]en kakuminale l [dvs. tjukk l], er fra først av kommet opp ved assimilasjon av gn. rð”. M. I. Steblin-Kamenskij [1965] (1981: 255) har foreslått at ”tykk l’ i norsk og svensk fra først av er kommet opp ved assimilasjon i sekvensen [rð], og [at] alt tyder på at formodningen er riktig”. Einar Haugen (1976: 275) har også hevdet at opphavet til tjukk l var /rð/, og at tjukk l da representerer /ð/, ved at begge lydene er formet ved ”the lower teeth”.³³ Kristoffersen (2000: 24) har skrevet at tjukk l “[h]istorically [...] derives both from Old Norse /rð/ and /l/, the former probably being the environment where it originated due to similarity of articulatory movement”.

Som vi ser hevder Seip (1931) at /r/ trekker /ð/ tilbake, mens Haugen (1976) uttrykker at tjukk l representerer /ð/ i lydkombinasjonen /rð/. Seip fokuserer slik på den første delen av artikulasjonen til tjukk l, dvs. den tilbakebøyde fasen, mens Haugen fokuserer på slutten av tjukk l, dvs. når tungen flates ut igjen. Kristoffersen (2000) derimot fokuserer på likheten mellom lydkombinasjonen /rð/ og tungespissens bevegelse under artikulasjonen av tjukk l.

Jeg synes alle svarforslagene er gode ved at lydovergangen kan gjøres rede for med utgangspunkt i artikulasjonen. Men jeg tror man får den beste forklaringen om man, som Kristoffersen (2000), peker på at lydkombinasjonen /rð/ som helhet ligner artikulatorisk på tjukk l, ved at overgangen fra /r/ til /ð/ i lydkombinasjonen kan minne om siste delen av tjukk l. Forskjellen på /rð/ og tjukk l blir da at tungespissen først bøyes lenger tilbake ved tjukk l enn ved en /r/. Hvis vi som Ohala (1993) fokuserer på at innovasjoner kan oppstå ved at noen artikulerer noe litt annerledes enn andre, må det være dette som har skjedd her. Andre har så tatt etter den avvikende uttalen, og vi har slik fått en språkendring.

(8) Vurdering av argument for 1b) – støtter /rð/ som opphav

Tradisjon A: norrøn /l/

Tradisjon B: norrøn /rð/

1A) Hvordan /l/ > /r/? VURDERING AV ARGUMENT: Kan ikke gjøres rede for uten tilleggsforklaringer.	1B) Hvordan /rð/ > /r/? VURDERING: Kan gjøres rede for.
2A) Hvordan /r/ også av /rð/?	2B) Hvordan /r/ også av /l/?

³³ /ð/ er ikke egentlig fonetisk sett formet ved undertennene, men mer mot undersiden av overtennene.

4.4.3 Hvordan /r/ også av /rð/ (2A)?

Jeg har nå stilt spørsmål 1 til begge tradisjonene. Jeg synes argumentasjonen for tradisjon B er mer overbevisende enn argumentasjonen for tradisjon A, men har ikke kunnet avvise tradisjon A helt. Spørsmålet blir da hvordan tradisjonene kan svare på spørsmålet om hvordan tjukk l spredte seg til den andre lyden/lydkombinasjonen. Jeg starter med å stille det til tradisjon A: Etter at /l/ utviklet seg til tjukk l, hvordan kunne tjukk l spre seg til lydkombinasjonen /rð/?

Dette spørsmålet kan det virke som om få om noen forskere innenfor tradisjon A har tenkt på at de burde kunne svare på. Jeg har til nå ikke klart å finne et eneste skriftlig forslag til hvordan tjukk l av norrøn /l/ kan ha spredt seg til tjukk l av norrøn /rð/. Jeg har heller ikke selv klart å tenke ut noen mulig måte det skulle kunnet skje. Dersom /r/ ble uttalt som en tapp, dvs. [r], kunne det eventuelt tenkes at denne lydets likhet med tjukk l kunne fått tjukk l til å spre seg til /r/, og at /ð/ så falt bort. Men dette hadde bare fungert som forklaring dersom /r/-er som sådan utviklet seg til tjukk l, mens det her bare skjedde i lydkombinasjonen /rð/. Dersom det slik ikke finnes noen måte å forklare hvordan tjukk l oppstått av norrøn /l/ kan ha spredt seg til /rð/, svekker dette tradisjon A.

(9) Vurdering av argument for 2a) – svekker /l/ som opphav

Tradisjon A: norrøn /l/

Tradisjon B: norrøn /rð/

1A) Hvordan /l/ > /r/? VURDERING AV ARGUMENT: Kan ikke gjøres rede for uten tilleggsforklaringer.	1B) Hvordan /rð/ > /r/? VURDERING: Kan gjøres rede for.
2A) Hvordan /r/ også av /rð/? VURDERING: Kan ikke gjøres rede for.	2B) Hvordan /r/ også av /l/?

4.4.4 Hvordan /r/ også av /l/ (2B)?

Men finnes det bedre argument for tradisjon B? Forutsatt /rð/ som opphav, hvordan kan da tjukk l ha spredt seg også til norrøn /l/? En stor forskjell fra tradisjon A er i hvert fall at mange forskere som mener at norrøn /rð/ må ha vært tjukk ls første opphav, i det minste har uttalt seg om dette spørsmålet. Jeg vil nå kort presentere noen av fremstillingene, og jeg starter med Johan Storm [1884] (1908: 107), som skrev om tjukk l at

[v]ar den oprindelig opstaaet av l, havde den neppe kunnet drage det opr. saa forskjellige rd [dvs. /rð/] med sig. Naar derimod først rd var blevet r, var det paa Grund af den l-agtige Lyd naturligt, at den rev det oprindelige l med sig.

Storm uttaler seg først mot det jeg har kalt tradisjon A, ved å hevde at spredningen fra tjukk l oppstått av /l/ til tjukk l av /rð/ er vanskelig å forklare, før han antyder som en forklaring på spredningen fra tjukk l oppstått av /rð/ til /l/ at det kan ha å gjøre med at tjukk l er l-aktig. Seip (1931: 187) uttrykker derimot ikke direkte hvorfor spredningen har skjedd, men stiller spørsmål om overgangen fra tjukk l av /rð/ til tjukk l av /l/ kanskje kan ha ”virket til at l har endret karakter og fått samme kakuminale [dvs. retroflekse] uttale som opr. *rð*”. Steblin-Kamenskij [1965] (1981: 256) hevder at tjukk l ikke var noen /l/ først, men at den ble omtolket til det.

Christiansen (1946-48: 138) mener at historisk /l/ har blitt tjukk l ”ved attraksjon”. Samtidig trekker hun linjer til tradisjon A ved å hevde at /l/ hadde et spesielt godt utgangspunkt for å utvikle seg til tjukk l, ved at en del av dem var velare. Dette støtter Einar Haugen (1976: 275) opp om, ved å skrive at tjukk l, når den først var formet ut fra norrøn /rð/, trakk til seg den /l/-allofonen som sannsynligvis hadde en velar uttale. Larsen (1907: 74f.) hevder tilsvarende, ut fra synet om at norrønt hadde en retrofleks lateral, at det

synes [...] utvilsomt, at *rð* tidligst fikk den uttale som egentlig kaldes ”tyk l”, og at denne derfra er lånt over til de oprindelige l’er; men disse hadde endnu tidligere fått en noget ”tyk” uttale, vel omtrent som den der betegnes l i lydskriften.

Jeg synes det er vanskelig å avvise helt disse synspunktene om en kobling mellom tjukk l og en velar(isert) lateral eller retrofleks lateral. Det er ikke umulig at norrønt kan ha hatt en slik /l/-allofon, og det er mulig at den i større grad enn den andre allofonen var utgangspunktet for tjukk l. Men denne eventuelle allofonen kan som nevnt ikke forklare overgangen til tungespiss-slaget. Jeg har derfor problem med å se at dette synspunktet kan bidra til min empiriske avklaring av kronologien knyttet til innføringen av tjukk l, og jeg vil derfor se bort fra det her.

Flere av forskerne ovenfor viser til at tjukk l har spredt seg fra tjukk l av /rð/ til tjukk l av /l/ ved at lyden har blitt omtolket som en /l/-lyd. Denne perseptuelle omtolkingen bør sees som en innovasjon som så har spredt seg til nye språkbrukere. Grunnen til omtolkingen er sannsynligvis at tjukk l har akustiske likhetstrekk med lateraler, og at disse likhetstrekkene fikk betydning for språkbrukerne i det sentralskandinaviske språkområdet, for artikulorisk sett er lydene ganske forskjellige (se for eksempel diskusjon i Fretheim [1974] 1981: 293ff.). Nøyaktig hva som akustisk forener tjukk l og lateral [l], overlater jeg til senere forskning å

finne ut, men noe må det være.³⁴

Et problem her er imidlertid at selv om nordmenn og svensker i dag oppfatter tjukk l som en /l/, er det vanlige i en internasjonal sammenheng at tjukk l oppfattes som en lyd som har likhetstrekk med /r/. I tillegg fungerer tjukk l normalt sett fonologisk som en realisering av fonemet /r/, ikke /l/ (Storm [1884] 1908: 106; Steblin-Kamenskij [1965] 1881: 253; Endresen m.fl. 2000: 240).³⁵ På bakgrunn av forskningstradisjonen mener jeg likevel at det virker godt mulig at tjukk l oppstått av /rð/ kan ha spredt seg til norrøn /l/ i visse posisjoner på grunn av perseptuell omtolkning.

(10) Vurdering av argument for 2b) – støtter /rð/ som opphav

Tradisjon A: norrøn /l/

Tradisjon B: norrøn /rð/

1A) Hvordan /l/ > /tʃ/? VURDERING AV ARGUMENT: Kan ikke gjøres rede for uten tilleggsforklaringer.	1B) Hvordan /rð/ > /tʃ/? VURDERING: Kan gjøres rede for.
2A) Hvordan /tʃ/ også av /rð/? VURDERING: Kan ikke gjøres rede for.	2B) Hvordan /tʃ/ også av /l/? VURDERING: Kan gjøres rede for.

4.5 Spredningen av tjukk l

Diskusjonen ovenfor kan konkluderes med at det er mest sannsynlig at tjukk l først oppstod av norrøn /rð/ og så spredte seg til norrøn /l/ gjennom perseptuell omtolkning. Men passer det med tjukk ls spredningsmønster at /rð/ er det første opphavet? Tjukk l av /l/ har spredt seg noe lengre enn tjukk av /rð/, slik at de østre delene av Aust-Agder, Vang i Valdres, Romsdal, Nordmøre, et stykke av Sør-Trøndelag og området fra Gildeskål til Steigen i Nordland bare har tjukk l av norrøn /l/ (Sandøy 1996: 160). Det kan hevdes at det at tjukk l av norrøn /l/ har spredt seg lengst, i seg selv er et argument for at tjukk l først oppstod av /l/. Men jeg mener at dette ikke nødvendigvis er tilfelle, og det vil jeg nå argumentere for.

Jeg tenker meg at tjukk l oppstod som en innovasjon og begynte å spre seg fra et sentralt område i Norge eller Sverige, dvs. et godt stykke unna de områdene som bare tjukk l av /l/ spredte seg til. Hvis vi tenker oss at opphavene ikke spredte seg samtidig, men at spredningen først startet med det første opphavet, blir situasjonen slik: Dersom det første opphavet var /l/,

³⁴ En mulig artikulatorisk likhet kan være basert på at den tjukke l-ens korte slag mot munntaket er slik at luft slipper gjennom på én eller begge sidene av tungen underveis i artikuleringen, slik den gjør når lateraler artikuleres (jf. Storm [1884] 1908: 106). Men om dette stemmer, betyr ikke det at det har fonologisk betydning.

³⁵ Grunnen til at nordmenn og svensker oppfatter tjukk l som en l, er sannsynligvis nettopp det at vi her fikk tjukk l også av norrøn /l/. Lyden tilsvarer også primært /l/, ikke /r/, i vestnorsk, fordi det er mange flere ord som har tjukk l av norrøn /l/ enn av norrøn /rð/. I tillegg kan den senere navngivningen *tjukk l* ha betydning.

betyr dette at språkbrukere først byttet ut /l/ med tjukk l. Dersom det første opphavet derimot var /rð/, byttet språkbrukerne først ut /rð/ med tjukk l.

Men det er en vesentlig forskjell mellom spredningen av tjukk l av /rð/ og tjukk l av /l/, og det er at også en annen språkendring virket på lydkombinasjonen /rð/ i norsk og svensk, nemlig bortfallet av den stemte dentale frikativten /ð/ etter /r/ (Mørck 2004: 414f.). Dersom denne språkendringen hadde skjedd i utkantområdene før tjukk l av norrøn /rð/ spredte seg dit, hadde man her bare /r/ i ord som tidligere hadde hatt /rð/, som for eksempel det norrøne ordet *gard*. Dette kan ha ført til at tjukk l av /rð/ ikke ble innført her, fordi det ikke var mulig for språkbrukerne å skille mellom hvilke /r/-er som skulle uttales som tjukk l, og hvilke som ikke skulle det. Også Storm [1884] (1908: 107) er inne på dette når han skriver om disse områdene at ”gammelt rð på den Tid [da tjukk l spredte seg dit] forlængst [var] blevet r, som ikke længer kunde paavirkes av r̄ (isoleret r kan ikke blive tykt)”.

Dersom man i området der /rð/ alt hadde blitt /r/, skulle få tjukk l av /rð/, måtte dette i så fall skje som en leksikalsk spredning, slik at språkbrukerne måtte lære seg hvilke enkeltord som skulle uttales på en ny måte. Slik leksikalsk spredning kan skje, men den er læringsmessig mer problematisk enn spredningen av tjukk l av norrøn /l/. Sistnevnte spredning kunne nemlig spre seg som en fonologisk prosess der norrøn /l/ systematisk ble uttalt som tjukk l så lenge de lydlige omgivelsene ikke hindret det (jf. 4.6.2).

Jeg ser altså ikke noen motsetning mellom at tjukk l av /l/ spredte seg lenger enn tjukk l av /rð/, og at tjukk l av /rð/ likevel kan ha vært den første innovasjonen som spredte seg, fordi tjukk l av /l/ kunne læres som en fonologisk prosess, mens tjukk l av /rð/ måtte læres leksikalsk for hvert enkelt ord dersom /ð/ alt hadde falt bort.

Samtidig var det tjukk l av /l/ som på sikt ble den mest dominerende typen tjukk l. Etter at tjukk l hadde oppstått og blitt anvendt for /rð/ i de dialektene som fikk tjukk l av /rð/, kunne ikke dette opphavet spre seg til flere ord, fordi det ikke var flere igjen. Og bortfallet av /ð/ ellers i landet hindret også at nye ord i språket fikk denne lyden overhodet, og da heller ikke etter /r/. Tjukk l av norrøn /rð/ finnes derfor i dag bare i de gamle norrøne ordene som fortsatt er i bruk. Tjukk l av /l/ ble derimot en /l/-allofon som også kunne brukes på nye ord, som importord fra andre språk. I dagens norsk er det derfor langt flere ord med tjukk l av norrøn /l/ enn av norrøn /rð/.

4.6 Distribusjon

Etter å ha diskutert hvordan innføringen av tjukk l kan ha skjedd, er målet mitt nå å ta stilling til hvordan tjukk ls distribusjon kan ha vært i tiden etter innføringen av tjukk l (stadium 3) (4.6.2). Men som et utgangspunkt for å kunne gjøre det vil jeg først presentere og diskutere tjukk ls distribusjon i dagens østlandsk (4.6.1).

4.6.1 Tjukk l og lateral i dagens østlandsk - fri variasjon

De to hovedmåtene /l/ blir realisert i dagens østlandsk, er som tjukk l, [ɾ], eller dental/alveolar lateral, [l].³⁶ Kristoffersen (2000: 90f.) skriver at man kan ha lateral i så godt som alle ord som kan ha tjukk l, med unntak av ord som har tjukk l av norrøn /rð/, der tjukk l veksler med /r/, ikke med /l/. Skillet mellom lateral og tjukk l er ikke betydningsskillende i disse ordene, og er dermed ikke et fonemisk, men et allofonisk skille. Siden allofonene [l] og [ɾ] i hovedsak kan brukes om hverandre, er lydene i fri variasjon.³⁷

Samtidig har tjukk l en rekke distribusjonelle begrensninger som får relasjonen mellom allofonene til å også ha spor av komplementær distribusjon, der allofonene utfyller hverandre ved å ikke kunne stå i samme omgivelse. De tre viktigste hindringene av dem Kristoffersen (2000: 34 og 90f.) opererer med, er at vi ikke får tjukk l a) i fremlyd, som i *låt*, b) etter vokalene /i y e/, som i *mil*, og c) alene etter korte vokaler, som i *tall*. Grunnen til at tjukk l ikke kan forekomme i disse omgivelsene, er fonetiske (artikulatoriske eller perseptuelle), noe jeg kommer tilbake til i 8.5.

Even Hovdhaugen [1974] (1981: 300ff.) har delt norske dialekter inn i tre typer når det gjelder tjukk l. Den første typen er dialekter uten tjukk l overhodet. Dette er dialektene i sør, vest og nord i landet, og de er ikke relevante her. Den andre typen, ɾ-dialektene, er dialekter der "the retroflex flap is a normal sound and more or less on the same level of frequency as l." Det er i disse dialektene tjukk l og lateral både kan være i fri variasjon og komplementær distribusjon. Noen av ɾ-dialektene igjen, blant annet hans egen fra Ringeby, kaller han "more typical ɾ-dialects". I disse dialektene er allofonene primært i komplementær distribusjon, ved at lateralen bare står der tjukk l ikke kan forekomme. I den tredje dialekttypen, l-dialektene,

³⁶ I tillegg har flere forskere hevdet at retrofleks lateral, [ɺ], sprer seg på bekostning av den laterale dental/alveolaren for tiden, og jeg refererte i 4.4.1 til forskere som mente at man i deler av østlandsk også hadde en velarisert lateral. En undersøkelse av forholdet mellom disse allofonene inngår imidlertid ikke i dette prosjektet, og jeg vil derfor se bort fra dette og fokusere på [l] og tjukk l.

³⁷ Det finnes en del unntak fra dette hovedmønsteret. Et eksempel har vi i ordene *kul* (forhøyning), som kan uttales med tjukk l, og *kul* (adjektiv), av engelsk *cool*, der tjukk l ikke er mulig. For flere eksempler og en mer grundig diskusjon av spørsmålet om disse allofonene er i fri variasjon eller ikke, se Kristoffersen (1998: 77f.).

har man ingen regel som gir tjukk l av /l/, men tjukk l kan opptre mer sporadisk.

ɾ-dialektene er de mest mest vanlige på Østlandet, men de blir sterkt påvirket av l-dialektene, fordi de har høyere prestisje (sst.: 302). Så vidt jeg forstår kan dette være grunnen til at så få tjukk l-dialekter nå er typiske tjukk l-dialekter med primært komplementær distribusjon.

4.6.2 Tjukk l og lateral i østlandsk på stadium 3 – komplementær distribusjon

Siden vi i dagens østlandsk har "two coexisting phonemic systems", er det slik Hovdhaugen [1974] (1981: 304) ser det "rather pointless to give strict rules for the distribution of ɾ", slik for eksempel blant Kristoffersen (2000) som vist gjør. Jeg er enig med Hovdhaugen i at det kan være vanskelig å gi eksakte regler for tjukk ls distribusjon i dagens østlandsk. Bakgrunnen for dette er at det for noen hundre år siden utviklet seg et 'standardtalemål' basert på lest dansk, der tjukk l ikke inngikk som en naturlig del, og det talemålet var grunnlaget for l-dialektene, som så sprer seg videre.

Men dette har skjedd senere enn stadium 3. Jeg vil derfor anta at tjukk ls distribusjon da var mer som i de mest typiske tjukk l-dialektene i dag, der tjukk l og lateral er i komplementær distribusjon (se også Sandøy 1996: 160 og Skjekkeland 1997: 91). Dette innebærer da at tjukk l av norrøn /l/ på stadium 3 hadde spredt seg til alle omgivelser der det ikke var noe absolutt krav om at tjukk l ikke måtte forekomme.³⁸ De viktigste begrensningene i dagens østlandsk er som nevnt at man ikke får tjukk l a) i fremlyd, b) etter vokalene /i, y, e/ og c) ikke alene etter korte vokaler, og jeg vil regne disse som de viktigste begrensningene også på stadium 3. Se mer om de ulike begrensningene og en OT-analyse av tjukk ls distribusjon på stadium 3 i 8.5.

4.7 Avslutning

I dette kapittelet har jeg diskutert innføringen av tjukk l i østlandsk. Først stilte jeg spørsmål om hvordan tjukk l først oppstod, og jeg konkluderte med at det første opphavet sannsynligvis var norrøn /rð/. Tjukk l må så ha spredt seg til norrøn /l/ på grunn av perseptuell omtolking. Deretter stilte jeg spørsmål om tjukk ls distribusjon på stadium 3, og jeg valgte å anta at tjukk l og lateral [l] var allofoner i komplementær distribusjon, slik at man fikk tjukk l i alle omgivelser unntatt i fremlyd, etter vokalene /i, y, e/ og alene etter korte vokaler.

³⁸Det at man hadde tjukk l i alle omgivelser der det ikke var grunn til noe annet, viser at det var tjukk l som var hovedallofonen da.

5 Innføringen av retroflekser

5.1 Innledning

Hovedtemaet i dette kapittelet er innføringen av retroflekser i østlandsk. Jeg starter med å presentere retroflektingen i dagens østlandsk (5.2), og med utgangspunkt i den diskuterer jeg hva som sannsynligvis har kjennetegnet retroflekteringsprosessen på stadium 3 (5.3). Deretter vil jeg trekke frem spørsmålet om retroflekteringsprosessen var en resiprok assimilasjon eller en progressiv, delvis nærassimilasjon (5.3.3). Etter å ha gjort det er jeg klar til å diskutere og ta stilling til kapittelets hovedproblemstillinger: 1. Hvilken fellesnevner gjør at både /r/ og tjukk l kan være påvirkende lyd i retroflekteringsprosessen (5.5)? 2. Hvordan er den interne kronologien, dvs. kan /r/ eller tjukk l ha hatt mer av egenskapen som fungerer som fellesnevner enn den andre lyden, eller kan det være andre grunner som gjør at man eventuelt først fikk retroflekser i én av omgivelsene (5.6)?

Med bakgrunn i svarene på disse problemstillingene vil jeg så presentere og diskutere to relaterte prosesser. Den første av disse er retrofleksassimilasjon, som skjer når retroflekser står fremfor dental/alveolarer i dagens østlandsk (5.8), og den andre er den totale, regressive nærassimilasjonen som virket på lydkombinasjonen /r/ + /n l s/ i forkant av retroflektingen (5.9). Til slutt oppsummerer jeg kapittelet og presenterer samlet de tre stadiene jeg kommer til å operere med i resten av hovedoppgaven (5.10).

5.2 Retroflekting i dagens østlandsk

Hver gang /r/ eller tjukk l står fremfor /t d n l s/ over morfem- og ordgrenser i dagens østlandsk, som i *gult* og *har du*, får man en retrofleks, korresponderende lyd (jf. 2.3). Morfeminternt derimot er ikke mønsteret like klart. For det første har vi ikke retroflekting ved tjukk l morfeminternt, fordi tjukk l aldri står foran dental/alveolarer, slik Kristoffersen (2000: 88) skriver:

The retroflex flap cannot occur before unmarked coronals in non-derived contexts. Its historical origin is either /l/ og /rð/. With respect to /rð/, no three-consonant cluster of the form /rðC/ was ever possible in non-derived contexts, and with respect to the lateral, only the lateral realization occurs adjacent to an unmarked coronal. Thus /salt/ *salt* (id.) can only be realized as [ˈsalt].

For det andre får vi ikke alltid retroflekser morfeminternt når /r/ står foran dental/alveolarer (Kristoffersen 2000: 89). Det viktigste eksempelet på dette er at konsonantforbindelsen /rd/ normalt sett ikke blir retroflektert, slik at begge lydene uttales, for eksempel i ordet *sverd*. Det finnes også noen andre ord med /r/ + /t d n l s/ som ofte ikke retroflekteres, for eksempel ordet *norme*. I tillegg er forholdet mellom uttale med konsonantgruppe og uttale med retrofleks styrt

av trykk, etter dette mønsteret: "After a stressed vowel we almost always find only [rd] and rarely [d], while in unstressed vowels the opposite holds. Here we invariably find [d], while [rd] is not possible." Et eksempel på dette har vi når ordet *garde* blir uttalt med splittet uttale, mens *gardist* blir uttalt med retrofleks.

De mange unntakene i enkeltmorfemene viser at det er sannsynlig at forskjellen mellom ord med og uten retrofleks avhenger av om morfemene er lagret med retrofleks eller ikke i leksikon, dvs. ordforrådet, hos den enkelte språkbruker (Kristoffersen 2000: 89). Grunnen til det er at de mange morfeminterne unntakene gjør at språkbrukere ikke kan slutte seg til når man har retrofleks og når ikke dersom alle retroflekser er lagret som /r/ + dental/alveolar. Over morfem- og ordgrenser er derimot ikke en slik tolkning mulig, fordi retrofleksene her systematisk oppstår når dental/alveolarer står etter /r/ og tjukk l.

5.3 Retroflektering på stadium 3

Unntakene fra retroflekteringsregelen gjelder primært de sentrale delene av Øst-Norge, ikke hele retroflekteringsområdet. Dette kan tyde på at retroflekteringsprosessen tidligere har vært mer generell, også i østlandsk, dvs. at den skjedde hver gang /r/ eller tjukk l stod fremfor /t d n l s/. Jeg vil derfor anta at man *ikke* hadde *morfeminterne unntak* på stadium 3. Unntakene i østlandsk har sannsynligvis kommet til i forbindelse med utbyggingen og spredningen av et 'standardnorsk' med basis i talt dansk fra 1800-tallet. Om det spesifikke /rd/-unntaket skriver Kristoffersen (2003: 50) at det "har språkhistoriske og sosiolingvistiske årsaker knyttet til framveksten og den senere sosiale stigmatiseringen av tjukk l fra norrønt /rð/".

Det er ikke lett å påvise om man på stadium 3 hadde retroflektering over morfem- og ordgrenser eller ikke, fordi det er enda vanskeligere å finne spor av slikt i kildene enn det som kan tolkes som spor av retroflektering i enkeltmorfem. Grunnen til det er at språkbrukere normalt sett merker seg slike prosesser i mindre grad, og det kan ha gjort at skriverne på den tiden ikke fikk slike talemålstrekk inn i det de skrev. Jeg synes likevel det virker usannsynlig at retroflekteringen ikke skal ha gjeldt også *over morfem- og ordgrenser* i starten. Jeg vil derfor forutsette at retroflekteringsprosessen på stadium 3 var helt generell, dvs. at den alltid virket så lenge /r/ eller tjukk l stod fremfor /t d n l s/.

I dag har vi dessuten retroflektering både i forbindelse med /t/, /d/, /n/, /l/ og /s/. På stadium 3 derimot var i hvert fall *kombinasjonen /rd/ ikke med* morfeminternt, fordi det ikke var /d/, men /ð/, som stod etter /r/. /rð/ igjen er som kjent ett av opphavene til tjukk l.

5.4 Resiprok assimilasjon eller progressiv, delvis nærassimilasjon?

Retroflektierungsprosessen i dagens østlandsk er en *resiprok assimilasjon*, der to lyder smelter sammen og skaper et felles produkt som har egenskaper fra begge lydene (Jensen 1969: 74).³⁹ Men var det nødvendigvis slik også på stadium 3? Et mulig alternativ er at retroflektering tidligere har vært en *progressiv, delvis nærassimilasjon*, dvs. en assimilasjon der den påvirkende lyden gjør lyden etter mer, men ikke helt, lik seg selv samtidig som den påvirkende lyden blir stående.

Det er ikke nødvendig å gå langt tilbake i tid før det vanlige synet blant forskere var at den første lyden ble stående foran retrofleksen, men bare som en glidelyd, ikke som en fullt uttalt /r/ eller tjukk l. Johan Storm [1884] (1908: 97) skrev for eksempel om retroflektering ved /r/ at "[d]en forudgaaende Glidelyd er saa rask, at de fleste Fonetikere, især de for denne Lyd fremmede, betragte den hele Forbindelse som en ensartet Lyd [...] men for Indfødte er det dog kjendeligt, at Lyden er anderledes i Begyndelsen end i Slutningen". Ved retroflektering ved tjukk l er ifølge Storm [1884] (1908: 100) "alm. Fonetikerne, f. Ex. de svenske, tilbøielige til at anse hele Lydforbindelsen for aldeles ensartet helt igjennem (homogen) [...] Ogsaa de for disse Lyd fremmede, f. Ex. Vestlændinge, høre her kun et urent t osv." Dette mener Storm viser at "den forudgaaende Glidelyd er temmelig flygtig". Larsen [1897] (1948: 15) omtaler lyden som blir stående foran supradentaler, dvs. postalveolarer, som en "ufuldstændig[...] r, blot begyndelsen dertil", og lyden som blir stående foran kakuminaler, dvs. retrofleks, som en "ufuldstændig[...], begyndende" tjukk l. Larsen (1907: 72) skriver senere om glidelyden i Kristiania bymål at den "vistnok [er] meget indsvundet i varighet", og Christiansen (1946-48: 18f.) skriver at /r/ i retroflekteringen "mister sin vibrasjon og oftest kommer bort", og at tjukk l i retroflekteringen "mister tungeslaget mot alveolene og kommer nesten eller helt bort".

Dersom man hadde klart å finne gode indikatorer på at /r/ eller tjukk l inntil nylig hadde blitt stående sammen med den retroflekterte lyden, ville det vært et sterkt signal om at assimilasjonsprosessen har vært en progressiv, delvis nærassimilasjon siden starten. Men siden det er tydelig at forskerne ikke mente at lydene fungerte som klart adskilte lyder, men at det bare var spor av /r/ og tjukk l ved at de var glidelyder, kan sannsynligvis retroflektierungsprosessen omtales som resiprok også de siste par hundreårene. Samtidig er det slik at selv om nyere dialekter ikke har hatt to lyder i dagens betydning som resultat av

³⁹ Slethei (1996: 116) skriver følgende om resiprok assimilasjon: "To språklyder har påvirket hverandre og det har oppstått en språklyd med [...] egenskaper ingen av de to hadde før – i dette tilfelle vil det si at en alveolar vibrant og en alveolar nasal har påvirket hverandre gjensidig, og det har oppstått en retrofleks nasal." Jeg mener derimot, i hvert fall for retroflekteringen, at de nye lydenes, dvs. retrofleksenes, egenskaper må komme fra én av språklydene, og at retrofleksene slik ikke har i seg helt nye egenskaper.

retroflektierungsprosessen, kan det likevel ha vært slik den første tiden med retroflektering. Torp og Vikør (2003: 25) hevder for eksempel at retrofleksene kan ha oppstått ved at "r-en først har påverka n-en og s-en slik at dei har utvikla spesielle kombinatoriske variantar. Dermed har r-en sjølv vorte "overflødig", og kan så falle bort". Dette kan settes opp slik:

(11) Utviklingen av /r/ + dental/alveolar

Utviklingen av t: /rt/ > /rʔ/ > /ʔ/

Utviklingen av n: /rn/ > /rŋ/ > /ŋ/

Utviklingen av l: /rl/ > /rʎ/ > /ʎ/

Utviklingen av s: /rs/ > /rʂ/ > /ʂ/

Om det var slik eller ikke, kan vi ikke lese ut av de skriftlige kildene, fordi de ikke hadde egne tegn for retrofleks, og *rn* i kildene derfor liksom godt kan tolkes som en vanlig /r/ + en dental/alveolar. Dialektene de siste hundreårene kan heller ikke bekrefte om det var slik eller ikke (jf. ovenfor). Et viktig spørsmål blir derfor om det er sannsynlig artikulatortisk sett.

Torp og Vikørs synspunkt forutsetter at lydkombinasjonen er enklere å uttale dersom den andre lyden blir en retrofleks. Hvis det ikke er slik, har vi ingen assimilasjonspesess her. Men passer dette på lydkombinasjonen /rʔ/? Hvis vi ser på /r/, kjennetegnes lyden av at tungespissen slår én eller flere ganger mot munntaket. Dersom lyden skal rett over til /ʔ/, innebærer dette at tungespissen, når den er ferdig med å slå, kan gå rett inn i utgangsposisjonen for retrofleksen, i stedet for å endre form til dental/alveolar uttale. Dette er artikulatortisk mulig, så vidt jeg kan se.

Men retroflekteringen skjer ikke bare med /r/, men også med tjukk l. Et viktig spørsmål blir derfor om argumentasjonsmåten også fungerer på tjukk l. Men her får vi et problem fordi tjukk l artikuleres ved at tungespissen bøyes tilbake og slås fremover slik at den på veien er borti munntaket et øyeblikk. Tungespissen er i så fall lengst bak i starten av artikulasjonen, og slår så mot munntaket. Men lyden slutter ikke der, for den ender opp som en lyd med ganske flat tunge midt i munnen. Fra den posisjonen er det et godt stykke tilbake til posisjonen som tungespisslyd. Dersom tjukk l derfor skal bli stående i lydkombinasjonen samtidig som lyden etter blir en retrofleks, krever dette slik en tur-retur-bevegelse. Det er altså vanskelig å se det som en naturlig assimilasjonspesess med tjukk l stående foran retrofleksen, noe alt Storm [1884] (1908: 100) var inne på, ved å hevde at uttalen av den såkalte glidelyden er "ganske forskjellig fra det fuldstendige tykke l."

Av dette trekker jeg følgende konklusjoner: Retroflektering ved /r/ kan ha foregått slik at

/r/ først ble stående, men det er vanskelig å tenke seg at retroflektoring ved tjukk l kan ha foregått slik. Dersom tjukk l skal ha kunnet bli stående, må det ha vært som glidelyd. Men siden det ikke er vanlig å operere med slike glidelyder i dag, vil jeg se bort fra dette og tenke på *retroflekteringsprosessen som en resiprok assimilasjon*, der /r/ og tjukk l aldri har blitt stående i sin helhet.⁴⁰

5.5 Hva var den relevante fellesnevneren for /r/ og tjukk l?

5.5.1 Apikalitet da som nå?

I 2.3 diskuterte jeg hva som var hovedskillet mellom /t d n l s/ og /t d ŋ l s/ i dagens østlandsk, og jeg konkluderte med at hovedskillet var knyttet til aktiv artikulatur, ved at /t d n l s/ var laminal og /t d ŋ l s/ apikale. For retroflekteringsprosessen innebærer dette at de apikale lydene /r/ og /r/ gjør laminalene etter apikale og selv faller bort. Men gjelder dette også for stadium 3?

Det er ingen tvil om at /r/ og tjukk l var apikale også i norrønt. Tjukk l er en lydtype som alltid er apikal (Ladefoged og Maddieson 1996: 230). /r/ er også apikal med mindre den er skarre-r, og det var den ikke så tidlig, fordi skarre-r ikke spredte seg til Norge før på 1800-tallet (Sandøy 1996: 154). Men det at /r/ og tjukk l var apikale lyder, betyr ikke at apikalitet nødvendigvis var den egenskapen som spredte seg fra dem til dental/alveolarene etter, slik at de ble /t d ŋ l s/. En forutsetning for at det skal være slik, er at dental/alveolarene er laminal, slik de er i østlandsk, for er de apikale fra før, kan de ikke bli det. Et viktig spørsmål blir derfor om det er sannsynlig at dental/alveolarene var laminal da retrofleksene ble innført. Siden vi vet med stor sikkerhet at de er det i dagens østlandsk (jf. 2.3), er nullhypotesen at det ikke har skjedd noe med artikulasjonsstedet til disse lydene.

I språk universelt kan dental/alveolarene være enten laminal eller apikale (Ladefoged og Maddieson 1996: 20). Det er imidlertid sjelden språk skiller mellom apikale og laminal lyder med samme artikulasjonssted, slik at "dental stops are usually laminal rather than apical, with contact on both the teeth and the front part of the alveolar ridge, whereas the alveolar stops

⁴⁰ Ove Lorentz (2003) viser til en undersøkelse av Saltendialekten, som hører til de dialektene som antas å ha et skille mellom to typer 'retrofleks' avhengig av om den første lyden er en tjukk l eller /r/ (jf. 5.5.2 nedenfor). Brekke (2000: 34ff.) skriver at ord ikke kan ha tonelag eller cirkumflekstone "[d]ersom den trykktunge vokalen er kort og konsonanten(e) etter ustemt(e)". Likevel har ordet *halsen*, en bøyingsform av ordet *hals*, som har tjukk l, tonelag eller cirkumfleks. Brekke skriver om dette at det er "som om den stemte tjukke l-en blir uttalt for seg". Lorentz (2003: 11) skriver at "[e]n foreløpig undersøkelse [...] viser at slike ord faktisk har en stemt tilgliding til den utstemte frikativ", og at denne lyden sannsynligvis er en uflappet tjukk l, som i IPA er en retrofleks approsimant, [ɺ]. Han antar derfor at ordets uttale er [ha ɺ.ʂŋ], og så faller det den uflappede tjukke l-en som gir lyden den kakuminale karakteren. Hvis dette er tilfelle, viser det at man i noen dialekter i dag har spor av tjukk l i form av en glidelyd, og det er mulig at denne glidelyden kan være viktigere enn jeg har gjort det til.

are often apical, with contact usually on the center of the alveolar ridge.” Mens Endresen (1991) refererte til både passiv og aktiv artikulatur, basert på Catford (1977), har det vanlige både i Norge og andre land vært å skille mellom dentaler og alveolarer, ikke laminaler og apikaler. Men man skiller normalt mellom dentaler og alveolarer ut fra hvor tungespissen treffer, og alveolarer er demed vanligvis apikale lyder, og dentaler laminaler.

Hvis vi går til de samme lærebøkene for studiefaget norsk/nordisk som jeg brukte som utgangspunkt for diskusjonen av tjukk l s opphav i kapittel 4, finner vi at både Torp og Vikør (2003), Sandøy (1996) og Skjekkeland (1997) bruker *alveolar* som fellesbetegnelse for /t d n l s/ i hele norsk, både i dag og om da språkendringene startet. Det ville de sannsynligvis ikke gjort om de ikke mente at man i norsk hadde alveolarer, selv om valg av fellesbetegnelse selvfølgelig ikke utelukker mangfold innenfor området. I de tre lærebøkene i fonetikk som jeg anvendte i 2.3.1, skriver imidlertid alle tre (Jensen 1969: 17f; Slethei 1996: 37ff.; Endresen 1991: 39ff.) at /t d n l s/ kan være både dentale og alveolare i norsk. Slethei presiserer at de normalt er alveolare i vestlandsk og dentale i østlandsk, mens Endresen skriver at de normalt uttales apikoalveolart i vestlandsk, i motsetning til østlandsk.

Det at dagens østlandsk har en dental, laminal variant underbygges av de moderne fonetiske eksperimentelle undersøkelsene som jeg gjorde rede for i 2.3.3. Men både fonetikerne og de andre forskerne her er altså samstemte i at området utenfor det østnorske, normalt har en alveolar uttale av dental/alveolarene. Det finnes imidlertid ingen større eksperimentell undersøkelse av dette. Det hadde derfor vært interessant om noen hadde undersøkt også dental/alveolarene i for eksempel vestlandsk ved hjelp av EPG og EMA, slik at vi mer systematisk kunne undersøke hvordan artikuleringen skilte seg fra østlandsk. I tillegg hadde det vært nyttig med en undersøkelse av hvor grensene mellom det østlandske og det vestlandske mønsteret går, og om disse er koblet til om områdene har retroflektering eller ikke.

Men forutsatt at /t d n l s/ har ulik aktiv artikulatur i østnorsk og resten av landet i dag, hvordan vet vi hvilken av disse variantene som i så fall er den opprinnelige? Haugen (1998: 41) skriver om norrønt at ”plosivene /t/ og /d/ primært hadde alveolar artikulatur, likesom i moderne norsk.” Dersom dette var tilfelle, innebærer det at de østlandske alveolarene senere ble dentaler. Denne fonetiske endringen kan da eventuelt forklares som ”a reaction to the introduction of the apical postalveolar series” (Hamann 2005: 9), dvs. at dental/alveolarene har tilpasset seg de nye retrofleksene og blitt gjort mer ulike dem.⁴¹ Dette er en mulig utvikling, men til nå er det ikke gjort tilstrekkelig mye empirisk forskning med dette som

⁴¹ Dersom forskere skulle bli enige om at dette er den mest sannsynlige utviklingen, bør også endring i uttalen av /t d n l s/ bli regnet som en sentral språkendring som har skjedd mellom norrønt og moderne norsk.

basis, og jeg kan derfor ikke konkludere med at denne muligheten innebærer at nullhypotesen må vrakes.

5.5.2 Eller tungens form eller passiv artikulatur?

Det som derimot er klart, er at dersom den relevante fellesnevneren som ble spredt da, ikke var apikalitet, må det ha vært noe annet. Hvilken eller hvilke egenskap(er) kan dette ha vært? Jeg presenterte i kapittel 2.3 de to mest vanlige måtene retrofleksene hadde blitt beskrevet: som lyder der tungespissen treffer munntaket lenger bak i munnen, i praksis bak tannkammen, og som lyder med tilbakebøyd tungespiss (retroflekterte lyder). Spørsmålet er om fellesnevneren kan være knyttet til én av disse.

Disse to alternativene er knyttet til hvert sitt lydskriftsystem. Tilbakebøyd tungespiss som egenskap ved retrofleksene er knyttet til IPA, som jeg presenterte i 2.2. IPA er ment å skulle passe for alle språk, og mens retrofleksene i østlandsk ikke alltid er tilbakebøyde (2.3), er tilbakebøyd tungespiss mer vanlig i en rekke andre språk. Men ifølge Hamann (2003: 28ff.) er det stor variasjon i hvor mye retrofleksene er tilbakebøyde, og mønsteret er i hovedsak at det er ”a general tendency towards more retracted retroflexes in larger inventories. Small inventories with a retroflex stop, on the other hand, seem to have retroflex segments articulated further front and with the tongue tip”. Den nyere fonetiske forskningen viser slik at IPAs klassifisering av retrofleksene som tilbakebøyde ikke gir et godt nok bilde av de fonetiske forholdene i språk universelt (jf. Moen og Simonsen 2005: 227).

Dette betyr imidlertid ikke at tilbakebøyd tungespiss ikke kan ha vært fellesnevneren da retrofleksene oppstod. Forutsatt at retrofleksene /t̪ d̪ ɳ ʎ ʂ/ faktisk hadde tilbakebøyd tungespiss den første tiden, er det i hvert fall ikke urimelig å anta at retrofleksen tjukk l kunne få lyden etter til å bli retrofleks. Men det er vanskeligere å se hvordan /r/ + dental/alveolar også kunne bli retrofleks, for fellesnevneren må være noe som forener /r/ og tjukk l. Larsen (1907: 70) ser derimot ut til å mene at både /r/ og tjukk l er tilbakebøyde ved å skrive at begynnelsen på retroflektierungsprosessen ligger i at ”r, hvor tungespidsen idethele er tilbaketrukket, og l, når denne uttaltes tilbaketrukket [dvs. tjukk l], flyttet den påfølgende dental **ð, d, t, l, n, r, s** hen til sitt eget artikulasjonssted”.

Som vi ser viser Larsen også til passivt artikulasjonssted, og det kan være vanskelig å skille dette fra tilbakebøyd tungespiss, for er tungespissen tilbakebøyd (retroflektering), påvirker det også hvor tungespissen treffer munntaket (passivt artikulasjonssted). Som nevnt hevder Hamann (2003: 39) at tilbakebøyd tungespiss kan være et resultat av at retrofleksene er apikale og har et bakre passivt artikulasjonssted. Jeg mener derfor at det alt i alt er vanskelig å underbygge at tilbakebøyd tungespiss i seg selv kan ha vært den egenskapen som ble spredt i

retroflekeringsprosessen den første tiden, og vil derfor heller vurdere om passivt artikulasjonssted kan ha vært det viktige.

Både IPA og Norvegia er lydskriftsystem som baserer seg på de passive artikulatorene. Men når det gjelder retrofleks, er det bare Norvegia som virkelig gjør det (jf. ovenfor om IPA). Norvegia er et lydskriftsystem som ble utviklet av Johan Storm på slutten av 1800-tallet, og det var utformet slik at det i størst mulig grad skulle kunne brukes til å beskrive alle norske lyder. Så lenge man brukte Norvegia i Norge, fikk dessuten disse beskrivelsene stor innflytelse.

Larsen [1897] (1948: 14ff.) gir en god presentasjon av hovedtrekk i Norvegia. I 2.2.2 viste jeg hvordan IPA delte koronalene i dagens østlandsk opp i to typer når det gjaldt artikulasjonssted: dental/alveolarer og retrofleks. Larsen derimot deler lydene opp i tre typer: For det første har vi *tannlyder*, som i hovedsak tilsvarer dental/alveolarene i IPA.⁴² /r/ plasseres i en annen kategori, nemlig som en *tannrygglyd*, der det med tannrygg menes ”den ryg, der lidt indenfor fortænderne skiller tandkødet fra den forreste del av ganen” (sst.: 15). Tannryggen er altså en annen betegnelse på tannkammen, og /r/ er slik kategorisert som det IPA ville kalt en alveolar. Tjukk l igjen blir plassert i en annen kategori, ved at den regnes som en *ganelyd*, av den typen ganelyd som uttales med tungespissen.

Ifølge Norvegia har /r/ og tjukk l slik ulik passiv artikulatorer, noe som umiddelbart virker vanskelig i forhold til det at begge får retroflekeringsprosessen til å skje. Men samtidig er retrofleksene adskilt i to utgaver: én utgave der de uttales mot tannkammen, og slik er alveolare, og én der de uttales mot ganeryggen, og slik er (pre)palatale. Storm skrev om skillet mellom disse typene at det virket som om gummelyden, dvs. alveolaren, har opphav i /r/ og ganehvelvlyden, dvs. prepalatalen, opphav i tjukk l, men at det ”endnu ikke [er] tilstrækkelig bragt paa det rene” for datidens østlandsk ”hvor den ene, og hvor den anden av disse Udtaler findes” (Storm [1884] 1908: 101). I enkelte norske dialekter, for eksempel i Nordland, Romsdal og på Nordmøre, er det derimot klart at retroflekering ved /r/ og retroflekering ved tjukk l gir systematisk ulike retroflekeringsprodukt (jf. Sandøy 1996: 161). Retroflekering ved /r/ gir det Sandøy kaller *postalveolarer* og tjukk l gir *retrofleks*.⁴³

Sandøy mener dette skillet mellom to systematisk ulike typer produkt av retroflekeringsprosessen er et argument for ”at det har vore eit slikt ”postalveolart stadium” før også r-sambanda blei til retrofleksar – i alle fall nordom Dovre”. Dersom det var slik da, kan den relevante fellesnevneren mellom /r/ og tjukk l ha vært at begge får dental/alveolarer

⁴² I den tradisjonelle norske språkforskningen var det dermed *tannlyd/dental lyd* som ble brukt som fellesbetegnelse på /t d n l s/ i hele norsk. Retroflekering var slik noe som skjedde med dentaler.

⁴³ Siden det som nevnt er vanlig å bruke alveolar som fellesbetegnelse på /t d n l s/, kan man ikke lenger omtale de fremre retrofleksene som *alveolarer*.

til å få samme artikulasjonssted som seg selv (jf. Christiansen 1946-48: 18). Men det er vanskelig å finne sikre spor av tjukk l og retrofleksene i de skriftlige kildene (jf. 3.3.1), og det er så godt som umulig å kunne gjenkjenne et eventuelt skille mellom to typer retroflekser. Den eneste kilden til hvordan det kan ha vært tidligere, er derfor de senere dialektene. Men slik jeg ser det, er ikke de dialektene som i dag har et slikt skille, et sikkert tegn på at det var sånn overalt før. I andre dialekter, som østlandsk, viser dessuten den fonetiske eksperimentelle forskningen (2.3) at det i dag ikke finnes noen systematiske skiller mellom /t d n l s/ og /t̥ d̥ n̥ l̥ s̥/ når det gjelder passiv artikulatur. Dersom dette skal ha vært det relevante, må jeg derfor samtidig anta at det har endret seg i ettertid, siden det ikke utgjør hovedskillet i dagens østlandsk. Spørsmålet blir derfor ikke om dagens fonetiske skille kan brukes på tidligere tider, som i diskusjonen om apikalitet, men om retrofleksene kan ha vært skilt systematisk fra hverandre på måter som ikke lenger gjelder fonetisk.

5.5.3 Konklusjon

Jeg står derfor igjen med et valg mellom to muligheter, som begge har usikkerhetsmoment knyttet til seg: Jeg kan anta at fellesnevneren var at både /r/ og tjukk l fikk dental/alveolaren til å få samme passive artikulasjonssted som seg selv, noe som ikke er i overensstemmelse med dagens østlandsk (jf. 5.5.1). Alternativt kan jeg holde på nullhypotesen, om at den fonetiske situasjonen da var som i dag, noe som har en sterk fonetisk basis hentet fra et senere språkstadium (jf. 5.5.2). Det vanlige har vært å gå for det første alternativet. Men argumentene for dette har ikke overbevist meg helt, og jeg velger derfor å holde på nullhypotesen og regne apikalitet som den relevante egenskapen i retroflekteringsprosessen både i dagens østlandsk og i fortidens.

5.6 Er /r/ eller tjukk l retrofleksenes første opphav?

Etter å ha konkludert med at fellesnevneren som spredte seg på stadium 3 må ha vært apikalitet, vil jeg nå diskutere om /r/ eller tjukk l kan ha vært retroflekteringsens første opphav. Torp og Vikør (2003: 72) har hevdet at "[d]et er grunn til å tru at retrofleksane først har oppstått ved assimilasjon av /t/ + alveolar, og at dei seinare har spreidd seg til /r/ + alveolar". Skjekkeland (1997: 92) refererer til og støtter også opp om denne påstanden. Sandøy (1996: 160f.) kommer ikke med noen påstand, men presenterer først retroflektering ved tjukk l.

En mulig tolkning kan kobles til at det de siste tiårene har vært vanlig å se resultatet av retroflekteringsprosessen som retroflekser i bokstavlig forstand (jf. 5.5.2). Men denne egenskapen må i så fall spre seg fra /r/ og tjukk l til dental/alveolarene. Siden det er klart at første delen av tjukk ls uttale har tilbakebøyd tungespiss, og lyden kategoriseres som en

retrofleks i IPA, mens det ikke er slik for /r/, kan det være naturlig å tenke seg at det var tjukk l som startet retroflekeringsprosessen. Man kan da tenke seg at /r/ på et vis 'hengte seg på'. Men dette kan også sees i lys av oppfatningen om at det som gjelder, er assimilasjon i forhold til passiv artikulatur, slik at dental/alveolarene får samme passive artikulatur som lyden foran, om det enn er /r/ eller tjukk l.

Hvis det hadde vært vanlig i språk at man bare hadde retrofleksjer dersom man hadde tjukk l, hadde det vært en sterk indikator på at tjukk l hadde en spesielt viktig rolle i retroflekeringsprosessen. Men slik er det ikke. Det vanlige i språk er derimot at retrofleking bare skjer med /r/ som første lyd, som for eksempel i de australske og indo-ariske språkene som Hamann (2003: 83-89) skriver om. Og dette gjelder til og med deler av dagens norsk. Tjukk l har i Norge spredt seg langt kortere enn retroflekingen, som også har spredt seg til Nord-Norge nordom Steigen og sprer seg nå til for eksempel Ålesund og Nørdre Sunnmøre (Sandøy 1996: 161). Disse områdene har da retrofleking ved /r/, men ikke retrofleking ved tjukk l, fordi dialektene ikke har tjukk l overhodet. Det samme gjelder også færøysk, som har retrofleksjer av r-forbindelser uten at de har tjukk l. Sandøy skriver at dette "viser at retrofleking ikkje føreset tjukk l i dialekten – i alle fall slik utviklinga skjer i dag". Dette ekskluderer selvfølgelig ikke muligheten av at tjukk l kan virke i retroflekeringsprosesser, det er jo slik i det sentralskandinaviske området, men det viser at hvis man vil forstå retroflekeringsprosesser, er det kanskje mer relevant å søke etter aktuelle egenskaper ved /r/ enn ved tjukk l. Sandøy konkluderer med at vi dermed ikke vet "[k]va som kom først i skandinavisk historisk sett – enten tjukk l eller retrofleksjer som produkt av konsonantsamband".

Dersom retrofleking skal ha kunnet oppstå i skandinavisk før tjukk l, forutsetter det at retroflekingen kan ha startet ved /r/. Dersom retrofleking ved tjukk l derimot er det primære, kan ikke retroflekingen ha startet før tjukk l hadde oppstått. Jeg har i 3.3 skrevet om hvor vanskelig det kan være å gjenkjenne spor av tjukk l og retrofleksjer i de skriftlige kildene, men et relevant spørsmål er uansett om forskernes oppfatninger om tidfesting av tjukk l og retrofleksjer kan gi noe svar på dette.

Det vanlige i språkhistoriske oversiktverk for noen generasjoner siden var å gå gjennom kildene og vise hvilke avvik fra normen man fant. Et avvik som har fått stor betydning, er Larsens (1914: 150) påpekning av at ordene *altið* og *artið* skrives om hverandre fra 1290-årene, der bare førstnevnte ord kommer direkte av det latinske ordet *anniversarium*, som betyr årlig sjelemesse. Ifølge Larsen er *altið* "bare en anden skrivemaate" som har oppstått hos dem som var vant til å uttale *al-* og *ár* med samme vokal, og som samtidig uttalte konsonantforbindelsene *rt* og *lt* "næsten eller ganske likedan i dette ord". Dette mener han

forutsetter at ”lt og rt da som nu uttaltes helt eller næsten kakuminalt”, og i så fall må både tjukk l og retrofleksler være innført på den tiden. Seip (1930: 216) omtaler dette som et ”viktig bevis for at r-forbindelser er kakuminalisert alt i 13de hundreår”, og Christiansen (1946-48: 102) støtter også opp om argumentet.

Selv er jeg ikke overbevist om at denne leksikalske sammenblandingen nødvendigvis indikerer at disse lydene er innført, men hvis den gjør det, kan den ikke si annet enn at både tjukk l og retrofleksler ved både /r/ og tjukk l var oppstått senest på 1200-tallet. Generelt er altså tolkningen av tidfesting så usikker at det er umulig på bakgrunn av kildene å si noe sikkert om hva som kom først av tjukk l, og retrofleksler ved tjukk l, på den ene side og retrofleksler på den annen.

Det man derimot kan vite, er at tjukk l og retrofleksene oppstod i omtrent samme tidsperiode. Dette i seg selv kan sees som en sterk indikator på at tjukk l er den viktigste påvirkende lyden i retroflekslingsprosessen, slik Indrebø (1951: 133) skriver: ”Saman med t fylgde ymse ”tjukke” konsonantlag i austnorsk.” Dette tyder på at tjukk l som den første ”tjukke” lyden, dvs. den første retrofleksen, kan ha vært det som satte retroflekslingsprosessen i gang. Det at både tjukk l og de andre retrofleksene, som alle er såpass markerte lyder, oppstod samtidig, kan umulig være tilfeldig, jf. diskusjonen i 4.3 av om det er mulig at det ikke var noen sammenheng mellom tjukk ls to opphav.

Samtidig skrev jeg ovenfor at det kan være mer relevant å søke etter aktuelle egenskaper ved /r/ enn ved tjukk l, i og med at retrofleksler universelt primært skjer ved /r/. Når noe nytt skjer, for eksempel at en lyd oppstår, er det alltid en mulig forklaring at noe annet også kan ha skjedd, og at det førte med seg endringen som skal forklares. Det relevante nye kan ha vært tjukk l, men det kan også ha vært en ny uttale av /r/ på stadium 3, en uttale som satte assimilasjonsprosessen i gang, og senere trakk tjukk l med seg.

Dersom /r/ fikk en ny uttale i norrøn tid, hva kan den i så fall ha vært? Det første alternativet er at /r/ hadde utviklet seg til å bli en *alveolar approksimant*, som finnes i dagens Lofoten og Vesterålen, eller en *retrofleks approksimant*, som i deler av dagens engelsk. Særlig den retrofleksen, men også den alveolare approksimanten kan tenkes å ha bidratt til retroflekslingen. De er begge apikale, og apikalitet kan ha vært det som spredte seg, samtidig som en retrofleks approksimant også kan ha gjort lydene etter til retrofleksler, hvis de ble uttalt slik på den tiden. Men dette er svært dårlig utforsket, og jeg vil anta at det ikke var tilfelle.

Det andre alternativet er at den nye uttalen kan ha vært en alveolar tapp (jf. kapittel 2). Hvis vi med utgangspunkt i dette tenker oss at det i Norge var østlandsk som fikk tapp-uttale først, kan dette ha vært med på å sette retroflekslingen ved /r/ i gang, fordi tapper mye lettere faller sammen med andre lyder enn vibrant-/r/ (Hamann 2005). Fellesnevneren som gjør at

retroflekteringsprosessen virket ved både /r/ og ved tjukk l, kan likevel ha vært apikalitet, men den første sammensmeltingen med en dental/alveolar kan det ha vært /r/ som stod for.

Bradley (2002) har utarbeidet en synkron analyse av retroflektoring ved /r/ i østlandsk, der egenskaper ved den alveolare tappen står i fokus. Han prøver å se retroflektoring i sammenheng med bortfall av /r/ foran konsonanter generelt (se for eksempel Kristoffersen 2000, som Bradley baserer seg på). Det er viktig for analysen at “cross-linguistically, taps tend to prefer intervocalic position and to avoid word-edges in order to maintain sonority and enhance perceptibility”. Tapper trenger altså omgivelser som gjør dem best mulig hørbare.

Med utgangspunkt i *artikulatorisk fonologi* (se for eksempel Browman og Goldstein 1990) analyserer Bradley retroflektoringen som en prosess der lyder på samme sjikt, i dette tilfellet sjiktet for den fremre delen av tungen, overlapper. I slike tilfeller blir resultatet ’blending’, dvs. at lydenes gester faller sammen i én lyd. Anvendt på retroflektoringen fører sammenfallet til at den alveolare tappen blir skjult av dental/alveolaren etter, samtidig som apikaliteten overlever ved at dental/alveolaren blir en retrofleks.

Jeg mener at Bradleys analyse absolutt har noe for seg, men den har et grunnleggende problem. Bradley ser bort fra retroflektoring ved tjukk l, det er ”beyond the scope of this paper” (Bradley 2002: 102). Men dermed kan han også utforme en analyse som ikke passer på tjukk l. Hovedproblemet er at tjukk l er en lyd som avsluttes med flat tunge fremme i munnen, og jeg har slik vanskelig for å se at tjukk ls avslutning skal kunne gli sammen med lyden etter på en måte som gjør sistnevnte til en apikal lyd (jf. 5.4). Dersom dette skal kunne skje ved koartikulasjon, må store deler av tjukk ls bevegelser skjules.

Bradleys analyse er også problematisk i og med at det ikke er sikkert at norrønt hadde en alveolar tapp. Odd Einar Haugen (1998: 41) skriver at vi ikke kan ”seie sikkert om rulle-lyden /r/ var ein *trill*, [r], eller ein *tapp* [r] i norrønt”, mens Einar Haugen (1982: 57) refererte til at lyden var en trill. Med trill mener han det som jeg i 2.2.2 omtalte som vibrant. Det at norrønt hadde en vibrant, kan forsvares ved at det i dag primært er vestlandske og midlandske dialekter, som ellers er blant dialektene med flest likheter med norrønt, som regnes som dialekter med vibrant-/r/. I en stor fonetisk undersøkelse av 1200 nordmenn fra ulike deler av landet fant man imidlertid ut at vibrant da bare ble brukt i Bremanger i Møre og Romsdal (Foldvik 1978). Samtidig hevder Foldvik at ”[d]et ser ut til at rulle-r er gått sterkt tilbake i bruk”, og at den var vanlig i større deler av landet før.

Et problem med å anta at lyden var en vibrant, er ifølge Hamann (2005) at ”a trill is very unlikely to have merged with another segment due to its strong perceptual cues and its more specific articulatory requirements”. Dette er imidlertid ikke noe bevis på at det ikke kan ha skjedd likevel. Det er for eksempel ikke tilstrekkelig kartlagt om retroflektoring bare skjer i

språk og dialekter der /r/ artikuleres som en tapp, og som nevnt er det mange grunner til at det ikke var slik i norrønt.

Jeg vil derfor avslutte denne diskusjonen med å si at det både finnes argumenter for at det var tjukk l som satte retroflekeringsprosessen i gang, og argumenter for at det var /r/. Jeg har i dette underkapittelet presentert synspunkt for begge deler, men har ikke grunnlag for å konkludere med noe absolutt syn på dette.

5.7 Parallellitet til innføringen av tjukk l av norrøn /rð/

Det som derimot er sikkert, er at dersom retroflekingen skal ha kunnet startet med tjukk l, må tjukk l først ha oppstått. Jeg vil nå vise hvordan retroflekeringsprosessen og innføringen av tjukk l av norrøn /rð/ kan være koblet. Som man kan se i oversikt (12) er det en parallellitet mellom innføringen av tjukk l ved /rð/ og retrofleking ved /r/ (se også Larsen 1907: 70-72).

(12) Innføringen av tjukk l av /rð/ og retrofleking ved /r/ + /t n l s/

	Norrønt	Østlandsk										
/r/ +	<table style="border-collapse: collapse; margin: auto;"> <tr><td style="border-right: 1px solid black; padding: 5px 10px;">t</td></tr> <tr><td style="border-right: 1px solid black; padding: 5px 10px;">ð</td></tr> <tr><td style="border-right: 1px solid black; padding: 5px 10px;">n</td></tr> <tr><td style="border-right: 1px solid black; padding: 5px 10px;">l</td></tr> <tr><td style="border-right: 1px solid black; padding: 5px 10px;">s</td></tr> </table>	t	ð	n	l	s	<div style="margin: 0 auto 0 auto;">→</div> <table style="border-collapse: collapse; margin: auto;"> <tr><td style="border-right: 1px solid black; padding: 5px 10px;">t̥</td></tr> <tr><td style="border-right: 1px solid black; padding: 5px 10px;">ɾ</td></tr> <tr><td style="border-right: 1px solid black; padding: 5px 10px;">ŋ</td></tr> <tr><td style="border-right: 1px solid black; padding: 5px 10px;">l</td></tr> <tr><td style="border-right: 1px solid black; padding: 5px 10px;">ʂ</td></tr> </table>	t̥	ɾ	ŋ	l	ʂ
t												
ð												
n												
l												
s												
t̥												
ɾ												
ŋ												
l												
ʂ												

På ett nivå har vi her en parallell mellom innføringen av tjukk l av norrøn /rð/ og retrofleking ved ved /r/, ved at lydkombinasjonen /r/ + /ð/, som er en interdental, ligner på lydkombinasjonene som består av /r/ + dental/alveolarer. /ð/ kan også sies å stå i stedet for /d/, som i dagens østlandsk er én av de fem dental/alveolarer som blir retroflektert (med unntak av de morfeminterne unntakene, jf. 5.2). Jeg har samtidig plassert tjukk l sammen med retrofleksene /t̥ ŋ l ʂ/, siden også tjukk l fonetisk regnes som retrofleks og har en del felles egenskaper med de andre.

Men tjukk l er ikke bare et *produkt* av /rð/, men er også en *aktør* i

retroflekeringsprosessen. På et annet nivå kan derfor /rð/ til tjukk l sees som en parallell til hele retroflekeringsprosessen, også retrofleking ved tjukk l, etter at tjukk l først var oppstått som en del av samme prosess. Dersom /t n l s/ var laminal i østlandsk på stadium 3, slik jeg har forutsatt, er det her tungebladet som er aktiv artikulatur. /ð/ kan plasseres i forhold til dette ved at den som en interdental frikativ artikuleres ved at tungespissen artikulerer mot tennene uten at det er fullt lukke. Men gjennom å artikuleres slik ligger tungebladet relativt flatt i munnen, og dermed kan også /ð/ sees som en laminal lyd. Både innføringen av tjukk l og retroflekeringsprosessen innebærer slik at lydkombinasjonen apikal + laminal koronal blir eliminert slik at resultatet blir bare én lyd, som er apikal.

Innføringen av tjukk l av norrøn /rð/ kan dermed sees som en del av samme prosess som retroflekingen. Samtidig skiller den seg fra retrofleking ved /r/ eller tjukk l + /t n l s/ fordi den i større grad må sees som en enkeltstående innovasjon (jf. 4.4.2), som så spredte seg leksikalsk, mens retroflekeringsprosessen var en prosess, som fortsatt virker - mange hundreår etter at den startet. Dersom denne parallellen har noe for seg, betyr det likevel at retroflekeringsprosessen i utvidet forstand ikke kan ha startet med tjukk l, men med en /r/-kombinasjon, nemlig /rð/. Det er imidlertid mulig at utviklingen av /rð/ til tjukk l var den aller første prosessen der resultatet ble en retrofleks (jf. diskusjon i 9.6), uten at det vi i dag kaller retrofleking, nødvendigvis må ha startet med /r/ av den grunn. Jeg vil derfor holde på at det som har betydning for retroflekeringsprosessen, er at det er egenskapen apikalitet som spres.

5.8 Retrofleksassimilasjon

Det er ikke bare når /r/ og tjukk l står fremfor laminaler at lydkombinasjonen apikal + laminal koronal blir eliminert. I dagens østlandsk skjer det også når retroflekser står fremfor laminaler, slik Kristoffersen (2000: 317ff.) viser med eksempelordet *barten*, /baʔ-n/, som blir uttalt [baʔ.t̪n̪]. Nasalen /n/, som uttrykker bestemt form entall hankjønn, blir her retrofleks fordi den står etter retrofleksen /t̪/, men uten at den påvirkende lyden, /t̪/, selv faller bort.⁴⁴ Det at lydkombinasjonen apikal + laminal koronal elimineres også i retrofleksassimilasjonen, er nok et indisium på at denne lydkombinasjonen må være problematisk i østlandsk.

Samtidig fungerer ikke retrofleksassimilasjonen uten unntak: Det viktigste unntaket er at det virker som om det ikke kan være mer enn to retroflekser etter hverandre. *Mortensen* blir derfor ikke [mɔʔ.t̪n̪.s̪n̪] med fire retroflekser etter hverandre, eller [mɔʔ.t̪n̪.s̪n̪] med tre, men

⁴⁴ Kristoffersen (2000) tenker seg her bestemthetssuffikset i dagens østlandsk som /n/. Jeg har i Molde (2000) argumentert for hvorfor jeg mener at man ut fra en optimalitetsteoretisk tilnærming bør analysere det som /n/.

[mɔt̪.t̪n̪.s̪n̪], med to retrofleksjer (Kristoffersen 2000: 318). Dette betyr at språket heller har lydkombinasjonen apikal + laminal koronal enn flere enn to retrofleksjer. Grunnen til denne begrensningen er sannsynligvis akustisk, ved at for mange retrofleksjer etter hverandre gjør det vanskelig å høre dem ordentlig.

Vi har altså prosessen retrofleksassimilasjon i dagens østlandsk. Men hvordan var dette på stadium 3? Jeg tror at innputtet /baɫ-n/ ville blitt [baɫ.t̪n̪] da også, dvs. med retrofleksassimilasjon. Men i norrønt var hankjønnsuffikket *-inn*. Dette ble senere redusert til *-en*, som så igjen har blitt *-n* i en rekke lydlige sammenhenger i blant annet østlandsk (jf. fotnote 44). Spørsmålet er om denne utviklingen hadde gått langt nok alt på stadium 3 til at retrofleksen /t̪/ kunne komme rett foran dental/alveolaren /n/, og det stiller jeg meg tvilende til. Generelt er det dessuten få andre omgivelser der retrofleksassimilasjon blir aktuell, fordi retrofleksene har oppstått av to konsonantgrupper, og det er fonotaktiske begrensninger på hvor mange konsonanter etter hverandre ord kan ha. Jeg vil derfor primært tenke på retrofleksassimilasjon som en prosess i dagens østlandsk.

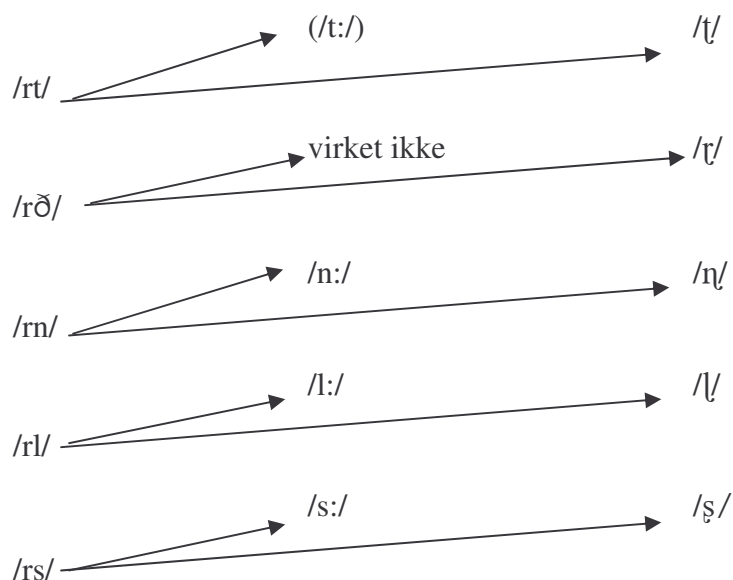
5.9 Total, regressiv nærassimilasjon

I tiden før tjukk l og retrofleksjer ble innført, oppstod det i østlandsk og store deler av norsk, samt i en del svenske dialekter, primært i Dalarne, Jämtland, Härjedalen og Bohuslän (Skjekkeland 1997: 115) en total, regressiv nærassimilasjon som virket på /r/ + /n/, /l/ og /s/, slik at resultatet ble en lang utgave av dental/alveolarene (Larsen: 1907: 73f.; Seip 1931: 119; Indrebø 1951: 121; Kolsrud 1951: 38; Christiansen 1946-48: 124). Med total, regressiv nærassimilasjon menes det en assimilasjon der en lyd påvirker lyden foran seg til å bli helt lik seg selv. Eksempler på dette er at *bjørn* ble *bjønn*, *karl* ble *kall* og *fors* ble *foss*. Ifølge Skjekkeland (1997: 115ff.) er *rs* > *ss* den eldste av disse assimilasjonene, og den ble gjennomført i mesteparten av norsk. *rn* fantes i få norrøne ord, men har i hele landet enten blitt differensiert (*dn*) eller assimilert til *nn*. *rl* har også enten blitt differensiert (*dl*) eller assimilert til *ll*. Den totale, regressive nærassimilasjonen virket normalt ikke på /r/ + /t/ og ikke overhodet på /r/ + /ð/, som senere utviklet seg til tjukk l (jf. kapittel 4 og 5.7). Sannsynligvis har assimilasjonen primært skjedd morfeminternt.

I utgangspunktet kan det virke som om den totale, regressive nærassimilasjonen og retroflektingsprosessen har lite til felles. De fleste norske språkforskerne har heller ikke sett disse prosessene i sammenheng. Men Hallfrid Christiansen (1946-48: 145) skriver at "[det] finnes to lag av assimilasjoner", der den totale, regressive nærassimilasjonen hører til det *eldre* laget og retroflekteringen hører til det *ynge* laget, og Larsen (1907: 73f.) viser at de

virket på de samme lydkombinasjonene. Mer spesifikt er forholdet mellom den totale, regressive nærassimilasjonen og retroflekeringen at begge virket på lydkombinasjonen /r/ + dental/alveolarer. Oversikt (13) viser hvordan den totale, regressive nærassimilasjonen står i forhold til retroflekering ved /r/, der jeg også tar med tjukk l oppstått av /rð/.

(13) Forholdet mellom total, regressiv nærassimilasjon og retroflekering

Som vi ser finnes det to mulige resultat for hver av lydombgivelserne, med bare de ovenfor nevnte unntakene at /rt/ bare i liten grad ble utsatt for total, regressiv nærassimilasjon, og at /rð/ overhodet ikke ble det, men heller utviklet seg til tjukk l. Ved at den totale, regressive nærassimilasjonen virket på /r/ + dental/alveolar, eliminerte også denne assimilasjonen den problematiske lydombinasjonen apikal + laminal koronal. Men mens retroflekeringen bevarte /r/-ens apikalitet, eliminerte den totale, regressive nærassimilasjonen lydombinasjonen ved at utputtet heller fikk en lang utgave av dental/alveolaren.

Den totale, regressive nærassimilasjonen hadde betydning for den senere retroflekeringsprosessen ved at den påvirket hvilke ord retroflekeringen kunne skje i. En rekke norrøne ord, for eksempel fellesnavnet *karl* (dagens *kall* eller *kar*) og *fors* (dagens *foss*), kunne ikke få retrofleksjer på stadium 3 i mange dialekter, fordi det ikke lenger fantes noen apikal foran en laminal der (jf. Skjekkeland 1997: 94). Grunnen til det er at den nye uttalen som den totale, regressive nærassimilasjonen førte til, ble leksikalisert, slik at selve koblingen til /r/ forsvant i språkbrukernes underliggende former. Ved at den totale, regressive nærassimilasjonen slik påvirket hvilke ord retroflekeringen kunne skje i, påvirket den også hvor omfattende retroflekeringsprosessen kan ha vært den første tiden. I og med at en rekke ord med tidligere /r/ + dental/alveolar ikke kunne få retroflekering i mange dialekter, var

kanskje retroflekeringen den første tiden noe som primært virket over morfem- og ordgrenser, i tillegg til i lydkombinasjonen /r/, som den totale, regressive nærassimilasjonen i liten grad hadde virket på.

En del av ordene som fikk lang laminal for tidligere /r/ + laminal koronal, beholdt imidlertid /r/ i skriften, og har senere kunnet få retrofleks gjennom leseuttale (se Endresen m.fl. 2000: 317 om leseuttale). Et eksempel på dette har vi når ordet *bjørn* i dag uttales med retrofleks, mens det tidligere har vært vanlig i langt flere dialekter enn i dag å uttale ordet som *bjønn*. Ordet *binne*, som opprinnelig også bestod av *rn*, uttales derimot kun med lang laminal i østlandsk, fordi ordet også har det i skrift. Ifølge Skjekkeland (1997: 115ff.) skrives den tidligere lydkombinasjonen *rs* i rotord for det meste uten *r* i dagens norsk, mens *rl* skrives både *rl* og *ll*, og *rn* oftest, men ikke i eksempelordet *binne* ovenfor, skrives *rn*.

5.10 Avslutning – med presentasjon av de tre stadiene

Jeg har valgt å forutsette at /r/ og tjukk l må ha en fellesnevner som gjør at begge lydene kan være påvirkende lyd i retroflekeringsprosessen. Etter diskusjon av en rekke alternativ valgte jeg å anta at retroflekeringsprosessen på stadium 3 i hovedtrekk var som i dagens østlandsk. Fellesnevneren til /r/ og tjukk l er da at de er apikale, og denne egenskapen får laminalene etter til å bli apikale. Samtidig argumenterte jeg for at den påvirkende lyden ikke kan ha blitt stående i prosessen (se også 7.7.3). Jeg tok ikke noe absolutt standpunkt til om retroflekeringsprosessen opprinnelig startet med /r/ eller tjukk l.

Ved at retroflekeringen virker på de apikale koronalene /r/ og tjukk l når de står fremfor /t d n l s/, kan man fra et annet perspektiv se det slik at de eliminerer den samme lydkombinasjonen, nemlig apikal + laminal koronal. Samtidig har jeg vist at også innføringen av tjukk l av norrøn /rð/, dagens retrofleksassimilasjon og den tidligere totale, regressive nærassimilasjonen kan sees som ulike måter denne lydkombinasjonen elimineres. Dette vil spille en viktig rolle for OT-analysene i de neste kapitlene.

I den historiske OT-analysen av innføringen av tjukk l og retroflekker trenger jeg synkrone stadier med ulik rangering av de universelle velformethetsbetingelsene. Jeg hadde i utgangspunkt tenkt å regne med to stadier, ett før innføringen av tjukk l og retroflekker og ett etter innføringen av disse lydene. Men i og med at også den totale, regressive nærassimilasjonen eliminerer samme lydkombinasjon, ønsker jeg å ha med et eget stadium også for denne prosessen.

Det er vanskelig å si noe sikkert om tidfesting (jf. 5.6), og jeg vil derfor operere med stadier som primært er definert ut fra hvilke prosesser som virket eller ikke virket. *Stadium 1* blir da stadiet før både total, regressiv nærassimilasjon, tjukk l og retroflekering, *stadium 2*

da den totale, regressive nærassimilasjonen virket, og *stadium 3* da tjukk l og retroflekker er innført, mens det bare finnes spor av den totale, regressive nærassimilasjonen, ved at ord som hadde /r/ på stadium 1, ikke lenger har det i de underliggende formene (jf. 7.10).

Jeg vil likevel tidfeste stadiene mine svært grovt, uten at endring i tidfesting ville ha noe særlig å si for analysene mine, med mindre det krevde en endring av prosessenes rekkefølge (jf. 5.6). Jeg vil anta at ingen av prosessene hadde startet ca 1000, og derfor vil jeg tenke meg stadium 1 som et synkront snitt av hvordan grammatikken kan ha vært da. Den totale, regressive nærassimilasjonen regnes som en tidligere prosess enn retroflekteringen, men det er vanskelig å si når prosessen startet og når den sluttet. Jeg vil anta at den kan ha virket som prosess ca 1200. Innføringen av tjukk l og retroflekker må da ha skjedd i etterkant av dette, men sporene i kildene er usikre, og jeg velger derfor å operere med tallet 1500 som et tidspunkt da det hadde skjedd i østlandsk.

6 Optimalitetsteorien

6.1 Innledning

Optimalitetsteorien (OT) er en lingvistisk teori fra begynnelsen av 1990-årene.⁴⁵ Den har sitt opphav i generativ lingvistik, som oppstod da Chomsky gav ut *Syntactic Structures* i 1957, og som har dominert fonologi i hvert fall siden utgivelsen av Chomsky og Halles *The Sound Pattern of English* (heretter SPE) i 1968. OT er i dag den ledende retningen innen fonologisk språkforskning, og teorien brukes også mye innen syntaks og til dels innen andre disipliner, som morfologi og semantikk.

I dette kapitlet er målet å gi et klarere bilde av hovedtrekkene i OT, med fokus på fonologi (jf. 1.6). Jeg kommer først til å gjøre rede for hva som kjennetegner den generative tradisjonen (6.2). Deretter tar jeg for meg de to områdene der OT innebærer et klart brudd med den generative fonologiske tradisjonen, nemlig det at de fonologiske reglene er erstattet av universelle velformethetsbetingelser (6.3), og det at OT har et nytt syn på den underliggende formen (6.4). I neste kapittel vil jeg så utarbeide en synkron OT-analyse av retroflektering på stadium 3. Eksemplifiseringen av hvordan man utarbeider OT-analyser, kommer først da. Til slutt diskuterer jeg kort problemet med forenkling og markerthet (6.5), fordi det er koblet til hvordan man kan tenke seg markerhetsbetingelsene.

6.2 Den generative tradisjonen

Generativ lingvistik fokuserer på *den språklige kompetansen*, dvs. den mentale grammatikken hos språkbrukerne som er grunnlaget for at de kan produsere og forstå språk (jf. 3.2.1). Av denne grunn regnes generativ grammatikk som *mentalistisk*, dvs. at målet primært er å finne ut noe om den mentale språkkompetansen, ikke om språket som et autonomt språkssystem, som strukturalistene fokuserte på. Denne språklige kompetansen ble på sikt kalt *internalisert språk (I-språk)*, som skiller seg fra språket som et autonomt objekt, som ble kalt *eksternalisert språk (E-språk)* (Chomsky 1986: 19-24). Språkbrukernes grammatikk bestemmer hva som er grammatisk velformet og ikke i det enkelte språket.

Det at fokuset i språkvitenskapen ble flyttet fra språket som et abstrakt system til språket som en mental grammatikk, var koblet til en *kognitiv vending* innen den psykologiske forskningen (se også Chomsky 1986: 24-36). Den amerikanske strukturalismen, som var den enerådende språkvitenskapelige retningen i USA fram til 1950/60-tallet, hentet styrke fra behaviorismen, en strengt positivistisk psykologisk retning. Behavioristene ønsket å forklare

⁴⁵ Dette kapitlet er i hovedsak basert på Åfarli (2000), Kager (1999) og McCarthy (2002).

menneskelig adferd, som de så som et resultat av læring. Men i forskningen på læring skulle man ikke forholde seg til mentale eller kognitive størrelser, men bare til det man kunne observere. På 1950-tallet ble imidlertid behaviorismen svekket til fordel for en kognitiv vending der man begynte å studere menneskets kognitive kapasitet og virksomhet.

Den kognitive vendingen i psykologien ble dessuten godt hjulpet av den samtidige utviklingen av datamaskiner, og det ble vanlig å benytte en *innputt-utputt-tankegang*, med datamaskinen som modell. Også språkvitenskapen begynte å tenke seg at språk virket ved at grammatikken genererte utputt med utgangspunkt i innputt. Dette startet for fullt i etterkant av Chomsky (1957), som mente det virket regler mellom språkets to nivå, som mange strukturalister hadde delt språket inn i. Anvendt på fonologi var det snakk om *fonologiske regler* som gjorde en underliggende form til en overflateform (Chomsky og Halle 1968).

Et sentralt mål innen strukturalistisk fonologi hadde vært å finne ut hva som var språks fonemsystem, dvs. hvor mange og hvilke *fonemer*, dvs. minimale betydningsskillende enheter, ulike språk har, og hvilke *allofoner*, dvs. uttalevarianter, fonemene hadde. Den generative fonologien tok heller utgangspunkt i hvordan morfemene er lagret i leksikon. Man tenkte seg at alle morfemene hadde én underliggende form. Fonemene kommer da inn i bildet som det morfemene er bygd opp av. Lydtyper som tilfredsstilte strukturalistenes krav til fonemer, men som samtidig kunne sees som avledet gjennom en fonologisk regel, ble ikke lenger regnet som fonemer, men som allofoner av fonemet som det ble avledet av. Grunnen til at lydtyper som kunne sees som avledet av regler, ikke ble sett som en del av de underliggende formene, var at de bare skulle bestå av uforutsigbar informasjon.

Mens behavioristene primært hadde fokusert på læringens betydning for menneskets psykologi, begynte man innen psykologien, koblet til kritikken av behaviorismen, å trekke inn biologiens betydning i tillegg. Det at den generative tradisjonen begynte å regne med en biologisk basert språkevne, universell grammatikk (UG), kan sees koblet til dette (jf. 3.2.1). UG er en basis for den mentale språkkompetansen, men UG bestemmer ikke alt ved språk, og I-språket blir derfor en kombinasjon av den universelle, medfødte UG og det språkspesifikke, basert på læring.

Det finnes flere måter å tenke seg UG innenfor den generative tradisjonen (Jackendoff 2002: 102), der det varierer om man regner UG bare som en generell språklæringsevne, eller om man tenker at UG bestemmer mer detaljert hvordan språk er (prespesifikasjon av struktur). Både prinsipp- og parameter-teorien i syntaks og OT har en ekstremutgave av fokus på prespesifikasjon av struktur ved at de hevder at UG har i seg alle prinsipp som er nødvendige for språk. Slik styrer UG ifølge disse teoriene i stor grad hvordan språks grammatikker er.

Den mentalistiske tilnærmingen innebar også at man innen generativ grammatikk begynte å fokusere på språktilegnelse. Også OT må kunne svare på grunnleggende spørsmål om hva som gjør at mennesker kan lære språk, og hvordan det lærer språk. Dette kreves for at OT skal kunne regnes som en legitim konkurrent til den generative tradisjonen.

6.3 Rangering av universelle velformethetsbetingelser

Det som primært skiller OT fra den generative fonologiske tradisjonen, er at OT tenker seg at grammatikken består av *velformethetsbetingelser* i stedet for fonologiske regler. Velformethetsbetingelsene regnes som universelle, men betingelsene kan være rangert på mange måter, og ulike språk rangerer betingelsene ulikt. Et språks grammatikk er slik en spesifikk rangering av betingelsene.

Velformethetsbetingelsene er av to typer: *markerthetsbetingelser* og *trofasthetsbetingelser*. Markerthetsbetingelsene stiller absolutte krav til hvordan språkets overflateformer skal være eller ikke være, og de skal være basert på fonetikk og/eller typologi, dvs. hva som er mest vanlig (naturlig) i verdens språk.⁴⁶ Trofasthetsbetingelsenes oppgave derimot er å kreve størst mulig likhet mellom innputt og utputt. Det eneste som kan rettferdiggjøre forskjeller mellom innputt og utputt, og dermed brudd på trofasthetsbetingelser, er høyt rangerte markerthetsbetingelser.

Det å identifisere aktuelle velformethetsbetingelser er en viktig del av det å utforme OT-analyser. Betingelsene skal helst være brukt av andre forskere tidligere, så før man utvikler nye, bør man se om problemet heller kan løses gjennom interaksjon av kjente betingelser eller gjennom modifikasjon av kjente betingelser (McCarthy 2002: 39). Grunnen til at man ikke skal ta lett på å utforme nye betingelser er at de er "claims about UG with rich typological consequences". Et problem med nye betingelser er nemlig at de alltid står i fare for å være språkspesifikke, mens etablerte betingelser, som alt er brukt på flere språk, er bedre kandidater til å faktisk være universelle. Likevel er det en del ganger nødvendig å utforme nye betingelser, og jeg kommer også selv til å utforme flere, jf. kapittel 7 og 8.⁴⁷ I kapittel 10 vil jeg så diskutere om de er gode kandidater til å være universelle betingelser.

For å bedre forstå hva overgangen fra fonologiske regler til velformethetsbetingelser innebærer, vil jeg fritt etter Kager (1999: 52ff.) gå veien om å vise hva i OT som er motparten

⁴⁶ En viktig tidligere teori er ifølge McCarthy (2002: 50f.) *naturlig fonologi* fra 1970-tallet med David Stampe som en av grunnleggerne. Tanken her var at alle barn starter med et sett medfødte naturlige prosesser, men etter hvert som de lærer et spesifikt språk, undertrykker de fullstendig eller delvis deler av de medfødte prosessene og går over til mer markerte former.

⁴⁷ Les mer om hvordan nye betingelser kan utformes i McCarthy (2002: 39ff.)

til kjerneelementene i den tidlige generative fonologien.⁴⁸ Kager skriver at “[i]n classical generative phonology the grammar is an input-output mechanism, just as it is in OT. However, the key mechanism is the *rewrite rule*, rather than the output constraint”. Disse *omskrivningsreglene* ble regnet som språkspesifikke, men de hadde et universelt format: $A \rightarrow B / X_Y$. Det som står før skråstreken, ble kalt en *strukturell endring*, fordi det viste hva som endret seg, som her er at lyden A blir uttalt som B. Men dette skjer bare når lyden A står mellom X og Y, dvs. når vi har den *strukturelle beskrivelsen* XAY.

Både den strukturelle endringen og den strukturelle omgivelsen har sin motpart i OT. Den strukturelle omgivelsens motpart er markerthetsbetingelsene. Basert på den fonologiske regelen ovenfor kan man formulere en betingelse som krever at lydkombinasjonen XAY ikke skal forekomme på overflatenivået, dvs. *XAY, der stjernen viser til at det som følger, ikke skal forekomme. Grunnlaget for denne betingelsen må da være at noe ved lydkombinasjonen er fonetisk markert og/eller sjelden universelt. Om språk faktisk har lydkombinasjonen XAY eller ikke, avhenger videre av hvordan denne betingelsen er rangert i forhold til andre betingelser, men selve betingelsen er universell og har dette som krav.

Den strukturelle endringens motpart i OT er mer indirekte. Mens den generative tradisjonen opererer med regler som sier at noe skal endres til det eller det, opererer OT med en kombinasjon av markerthetsbetingelser som krever endring dersom de er høyt nok rangert, og en *generator (GEN)* som genererer et uendelig antall utputt med basis i et gitt innputt, f.eks. genererer den XBY som ett av mange utputt for innputtet XAY. Hvilket av utputtene som blir det faktiske utputtet i et visst språk, avhenger av hvordan de aktuelle markerthetsbetingelsene er rangert i forhold til språkets trofasthetsbetingelser. Den komponenten som bestemmer hvilken utputtform som er mest velformet, gitt språkets rangering av betingelsene, er *evaluereren (EVAL)*. Det EVAL mer spesifikt gjør, er å bestemme hvilken utputtform som bryter velformethetsbetingelsene minst dersom de vurderes først mot den øverst rangert betingelsen, så mot den nest øverst rangerte osv. ifølge et prinsipp om *strict domination* (Kager 1999: 22). Prinsippet sier at ”violation of higher-ranked constraints cannot be compensated for by satisfaction of lower-ranked constraints”.

Mens den strukturelle beskrivelsen og den strukturelle endringen er direkte koblet i den generative tradisjonen, er det som tilsvare dem i OT, skilt fra hverandre. Mens den generative tradisjonen for eksempel har en fonologisk regel som setter inn en vokal, har OT en trofasthetsbetingelse, DEP-IO, som krever at det ikke skal settes inn noen lyd. Denne betingelsen blir brutt, dvs. at det settes inn en vokal, når den er rangert lavere enn en

⁴⁸ Selv om denne måten å drive fonologisk forskning på hører til de klassiske, gir tilnærmingen likevel et inntrykk av sentrale hovedforskjeller mellom den generative tradisjonen og OT også på senere stadier.

markerhetsbetingelse som krever endring, og de trofasthetsbetingelsene som krever at andre typer endringer ikke skal skje. Det at den strukturelle beskrivelsen og den strukturelle endringen ikke er koblet, har den fordel at OT kan få frem at ulike språk kan gjøre forskjellige ting for å unngå å bryte samme markerhetsbetingelse, noe jeg kommer tilbake til i 7.3.

Et problem innen den generative tradisjonen var at man ikke klarte å forene den *statiske* delen av fonologien (de faktiske kravene som fantes til morfemene) med den *dynamiske* (de strukturelle endringene). Språk har til enhver tid klare grenser for blant annet hvordan språkets lyder kan kombineres til morfemer (fonotaks). Men når morfemer kombineres over morfem- og ordgrenser, kan dette gjøre at det oppstår lydkombinasjoner som bryter de kravene språkets morfemer alt følger, lydkombinasjoner som må elimineres ved hjelp av en fonologisk regel. En regelbasert fonologi må dermed lage egne regler som uavhengig av de fonotaktiske kravene gjør rede for disse endringene. OT derimot har den fordel at én og samme betingelse kan gjøre rede for både de statiske kravene som gjelder morfeminternt og de dynamiske som gjelder over morfem- og ordgrenser.

Fonologer begynte alt før OT å operere med betingelser, men bare som et tillegg til regler (jf. 1.6). Dette løste umiddelbart en del problemer, men skapte samtidig nye. For det første gav det en ekstremt kompleks interaksjon mellom regler og betingelser (les mer i Kager 1999: 57). For det andre ble alle betingelsene før OT regnet som ubrytbare, men dette stemmer ikke med empiriske undersøkelser, fordi betingelser for eksempel kan bli tatt hensyn til i én språklig omgivelse, men ikke i en annen, i tillegg til at det er store forskjeller mellom språk. OT derimot regner betingelsene som brytbare og samtidig universelle, ved at det til enhver tid er rangeringen av betingelsene som avgjør hvilke overflateformer språket får.

6.4 Et nytt syn på den underliggende formen

Innen den generative tradisjonen tenkte man seg at hvilke lyder og lydkombinasjoner språkets overflateformer hadde, var bestemt av hvilke fonemer de underliggende formene hadde, i tillegg til språkspesifikke krav til fonotaksen til de underliggende formene. Innen OT derimot ønsker man at alt grammatisk relevant skal kunne forklares med utgangspunkt i rangeringen av språkernes velformethetsbetingelser, fordi "languages differ only in constraint ranking" (McCarthy 2002: 70). Av denne grunn skiller man ikke mellom den frie kombinasjonen av grammatiske enheter og de innputtene som kan evalueres og får en vinner med utgangspunkt i de enkelte språkernes spesifikke betingelsesrangeringer. Det er slik ingen språkspesifikke restriksjoner på innputt, noe som man innen OT kaller *richness of the base*.

Anvendt på hovedoppgavens hovedtema betyr dette at jeg ikke kan forklare det at et språk har retroflekser eller ikke ut fra om de underliggende formene har retroflekser. Derimot må

det forklares ved at språket ikke har en tilstrekkelig høyt rangert markerthetsbetingelse som krever at retroflekser ikke skal forekomme. Tilsvarende kan jeg ikke forklare det at østlandsk ikke har lydkombinasjonen [rt] i overflateformene med at innputtene aldri har /rt/, men ved at den markerthetsbetingelsen som krever at lydkombinasjonen ikke skal forekomme, er så høyt rangert at den alltid kommer til uttrykk.

Det at det ikke er språkspesifikke restriksjoner på innputt, betyr selvfølgelig ikke at alle språk har de samme underliggende formene i leksikon, men at "no linguistically significant regularities have their source in the lexicon" (McCarthy 2002: 76). Man må slik skille mellom et språks *inventar* (sst.: 70), som er alle grammatisk velformede overflatestrukturer, og undergruppen *vokabular*, som er de faktiske ordene i språket. Slik oppstår et skille mellom innputt og underliggende former, ved at alle språk prinsipielt sett har de samme innputtene, mens det er ulikt hvilke underliggende former de har.

I språkkinnlæringen skal barn i tillegg til å lære språkets rangering av de universelle velformethetsbetingelsene også lære språkets vokabular. Det forutsettes fortsatt at morfem har bare én underliggende form. Prince og Smolensky [1993] (2004: 225ff.) har lansert begrepet *leksikonoptimering* som sier at i fravær av indisier på hva som er denne underliggende formen, for eksempel alternasjoner i bøyingsparadigmet, som i *lav – lavt*, antar barnet at den underliggende formen er lik overflateformen.

Vokabularet er ikke konstant, men endrer seg stadig, blant annet ved at importord kommer inn i språket. Det som avgjør hvordan disse ordene blir uttalt, er også den språkspesifikke rangeringen av betingelser.

6.5 Problemet med forenkling og markerthet

De ulike markerthetsbetignelsene krever at noe markert, for eksempel en lydtype eller en lydkombinasjon, ikke skal forekomme. Men det er ikke lett å gripe hva som ligger i markerthet, og jeg vil prøve å avklare kort hvordan man innen OT kan tenke om dette.

Det første spørsmålet er hvilken rolle markerthetsbetingelsenes krav om redusert markerthet spiller i forhold til trofasthetsbetingelsene. Det har vært vanlig å se viktige fonologiske språkendringer som forenklingsprosesser. Den historiske strukturalisten Martinet (1952: 26) skrev om forenkling at "[l]inguistic evolution in general can be conceived of as regulated by the permanent antinomy between the expressive needs of man and his tendency to reduce his mental and physical exertions to a minimum". Dette forholdet mellom mennesket ekspressive behov og dets tendens til å redusere mentale og fysiske anstrengelser kan innen OT sees i sammenheng med interaksjonen mellom trofasthetsbetingelser og markerthetsbetingelser, slik McCarthy (2002: 13) skriver:

Constraints of both types are undoubtedly necessary. Without faithfulness constraints, all distinctions made by input forms would be reduced to some least-marked output [...]. And without markedness constraints, there would be no way to account for languages differing systematically in the structures they permit

Trofasthetsbetingelsene er slik nødvendige som en motvekt til markerthetsbetingelsene og gjør at det ofte ikke blir slik som markerthetsbetingelsene krever.

Det andre spørsmålet er hvordan forenkling kan spille en rolle samtidig som språk ikke blir stadig enklere. Mæhlum (1999: 62ff) kritiserer forenklingsbegrepet for å være svært relativt (Mæhlum 1999: 62ff.) i og med at ”ingen språklig struktur *i seg selv* kan påstås å være enkel”, overgangen fra et stadium til et annet kan bare sees som forenkling i ettertid. Dessuten kan det som fører til forenkling på et nivå ”skape kompleksitet og irregulareteter på andre lingvistiske nivåer”.

Paul Boersma (2003: 31f.) er én av dem som har diskutert dette spørsmålet i et OT-perspektiv. Han skriver at det ofte er “suggested that if all sound change were due to optimizations of functional principles (minimization of articulatory effort, minimization of perceptual confusion), then sound systems should have increasingly improved during the course of history”. Siden det ikke er slik, hevdes det at ”optimization cannot be a major internal factor in sound change” (jf. ovenfor). Men dette mener han avhenger av hvordan man definerer optimering, og han diskuterer spørsmålet ved hjelp av et konkret eksempel. Dersom vi har tre alternativ når vi skal kjøpe en ryggsekk, og vi ønsker å ha den største, letteste og billigste, er det normalt sett ikke slik at den samme ryggsekken er best på alt, dvs. at den billigste sekken også har størst volum og lavest vekt. Vi må derfor ”resolve the conflicts between the various optimization principles (‘maximize volum’, ‘minimize weight’, ‘minimize price’)”.

Dette kan tolkes som tre universelle markerthetsbetingelser som hver for sitt område stiller krav til overflateformene. Disse bidrar ikke til at språk generelt blir perfekte artikulært og akustisk sett, men til at noe blir mer optimalt på ett lokalt plan, mens det samtidig kan bli mindre optimalt på et annet lokalt plan. Hvilke lokale nivå som i det enkelte språket blir mest optimale, avhenger av hvilke velformethetsbetingelser som til enhver tid i historien er rangert hvor i forhold til andre betingelser.

7 En synkron OT-analyse av retroflektering

7.1 Innledning

Hovedmålet med dette kapittelet er å utarbeide en artikulatork basert synkron OT-analyse av retroflektering på stadium 3. Underveis vil jeg trekke inn andre språkstadier og relaterte prosesser der det trengs for å underbygge valg av velformethetsbetingelser og rangeringer. Jeg tar utgangspunkt i den problematiske lydkombinasjonen apikal koronal + laminal koronal (7.3). Deretter trekker jeg inn betingelser som er nødvendig for å analysere hvordan den kan elimineres (7.4) og en betingelse som krever at en problematisk lydtype ikke skal forekomme (7.5). Med dette som grunnlag utarbeider jeg et forsøk på en synkron OT-analyse av retroflektering (7.6). Men som vi skal se blir feil kandidat analysens vinner, og jeg diskuterer derfor hva som kan være galt (7.7) og utarbeider en bedre analyse (7.8).

Med denne analysen som utgangspunkt analyserer jeg den beslektede prosessen retrofleksassimilasjon i dagens østlandsk (7.9), før jeg diskuterer hvordan stadium 3 fortsatt kan ha spor av den totale, regressive nærassimilasjonen på stadium 2 (7.10). Til slutt sammenligner jeg mine analyser med Hamanns (2003) perseptuelt baserte analyser, og diskuterer hvilke analyser som er best (7.11).

7.2 Data

Det er vanlig å bruke /rt/ til [t] som eksempel på retroflektering ved /r/, og jeg vil derfor bruke *surt*, dvs. intetkjønnsformen av *sur* som eksempelord. Dette ordet eksemplifiserer samtidig retroflektering over morfemgrense. Retroflektering ved tjukk l, som bare skjedde over morfemgrenser, vil jeg få frem ved hjelp av eksempelordet *gult*.

I den historiske OT-analysen i kapittel 9 vil jeg også trekke inn prosessen total, regressiv nærassimilasjon på stadium 2, og i dette kapittelet vil jeg som nevnt vise spor av denne prosessen. Men den totale, regressive nærassimilasjonen skjedde ikke over morfem- og ordgrenser. Jeg vil derfor supplere med eksempelordet *korn*, som også kan vise morfemintern retroflektering, og jeg vil nedenfor ta utgangspunkt i dette ordet. På stadium 3 ble ikke dette ordet retroflektert i dialekter der det tidligere hadde blitt utsatt for total, regressiv nærassimilasjon, men jeg mener likevel at ordet kan anvendes for å få frem prinsippet når det gjelder hva som blir utputtet forutsatt et innputt med /r/ + dental/alveolar.

På grunn av kjedeforskyvningen av lange, bakre vokaler (Torp og Vikør 2003: 61f.) har vokalkvaliteten i disse ordene endret seg siden norrøn tid. *Surt* og *gult* har gått fra å ha uttalen [u:] til [ʊ:], mens *korn* har gått fra å ha [o:] til [u:]. Jeg vet ikke når det skjedde, og jeg velger

derfor for enkelthets skyld å se bort fra endringer i vokalkvalitet. Jeg kommer heller ikke til å analysere endringer i kvantitet, verken på segment- eller stavelsesnivå.

7.3 *En problematisk lydkombinasjon*

Ifølge OT er det bare én mulig grunn til forskjeller mellom innputt og utputt, og det er at den utputtkandidaten som er lik innputtet, bryter en høyt rangert markerthetsbetingelse (McCarthy 2002: 92). Som vist i kapittel 5 eliminerer både retroflektoring ved /r/, retroflektoring ved tjukk l, retrofleksassilimasjon, innføringen av tjukk l og den totale, regressive nærassimilasjonen én og samme lydkombinasjon, nemlig apikal + laminal koronal. Jeg trenger derfor en markerthetsbetingelse som krever at denne lydkombinasjonen ikke skal forekomme, en betingelse som først på stadium 2 må ha blitt høyt nok rangert til å gjøre seg gjeldende, ved at slike lydkombinasjoner fra da av ble eliminert på ulike måter.

Jeg ønsker å formulere betingelsen ved hjelp av distinktive trekk, dvs. trekk som betegner egenskaper som kan skille mellom fonemer, og som hjelp til å ta stilling, vil jeg diskutere hvilke trekk som har blitt brukt i tre sentrale generative fremstillinger av retroflektoring i norsk.⁴⁹ I den første generative analysen av retroflektoring i norsk, Hovdhaugen (1971: 146f.) ble segmentet /r/, basert på Chomsky og Halle (1968: 176f.), regnet som [-ytre], dvs. [-anterior], mens /t d n l s/ ble regnet som [+ytre], dvs. [+anterior].⁵⁰ Ytre/anterior viser da til om lyden er uttalt "foran den palatoalveolare region" eller ikke (Hovdhaugen 1971: 134). /r/ og /t d n l s/ kan dermed skilles fra hverandre ved hjelp av et trekk som viser til passiv artikulatur, der /r/ er [-anterior] og /t d n l s/ [+anterior]. Retroflektorningsprosessen innebærer da at /r/, ved å være [-anterior], trekker /t d n l s/ lenger bak i munnen, slik at de blir retrofleksor, og selv faller bort. Fordi det er trekket [-anterior] som spres fra /r/ til /t d n l s/, blir retrofleksene også ikke-fremre.

Det gir, ifølge Endresen [1974] (1981: 287ff) "quite an attractive assimilation rule", men han ser et problem med dette i østlandsk. For dersom /r/ er [-anterior], hva skiller da /r/ fra tjukk l? Siden de distinktive trekkene skal kunne skille entydig mellom fonemer, kan man ikke se bort fra dette. Endresen løser problemet ved å tenke at det nettopp er trekket [\pm anterior] som skiller /r/ fra tjukk l, ved at [r] er [+anterior], mens tjukk l er [-anterior]. Men dette gjør at /r/ får samme trekkmatrise som /t d n l s/, og hvordan kan da retroflektoring ved /r/ analyseres? Som han skriver: "Can we give a reasonable explanation of why two [+anterior] segments give one [-anterior] segment?"

Det Endresen [1974] (1981) gjør, er å anvende trekket [\pm distribuert], hentet fra Chomsky

⁴⁹ For en enkel innføring i de fonologiske trekkene, se Kristoffersen (1998: 111-120).

⁵⁰ Hovdhaugen bruker [\pm ytre] som en norsk oversettelse av [\pm anterior].

og Halle (1968: 312ff.), som viser til hvor stort området er mellom øvre og nedre artikulatur under artikulasjonen. Lyder som uttales med en relativt stor flate, som /t d n l s/, er [+distribuert], mens /r/, tjukk l og retrofleksene er [-distribuert], fordi de treffer munntaket bare med tungespissen, altså et lite område. Endresen ser dermed retroflekteringsprosessen som et resultat av at /r/ og /tjukk l/, som begge er [-distribuert], sprer trekket [-distribuert] til /t d n l s/, som så blir retroflekser.

I en nyere fremstilling av norsk fonologi, Kristoffersen (2000: 91), byttes trekkene [±anterior] og [±distribuert] ut med to monovalente trekk, dvs. trekk der bare den verdien som er fonologisk aktiv, blir markert, mens fraværet av verdien ikke regnes som fonologisk relevant. Det første viktige trekket hos Endresen [1974] (1981), [±anterior], byttes ut med det monovalente trekket [posterior], som viser til at "the constriction is located behind the alveolar ridge" (Kristoffersen 2000: 91).⁵¹ Det andre viktige trekket, [±distribuert], byttes ut med trekket [apikal], som viser til at "the constriction is made by means of the tongue tip". Trekket [apikal] favner i østlandsk om de samme lydene som [-distribuert], men sier i tillegg hva den spesifikke, relevante egenskapen er, nemlig at de er tungespisslyder. Anvendt på retroflekteringsprosessen blir da fellesnevneren for de to påvirkende lydene, /r/ og tjukk l, og produktet, retrofleksene, at de er apikale. Dette er i tråd med hva jeg har valgt å regne dem som, både i dagens østlandsk (2.3) og tidligere (5.5).

Med utgangspunkt i dette vil jeg nå prøve å formulere en betingelse som krever at den problematiske lydkombinasjonen apikal + laminal koronal ikke skal forekomme. Til dette vil jeg bruke det binære trekket [±apikal] (Kristoffersen 2003: 51), ikke det monovalente trekket [apikal] (Kristoffersen 2000: 91). Grunnen til dette er at jeg trenger å markere at den første lyden er apikal, mens den andre ikke er det, og det er enklest dersom jeg kan markere lydkombinasjonen ved at lydene har ulik spesifikasjon for apikalitet, dvs. for [±apikal]:

Velformethetsbetingelse 1

*K[+apikal] K[-apikal]

En apikal koronal må ikke stå rett fremfor en ikke-apikal, dvs. laminal, koronal.

Det som gjør denne lydkombinasjonen artikulaturisk markert, er sannsynligvis at overgangen fra apikal til laminal koronal er unødvendig tung gjennom måten tungen må skifte posisjon. Dette kan sees som en parallell til andre markerhetsbetingelser som krever at lyder i

⁵¹ Kristoffersen (2000: 88) antar at bare tjukk l, ikke de andre retrofleksene, er spesifisert for [post] i den underliggende formen. Retroflekser ellers blir [post] gjennom en egen fonologisk regel som han kaller [post]-insertion (sst.: 98). Denne regelen virker bare over morfemgrenser. Et problem med analysen blir derfor at dette skulle innebære at morfeminterne retroflekser er mindre bakre enn retroflekser som oppstår over morfem- og ordgrenser, noe som han ikke underbygger.

konsonantgrupper skal ha samme spesifikasjon for ulike trekk, som for eksempel stemhet, slik vi har et eksempel på i norsk når innputtet /la:v-t/ blir uttalt [la:ft] (jf. 1.6).

7.4 Ulike måter lydkombinasjonen kan elimineres

I OT er det ingen direkte sammenheng mellom en problematisk lydkombinasjon, formalisert som en markerthetsbetingelse, og en spesifikk måte lydkombinasjonen kan bli eliminert (jf. 6.3). Den første teksten som eksemplifiserte dette for segmentalfonologi, var Pater [1999] (2004), og Kager (1999), som jeg baserer meg på nedenfor, er delvis basert på han. Kager går gjennom samme fenomen som Pater ved å analysere hva språk kan gjøre for å unngå nasaler foran utstemte obstruenter, dvs. plosiver og frikativer. Jeg vil derimot anvende dette på problemet med apikal + laminal koronal.

Hovedmåtene problematiske lydkombinasjoner kan elimineres, er a) ved at det settes inn en vokal mellom konsonantene b) ved at én av lydene slettes, c) ved at én av lydene endrer verdi for et trekk, for eksempel [\pm apikal], eller d) ved at lydene smelter sammen. Alle måtene fører til avvik mellom innputt og utputt, og for hvert avvik finnes det trofasthetsbetingelser som krever at endringen som fører til dette avviket, ikke skal skje. Hva slags avvik språket får, avhenger av hvilken av trofasthetsbetingelsene som er rangert lavest, dvs. hvilken trofasthetsbetingelse det er minst ille om blir brutt. Det er ikke enighet om hvordan trofasthetsbetingelsene bør formuleres, men som Kager (1999) kommer jeg til å bygge på korrespondanseteorien, utviklet av McCarthy og Prince (1995).

Den første måten lydkombinasjonen kan elimineres, er altså å sette inn en vokal mellom konsonantene (epentese). Hvis vi tar utgangspunkt i eksempelordet *surt* og forutsetter at ordet har /su:r-t/ som innputt, innebærer et brudd på denne betingelsen at utputtet blir [su:rət].⁵² Tilsvarende blir eksempelordet *korn*, med /korn/ som innputt, [ko:rən]. Trofasthetsbetingelsen som krever at ingen lyder skal settes inn mellom innputt og utputt, har blitt formulert slik av Kager (1999: 68), basert på McCarthy og Prince (1995: 16).⁵³

Velformethetsbetingelse 2

DEP-IO

Alle segment i utputtet må ha korrespondenter i innputtet. ('Ingen epentese')

Et eksempel på denne typen epentese har vi i nederlandsk, der *korn* har utviklet seg til *koren* og *Gert* til *Gerrit*. Det har altså blitt satt inn en epentetisk vokal, /i/ eller /e/, mellom apikalen og koronalen. En mulig tolkning av dette er at lydkombinasjonen apikal + laminal koronal har

⁵² Jeg har satt inn en schwa, [ə], fordi den generelt er svært vanlig som epentetisk vokal.

⁵³ Alle betingelsene nedenfor er oversatt av meg.

vært markert også i nederlandsk, og at betingelsen *K[+apikal] K[-apikal] slik har betydning for flere språk, noe den bør, siden alle betingelser skal være universelle.

Den andre måten er å slette én av lydene, slik at innputtet /su:r-t/ blir [su:t], der den apikale /r/-en er slettet, eller [su:r], der den laminalen /t/-en er slettet. Begge variantene bryter én og samme trofasthetsbetingelse, som jeg også henter fra Kager (1999: 67), basert på McCarthy og Prince (1995: 16):

Velformethetsbetingelse 3

MAKS-IO

Alle segment i innputtet må ha korrespondenter i utputtet ('ikke noe segmentbortfall').

Den totale, regressive nærassimilasjonen på stadium 2 kan sees som et brudd på denne betingelsen, fordi utputtet ikke har spor av apikaliteten til /r/. I eksempelordet *korn* ble da bruddet på *K[+apikal] K[-apikal] eliminert ved at én lyd, nemlig /r/, ble slettet, slik at vi fikk [kon:]. Som vi ser forsvinner her ordets eneste apikale lyd uten at det blir kompensert for det ved at apikaliteten bevares på annet vis. Dette skiller stadium 2 fra stadium 3, der apikaliteten bevares, jf. nedenfor.

Det er usikkert om den totale, regressive nærassimilasjonen også virket over morfem- og ordgrenser. Sannsynligvis gjorde den ikke det, og i så fall må *K[+apikal] K[-apikal] først bare ha kommet til uttrykk morfeminternt (jf. 5.9). Ordet /su:r-t/, der lydkombinasjonen oppstår over en morfemgrense, må derfor ha blitt uttalt [surt].

Den tredje måten språk kan unngå brudd på *K[+apikal] K[-apikal], er ved at én av de to lydene endrer verdi for apikalitet, dvs. går fra [+apikal] til [-apikal] eller [-apikal] til [+apikal]. Retrofleksassimilasjonen i dagens østlandsk er et eksempel på dette, slik vi så i eksempelordet /baʔ-n/, som ble [baʔ.t̚n̚] (5.8). Kandidaten som er lik innputtet, har her en apikal [t̚] fremfor en laminal [n̚], men for å unngå brudd på *K[+ap] K[-ap] vinner heller kandidaten der laminalen har blitt apikal, dvs. [t̚].

Hvis vi ser på den problematiske lydkombinasjonen i retroflekteringsprosessen, har vi en /r/ eller tjukk l fremfor en laminal koronal. Som diskutert i 5.4 regner jeg det som usannsynlig at resultatet av retroflekteringsproduktet på noe stadium kan ha vært to adskilte segment i utputtet. Men dersom begge lydene skulle blitt stående, måtte det ha skjedd ved at en av laminalene ble apikale, dvs. [surt̚] og [korn̚] for /surt/ og /korn/, fordi det ikke finnes noen korresponderende ikke-apikal utgave av verken /r/ eller tjukk l som de heller kunne blitt.

Betingelsene DEP-IO og MAKS-IO gjelder hele segment, men i det faktiske utputtet [baʔ.t̚n̚] og de potensielle utputtene [surt̚] og [korn̚] har det ikke skjedd noe med et helt

segment, men bare med den siste lydens spesifisering for apikalitet. Disse formene bryter derfor trofasthetsbetingelser som krever at det ikke skal skje endringer på trekk-nivå. Slike betingelser kan formuleres med utgangspunkt i den generelle betingelsestypen IDENT-IO, som krever for spesifikke områder at det ikke må være forskjeller av ulike typer mellom innputt og utputt. I dette tilfellet er det aktuelle trekket [\pm apikal], fordi det er lydernes apikalitet som ikke må endres. Trekket kan formuleres slik, basert på et tilsvarende trekk for bevaring av nasalitet, formulert av Kager (1999: 29):

Velformethetsbetingelse 4

IDENT-IO (+apikal)

Korresponderende segmenter i innputt og utputt må ha identisk verdi for [apikal].

Ifølge denne betingelsen er det like ille om det er apikaliteten eller laminaliteten som ikke bevares. Men fra og med stadium 3 ble apikale koronaler fremfor laminal koronaler til en apikal retrofleks, mens apikalen på stadium 2 bare falt bort uten å etterlate seg spor. I retrofleksassimilasjonen er det også slik at resultatet av prosessen blir to apikaler og ikke to laminaler. Dette viser at fra stadium 3 bevares apikalitet i større grad enn laminalitet. Det blir derfor nødvendig å skille mellom om det er [+apikal] eller [-apikal] som endres.

For det første trenger jeg en betingelse som krever at apikalitet ikke skal falle bort. Slike betingelser kan utformes med utgangspunkt i betingelsen MAKS-IO, som også kan brukes på trekknivå (se for eksempel MAX (voice) i McCarthy 2002: 113). Bradley (2002: 109) har formulert betingelsen MAX (apical) som krever at apikalitet skal bevares. Jeg baserer meg på denne, men i motsetning til Bradley vil jeg ikke referere til en monovalent verdi, 'apikal', men til den ene verdien til det binære trekket [\pm apikal].

Velformethetsbetingelse 6

MAKS-IO (+ap)

Apikale koronaler må ikke bli laminaler.

For det andre trenger jeg en betingelse som krever at laminalitet ikke skal falle bort. Siden trekkverdien som forsvinner når /t/ blir [t] og /n/ blir [ŋ], er [-apikal], kan den formuleres slik:

Velformethetsbetingelse 5

MAKS-IO [-ap]

Laminal koronaler må ikke bli apikale.

Den fjerde måten lydkombinasjonen apikal + laminal koronal kan elimineres, er ved at lydene smelter sammen. Retroflektering, forstått som en resiprok assimilasjon, innebærer at dette har skjedd, og assimilasjonsproduktet, retrofleksene, har spor av begge lydene (jf. 5.4). Dette kan

eksemplifiseres med at /su:r-t/ blir [su:t] og /korn/ blir [ko:n]. McCarthy og Prince (1995: 123) har formulert følgende trofasthetsbetingelse, som Kager (1999: 77) formulerer slik:

Velformethetsbetingelse 6

UNIFORMITET-IO

Ingen element i utputtet har flere korrespondenter i innputtet. ('Ingen sammensmelting')

Sammensmelting av lyder innebærer normalt sett også et brudd på IDENT-IO- eller MAKS-IO-betingelser på treknivå fordi "a single output segment cannot preserve the feature specifications of *both* input segments if these are conflicting" (Kager 1999: 62).⁵⁴ I retroflekteringsprosessen er dette bruddet at laminalene bryter MAKS-IO (-ap) ved at de endrer spesifisering fra [-apikal] til [+apikal].

7.5 En problematisk lydtype

Jeg har nå presentert markerhetsbetingelsen *K[+ap] K[-ap] og hvilke trofasthetsbetingelser som de ulike elimineringsmåtene bryter. Men det er ikke bare denne lydkombinasjonen som kan regnes som markert, også retrofleksene og tjukk l kan sies å være markerte lyder. Det østlandske språkssystemet på stadium 2 hadde bare én koronal rekke, med laminalene /t d n l s/ og den apikale koronalen /r/. På stadium 3 og fortsatt i dagens østlandsk har derimot språket to koronale rekker, der lydene i den ene rekken er laminale og i den andre apikale (Kristoffersen 2003: 24ff.). De nye apikalene er tjukk l, som står til tidligere /rð/ og /l/, og retrofleksene /t̥ d̥ n̥ l̥ s̥/, som korresponderer med de laminal koronalene /t d n l s/ (jf. 2.3).

Den problematiske lydkombinasjonen apikal + laminal koronal blir eliminert både på stadium 2 og stadium 3, men apikaliteten blir bare bevart i retroflekteringsprosessen, ikke i den totale, regressive nærassimilasjonen. Dette kan analyseres som et skille mellom om språkbrukerne bryter MAKS-IO (+ap) eller ikke, og det viser at denne betingelsen må ha vært høyere rangert på stadium 3 enn tidligere (jf. 9.4). Samtidig må MAKS-IO (+ap) ha vært rangert over MAKS-IO (-ap) på stadium 3, for ellers hadde ikke østlandsk kunnet få retroflektering, fordi det ville vært verre om en laminal i innputtet ble realisert som apikal, enn om en apikal i innputtet ble realisert som laminal.

Som nevnt i 6.4 kan ikke OT forklare det at språk har visse lydtyper, som retroflekser, eller ikke ut fra om de underliggende formene har retroflekser, fordi grammatikken, dvs. rangeringen av velformethetsbetingelsene, skal være slik at uansett innputt, får man ut velformede utputt. Det at man verken hadde tjukk l eller retroflekser på stadium 1 og 2, må

⁵⁴ Kager refererer her bare til IDENT-IO-betingelser, fordi det er de eneste betingelsene han bruker på treknivå. Men jeg tok med også MAKS-IO-betingelser fordi jeg bruker også dem på treknivå.

derfor forklares ved at språket må ha hatt en tilstrekkelig høyt rangert markerthetsbetingelse som krever at retrofleksjer ikke skal forekomme. Denne betingelsen må så være lavere rangert på stadium 3. Alternativt kunne man tenkt seg at det var apikaler generelt som hadde blitt mindre markert, men dette vil jeg regne som usannsynlig fordi det inkluderer også lyden /r/, som norrønt hadde, og som er svært vanlig i språk universelt.

Betingelsen som krever at tjukk l og retrofleksjer ikke må forekomme, har sitt fonetiske grunnlag i at retrofleksjer er relativt sjeldne lyder typologisk og relativt komplekse lyder artikulatorisk (jf. Hamann 2003: 3). Hvis vi bruker distinktive trekk for å formulere den, må en av de egenskapene den skal hindre, være apikalitet, men bare når apikaliteten går sammen med den egenskapen som alle apikalene unntatt /r/ har. Som vist i kapittel 2 er det ikke mulig å skille /r/ entydig fra alle andre koronaler i østlandsk artikulatorisk, fordi den kan ha samme artikulasjonssted som /t d ŋ l ʃ/, og er slaglyd som /r/. Moen og Simonsen (2005) mente da også at skillet mellom /l/, /r/ og /r/ burde sees som et skille mellom lyder med ulik artikulasjonsmåte. Dette er imidlertid ikke nok til å forene /t d ŋ l ʃ/ og tjukk l, samtidig som lydene skal skille seg fra /r/, fordi /r/ og tjukk l begge er slaglyder, og dermed annerledes når det gjelder artikulasjonsmåte enn /t d ŋ l ʃ/.

Én løsningsmåte er å operere med to markerthetsbetingelser, der én av dem krever at /t d ŋ l ʃ/ ikke skal forekomme, mens den andre krever spesifikt at tjukk l ikke skal forekomme. Dette får ikke frem noen kobling mellom lydene, men samtidig har det den fordel at vi får skilt ut tjukk l, som kan sees som en mer markert lyd enn de andre. Jeg vil likevel i utgangspunkt prøve å finne en løsning der jeg bare trenger én markerthetsbetingelse.

Den andre løsningen er at vi ser bort fra nøyaktige fonetiske distinksjoner, og hevder at det fortsatt er en sterk tendens til at tungespissen artikulerer mot et område lenger fremme i munnen ved /r/ enn de apikalene som normalt blir referert til som tilbakebøyde. Dette antatte fonologiske skillet kan jeg basere på Kristoffersens (2000: 98), som opererer med to monovalente trekk som både deriverte retrofleksjer og tjukk l, men ikke /r/, har i overflateformen (jf. 7.3). Det første av disse er [apikal], mens det andre er [posteriority], som jeg i 2.4 oversatte som bakre og regnet som en variabel, men ikke nødvendig egenskap ved retrofleksjer. Med utgangspunkt i dette kan jeg med binære trekk formulere følgende markerthetsbetingelse som krever at retrofleksjer og tjukk l ikke skal forekomme:

Velformethetsbetingelse 7

*K[+apikal][+post]

Koronaler skal ikke være både apikale og bakre.

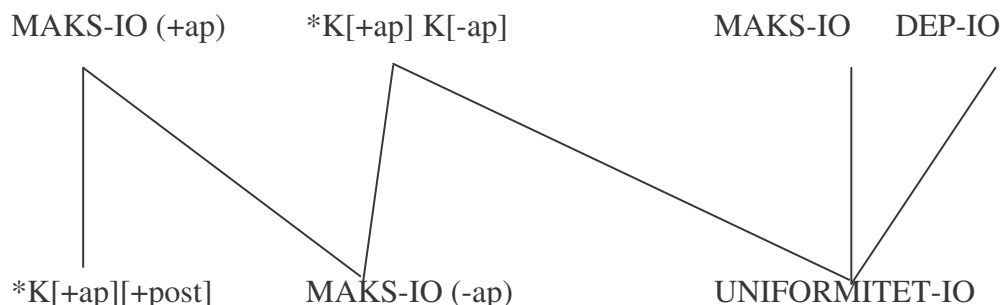
7.6 En synkron OT-analyse av retroflekering

7.6.1 Rangering av betingelsene

Jeg har nå identifisert en rekke relevante velformethetsbetingelser og vil ta stilling til hvordan de kan ha vært rangert på stadium 3. *K[+ap] K[-ap] blir verken brutt morfeminternt eller når lydkombinasjonen apikal koronal pluss laminal koronal oppstår over en morfem- eller ordgrense. Betingelsen må derfor være høyere rangert enn de trofasthetsbetingelsene som blir brutt for å eliminere lydkombinasjonen: MAKS-IO (-apikal), som krever at laminalitet ikke skal falle bort, og UNIFORMITET-IO, som krever at lyder ikke skal smelte sammen. Disse trofasthetsbetingelsene må videre være rangert lavere enn betingelsene som kunne blitt brutt, men ikke blir det. Dette gjelder DEP-IO, som krever at det ikke skal settes inn vokaler, og MAKS-IO, som krever at lyder ikke skal slettes.

Samtidig er sluttproduktet i retroflekeringsprosessen apikaler av typen retroflekker, og disse bryter den ovenfor introduserte markerthetsbetingelsen *K[+ap][+post], som krever at apikale, bakre lyder ikke skal forekomme. Grunnen til bruddet er som nevnt sannsynligvis at MAKS-IO (+ap), som krever at apikalitet ikke skal falle bort, er høyere rangert. En grov rangering av betingelsene kan med utgangspunkt i dette settes opp slik:⁵⁵

Rangering 1

Rangeringens hovedtrekk kan leses slik at det på stadium 3 er viktigere å bevare apikalitet, jf. MAKS-IO (+ap), enn å bevare laminalitet, jf. MAKS-IO (-ap), og å unngå apikale, bakre lyder (tjukk l og retroflekker), jf. *K[+ap][+post]. Det er også viktigere å unngå den problematiske lydkombinasjonen, jf. *K[+ap] K[-ap] enn den problematiske lydtypen, jf. *K[+ap] [+post], ved at bare sistnevnte blir brutt. Samtidig er det mindre ille om språket har fusjon, jf. UNIFORMITET-IO, enn bortfall av lyd, jf. MAKS-IO eller epentese, jf. DEP-IO.

⁵⁵ Dette er en svært grov rangering der jeg ifølge kravene til gyldige rangeringer (McCarthy 2002: 4f.) ikke har argumentert godt nok for hvilke av betingelsene som hører til på hvilke nivå.

7.6.2 Analyse

OT-analyser settes opp i tablå, med innputtet øverst til venstre. Nedenfor innputtet står utputtkandidatene, dvs. ulike måter innputtet kunne blitt realisert. Kandidatene konkurrerer om å være mest velformet, og konkurransen foregår slik at de først blir prøvd mot den betingelsen som er høyest rangert, dvs. den som står lengst til venstre i tablået. Kandidater som bryter betingelsen mer enn minst én annen kandidat, går ut av konkurransen. Hvert brudd på en velformethetsbetingelse markeres med en stjerne, og dersom bruddet får kandidaten til å gå ut av konkurransen, markeres det med et utropstegn. De kandidatene som ikke har gått ut av konkurransen, blir så vurdert mot den nest høyest rangerte betingelsen osv. De cellene som ikke har noe å si for bestemmelsen av hvilken kandidat som blir den optimale, blir skravert med grått. Kandidaten som står igjen til slutt, blir analysens vinner, og i tablået markeres det med en hånd som peker på kandidaten: ☞.

Når man skal utarbeide en OT-analyse, er man ikke alltid i stand til å rangere alle betingelser i forhold til hverandre. I slike tilfeller markeres grensene mellom betingelsene med stiplede linjer i tablåene. Brudd på betingelser på samme nivå, vurderes samlet ved at bare den eller de betingelsene som til sammen bryter betingelsene minst, går ut av konkurransen. Siden bruddene vurderes samlet, kan man ikke skraverer med grått internt i slike områder.

Ovenfor klarte jeg bare å rangere noen av betingelsene i forhold til hverandre, og jeg plasserte i praksis betingelsene på to nivå: ett nivå for de betingelsene som ikke brytes i retroflekteringsprosessen, og ett lavere nivå for betingelsene som brytes. Tilsvarende vil jeg nå plassere disse betingelsene på to nivå i tablået.

Jeg starter med et forsøk på en OT-analyse av eksempelordet *korn* analysert med innputtet /korn/. Jeg vil operere med utputtkandidatene [korn], som er lik innputtet, [ko:r̥], som er lik den faktiske uttalen, [ko:r̥ən], som bryter DEP-IO, [ko:r] og [kon:] som bryter MAKS-IO, og [ko:r̥n], der laminalen har blitt apikal uten at /r/ har forsvunnet.

Tablå 1 En analyse av /korn/ på stadium 3, med feil kandidat som vinner

/korn/	MAKS- IO (+ap)	*K[+ap] K[-ap]	MAKS- IO	DEP- IO	MAKS- IO (-ap)	*K[+ap] [+post]	UNIFOR- MITET- IO
korn		*!					
ko:ŋ					*	*	*
ko:røn				*!			
ko:r			*!		*		
kon:	*!		*				
☞ ko:ŋ					*	*	

De første fire betingelsene må vurderes samlet siden de ikke er rangert seg imellom. Etter at disse har evaluert kandidatene, har fire av kandidatene gått ut av konkurransen. Dette gjelder formen [korn] som bryter *K[+ap] K[-ap], formen med epentetisk vokal, [ko:røn], som bryter DEP-IO, og begge formene med en slettet konsonant, dvs. [ko:r] og [kon:], som begge bryter MAKS-IO. I tillegg bryter [ko:r] MAKS-IO (-ap) og [kon:] MAKS-IO (+ap).

Da er det bare to former igjen, som må evalueres videre av de lavest rangerte betingelsene: [ko:ŋ] og [ko:ŋ]. Begge formene har en retrofleks, og bryter dermed *K[+ap][+post]. I tillegg bryter de MAKS-IO (-ap), fordi den laminale koronalen /n/ har blitt [ŋ]. Men mens [ko:ŋ] bryter UNIFORMITET-IO, fordi [ŋ] har to korrespondenter i innputtet, bryter ikke [ko:ŋ] denne, i og med at det her fortsatt står to segmenter. Dette innebærer at analysens vinner blir formen [ko:ŋ], med bevart /r/, og ikke den formen jeg mener må ha vært uttalen da (jf. 5.4), dvs. [ko:ŋ]. Slike feile vinnere markeres med en hånd der tommelen peker nedover: ☞.

7.7 Problem med analysen

Når den grammatikken som man antar at språket har, ikke gir utputtkandidater som stemmer med hvordan man mener språket er eller var på det synkrone stadiet man analyserer, kan én av tre ting være feil: 1. *empirien*, dvs. her hva som var den faktiske uttalen på stadium 3, 2. *innputtet* eller 3. *grammatikken*, dvs. enten valget av velformethetsbetingelser eller rangeringen av dem. Jeg vil nå diskutere disse alternativene som et utgangspunkt for å utarbeide en bedre analyse av retroflektning.

7.7.1 Diskusjon av empirien

Det første alternativet er at det faktisk var [korn] som var uttalen på stadium 3, og at det slik er fremstillingen av empirien som er feil, ikke analysens vinner. Dette bryter med dagens østlandsk, der uttalen helt klart er [ko:n̩], ikke [korn]. Jeg diskuterte i 5.4 om det kan ha vært annerledes på stadium 3, dvs. om retroflektning da kan ha vært en delvis, progressiv nærassimilasjon der laminalen ble apikalisert uten at /r/ og tjukk l falt bort. Jeg kom frem til at det er mulig å tenke seg dette når det gjelder retroflektning ved /r/, men at det er svært problematisk å anvende det på retroflektning ved tjukk l, fordi det ikke er noen assimilatorisk grunn til at lyden etter en tjukk l skulle være en retrofleks. Siden jeg ønsket å se retroflektning ved /r/ og retroflektning ved tjukk l i sammenheng, konkluderte jeg derfor med at det var usannsynlig at den påvirkende lyden kan ha blitt stående i retroflektningen, i hvert fall ikke som annet enn en glidelyd.

7.7.2 Diskusjon av innputtet

Det andre feilkildealternativet er å tenke seg at kandidatene har blitt evaluert ut fra feil innputt. Siden ordet /korn/ består av et morfem som ikke har ulike former i bøyingsparadigmet, kan problemet med feil vinner enkelt løses om vi i tråd med prinsippet leksikonoptimering heller opererer med innputtet /ko:n̩/, som er lik utputtkandidaten som vinner. Trofasthetsbetingelser kan aldri gå mot de kandidatene som er identiske med innputtet, og dette betyr at [ko:n̩] da verken kan bryte MAKS-IO (+ap), MAKS-IO, DEP-IO, MAKS-IO (-ap) eller UNIFORMITET-IO. Kandidater som er identiske med innputtet, kan derimot bryte markerthetsbetingelser, og det er grunnen til at avvik mellom innputt og utputt overhodet kan forekomme. En aktuell markerthetsbetingelse her er *K[+ap] K[-ap], som krever at apikale koronaler ikke skal stå fremfor laminal koronaler, men [ko:n̩] bryter ikke denne. Derimot bryter kandidaten markerthetsbetingelsen *K[+ap][+post], ved å ha en retrofleks, men betingelsen er blant de tre lavest rangerte betingelsene. Gitt innputtet /ko:n̩/ og den spesifikke rangeringen av betingelsene blir derfor [ko:n̩] vinneren.

Samtidig har vi på stadium 3 også retroflektning over morfem- og ordgrenser. Dette ser vi om vi går over til eksempelordet *surt*, som skiller seg fra *korn* ved å bestå av to morfem: først realiseringen av det leksikalske morfemet *sur* og deretter realiseringen av det grammatiske morfemet intetkjønn, som realiseres som /t/. OT regner morfemer som lagret adskilt i leksikon, og jeg kan derfor ikke operere med et potensielt innputt som /su:t̚/, men bare /sur-t/. Kandidatene jeg vil bruke, er i tråd med dem jeg brukte i analysen av *korn*: [surt], [su:t̚]

[su:rət], [su:r], [su:t] og [surʈ].

Tablå 2 En analyse av /sur-t/ på stadium 3, med feil vinner

/su:r-t/	MAKS- IO (+ap)	*K[+ap] K[-ap]	MAKS- IO	DEP- IO	MAKS- IO (-ap)	*K[+ap] [+post]	UNIFOR- MITET- IO
surt		*!					
su:ʈ					*	*	*
su:rət				*!			
su:r			*!		*		
su:t	*!		*				
☞ surʈ					*	*	

Som vi ser blir feil kandidat vinner også her, og formen som er lik utputtet, dvs. [su:ʈ], er umulig som utputt, noe som gjør at det ikke blir mulig å bruke argumentet om feil innputt som løsningsmåte for retroflektering generelt.

Et mer grunnleggende problem er at denne tilnærmingen, der jeg forsøker å få rett vinner ved å endre innputtet, ikke tar på alvor OTs syn på inputtet. Prinsippet *richness of the base* krever at ingen grammatiske regelmessigheter skal kunne analyseres ut fra hva innputtene er, men ut fra rangeringen av velformethetsbetingelsene (jf. 6.4). Utputtene i et språk skal derfor være grammatiske uansett hvilke innputt språket rent hypotetisk får. Dersom det er slik at lydkombinasjonen /r/ eller tjukk l + retrofleks ikke forekommer, er dette ingen grammatisk tilfeldighet, og må derfor kunne forklares ved hjelp av betingelsenes rangering, ikke ut fra hva språkets underliggende former er.

7.7.3 Diskusjon av grammatikken (betingelsene og rangeringen)

Det må altså være en grammatisk grunn til at /r/ og tjukk l ikke blir stående fremfor retroflekser. UNIFORMITET-IO var den betingelsen som ble avgjørende i den første analysen, ved at [korn] ble vinneren fordi konkurrenten, [ko:n], det faktiske utputtet, brøt betingelsen. En første mulighet er å bruke en høyt rangert markerthetsbetingelse som krever at konsonanter ved siden av hverandre skal overlappes, som Bradley (2002) formulerer slik:

Velformethetsbetingelse 8

OVERLAPP

Konsonantgester som kommer etter hverandre, må overlappes.

Bradley (2002) plasserer OVERLAPP på samme nivå rangeringsmessig som MAX (apical). Når det er overlapp på samme sjikt, som når /r/ står foran dental/alveolarer i østlandsk, kan retroflekteringen sikre at verken OVERLAPP eller MAX (apical) blir brutt, fordi lydene kan smelte sammen uten at apikalitet går tapt.

Jeg synes betingelsen OVERLAPP er bra som en beskrivelse av konsonantgruppers tendens til å nærme seg hverandre artikulatorisk. Men i mine øyne er den altfor generelt formulert, ved at den gjelder en tendens som finnes i alle språk, og som jeg ville tro språk har mer eller mindre av. Betingelsen må derfor også ha vært høyt rangert på stadium 1, selv om man da ikke hadde retroflektering. Slik Bradley har formulert den, er den derfor ingen mulig universell betingelse. Betingelsen er dessuten ikke like anvendelig for alle de prosessene jeg mener er koblet. Som diskutert i 5.6 er det for eksempel vanskelig å overføre denne analysen til retroflektering ved tjukk l. Jeg ser derfor ikke at denne betingelsen kan hjelpe meg.

Men i sin diskusjon av mulige alternative analyser trekker Bradley (2002: 111) inn en annen markerthetsbetingelse. Den vil jeg bruke som utgangspunkt for den videre diskusjonen:

Velformethetsbetingelse 9

*rK

Ingen sekvens som består av apikoalveolar tapp + annen konsonant

Denne markerthetsbetingelsen krever spesifikt at tapper ikke skal stå fremfor andre konsonanter. Men selv om den er mer spesifikk enn OVERLAPP, noe som er bra, er her flere problemer. For det første er det ikke sikkert /r/ var en tapp på stadium 3, slik at retroflektering i så fall må gjelde også når første lyden ikke er en tapp (jf. 5.6). For det andre ønsker jeg å analysere retroflektering ved /r/ og retroflektering ved tjukk l som to parallelle prosesser, slik at det helst skal være de samme betingelsene som er avgjørende for begge. Men det kan jeg heller ikke med denne betingelsen, fordi den ikke kan anvendes på tjukk l. For det tredje er den siste delen av betingelsen veldig generell, i hvert fall for stadium 3, ved at den refererer til hvilken som helst konsonant. Jeg ønsker derfor å prøve å modifisere betingelsen.

For å gjøre det vil jeg først se nærmere på andre fellesnevnerne for /r/ og tjukk l enn apikalitet. Det som er helt klart, er at begge er /r/-lyder, som er ordet jeg bruker for *rhotics* (Ladefoged og Maddieson 1996: 215ff.).⁵⁶ Det at tjukk l i norsk og svensk også fungerer fonologisk som en /l/, (jf. 4.4.4), påvirker ikke at lyden artikulatorisk sett må kategoriseres som en r-lyd. Denne utvidelsen inkluderer ikke bare flapp/tjukk l, men også andre r-lyder, dvs. også vibrant-r og alveolar og retrofleks approksimant. Utvidelsen kan forsvares ved at

⁵⁶ Endresen m. fl. (2000: 243f.) skriver at disse lydene på engelsk "ikke berre [blir] kalla r-sounds, men også *rhotics* (fleirtal av *rhotic*), eit ord som heng saman med namnet på bokstaven r i det greske alfabetet (*rho*). På norsk finst det ikkje nokon etablert term, men vi skal bruke *rotikon* (eit *rotikon*, fleire *rotikon/rotika*)".

ikke bare språk med alveolar tapp har hatt /r/-bortfall.

Samtidig kan det hevdes at mens det er for snevert å bare referere til den alveolare tappen, omfatter kategorien r-lyder for mye. Det største problemet er at betegnelsen også inkluderer skarre-r, som ikke går bra sammen med retroflektering, verken i norsk (Torp og Vikør 2003: 72), eller svensk (Mårtenson og Fjeldstad 1998: 46). Dette kommer spesielt tydelig til uttrykk på kart 2 i Mårtenson og Fjeldstad (1998: 26), som viser ubredelsen til skarre-r og retroflekser i Sverige, ved at grensene ligger helt nært hverandre, slik at det kan virke som om skarre-r har spredt seg nesten så langt som mulig innenfor området som ikke fra før hadde retroflekser. Nyere forskning har imidlertid vist at også språkbrukere med skarre-r kan ha retroflektering (se for eksempel Svantesson 2001 og Torp 2000: 77). Men slik jeg ser det betyr ikke dette nødvendigvis at også skarre-r er markert fremfor laminaler, bare at retroflektingen etter at den var innført, kan ha begynt å virke også i omgivelser der den artikulatoriske motivasjonen ikke var til stede. Dette er en del av en generell tendens til at ”regler som i utgangspunktet har vært artikulatoriske forenklinger, utvikler seg til å bli vilkårlige og unaturlige fra en artikulatorisk synsvinkel” (Kristoffersen 2003: 58). Jeg velger å se bort fra dette unntaket, og lar derfor betingelsen bare referere til *apikale* r-lyder.

Når det gjelder referansen til konsonanten etter, ønsker jeg ikke å formulere betingelsen mer generelt enn jeg har empirisk grunnlag for. Jeg velger derfor å snevre den inn til å gjelde den lydkombinasjonen der vi har hatt /r/-bortfall i størst grad, nemlig når /r/ står foran andre koronaler. Med en slik modifisering får vi denne betingelsen:

Velformethetsbetingelse 10

*r-lyd koronal

Ingen apikal koronal r-lyd + annen koronal

Hvis vi ser betingelsen i sammenheng med *K[+ap] K[-ap], kan forholdet mellom dem beskrives slik: *K[+ap] K[-ap] krever at koronale apikaler ikke skal stå fremfor koronale laminaler. *r-lyd koronal derimot krever at apikale r-lyder ikke skal stå fremfor koronaler overhodet. *r-lyd koronal refererer altså til en mer spesifikk første lyd, ved at den ikke bare må være apikal, men en apikal r-lyd, mens *K[+ap] K[-ap] refererer til en mer spesifikk sistelyd, ved at den ikke bare må være koronal, som i *r-lyd koronal, men koronal av typen laminal, dvs. [-apikal]. Betingelsene virker delvis på samme lydkombinasjoner, men med to vesentlige forskjeller: Mens *r-lyd koronal brytes hver gang r-lyder står foran koronaler, brytes *K[+ap] K[-ap] bare når den første lyden er apikal og den andre laminal, slik at [korn] ikke bryter *K[+ap] K[-ap], men bare *r-lyd koronal. Samtidig er det bare *K[+ap] K[-ap] som brytes de gangene den første lyden ikke er en r-lyd, slik at formen [baʔ.tn] bare bryter *K[+ap] K[-ap], mens den ikke bryter *r-lyd koronal.

Selv om jeg har skilt ut skarre-r fra betingelsen *r-lyd koronal, kan det fortsatt være at betingelsen er mer generelt formulert enn den burde vært, i og med at jeg ikke kan si sikkert om alle apikale r-lyder virkelig er markerte foran andre koronaler. Dersom vi antar at /r/-uttalen på stadium 3 var en tapp, får vi én fellesnevner til for både /r/ og tjukk l, ved at begge er dynamiske slaglyder som består av bare ett kort slag. Denne fellesnevneren tar hensyn til tappens kvaliteter uten å ekskludere tjukk l, og den gjelder ikke noen andre lyder verken i norrønt eller dagens østlandsk, og skiller slik entydig ut /r/ og tjukk l, jf. hvordan IPA kategoriserer tapp og flapp (2.2.2). Dersom det at begge lydene var slaglyder, er det relevante her, innebærer det i så fall at det er markert med en lydkombinasjon som består av en slaglyd fremfor en koronal. Dette er ikke utenkelig, med tanke på at disse lydene har en sterkere tendens til å falle bort enn vibrant-r (jf. Hamann 2005).

Velformethetsbetingelse 11

*slaglyd koronal
Ingen slaglyd + annen koronal

Problemet med denne igjen, er at det er godt mulig at den er for snever for stadium 2, i og med at vi ikke har så godt grunnlag for å anta at /r/ faktisk ble uttalt som en tapp alt da. Jeg har dermed to mulige markerthetsbetingelser som kan få [korn], [surt] og [gurt] til å være mindre grammatisk velformet enn konkurrentene [ko:n], [su:t] og [gu:t], der /r/ og tjukk l har falt bort. Ingen av dem er akkurat det jeg trenger, men når alt kommer til alt, mener jeg *r-lyd koronal sannsynligvis dekker best hvilke lyder som kan inngå i den problematiske lydkombinasjonen, og jeg velger derfor å bruke den videre. Det /r/-lydene da bidrar med i artikulasjonen, er å gjøre lydene etter til tungespisslyder dersom de er koronale laminaler, men det at den påvirkende lyden selv faller bort, er et resultat av at den er en apikal koronal av typen /r/-lyd. Hadde den ikke vært r-lyd, ville den heller ikke falt bort, jf. analysen min av retrofleksassimilasjon i 7.9.

Samtidig trenger jeg en trofasthetsbetingelse som krever at r-bortfallet ikke skal skje. Hamann (2003: 168) har formulert en perseptuelt basert betingelse som krever at de underliggende spesifiserte perseptuelle trekkene til r-lyder ikke skal falle bort. Inspirert av denne formulerer jeg en MAKS-IO-betingelse som krever at r-lyder ikke skal forsvinne..

Velformethetsbetingelse 12

MAKS-IO (r-lyder)
R-lyder skal ikke forsvinne mellom innputt og utputt.

MAKS-IO (r-lyder) er en mer spesifikk variant av MAKS-IO, som krever at lyder generelt sett ikke skal falle bort. Dersom MAKS-IO (r-lyder) hadde vært rangert over den generelle

MAKS-IO, ville r-lyder blitt bevart mer enn andre lyder. Dette er imidlertid motsatt av hvordan det virkelig er, fordi det er r-lydene som lettest faller bort, ikke plosiver, nasaler, lateraler eller frikativer. Dette betyr at de mer spesifikke trofasthetsbetingelsene som krever at hver av disse artikuleringssmåtene ikke skal falle bort, må være høyere rangert enn MAKS-IO (r-lyder).⁵⁷ Siden det eneste viktige her er å få frem i analysene at r-lydene /r/ og tjukk l i større grad faller bort enn laminalene som kommer etter, vil jeg formulere en samlebetegnelse som krever trofasthet for alle lyder som ikke er r-lyder:

Velformethetsbetingelse 13

MAKS-IO*

Konsonanter som ikke er r-lyder, må ikke falle bort.

7.8 En bedre analyse

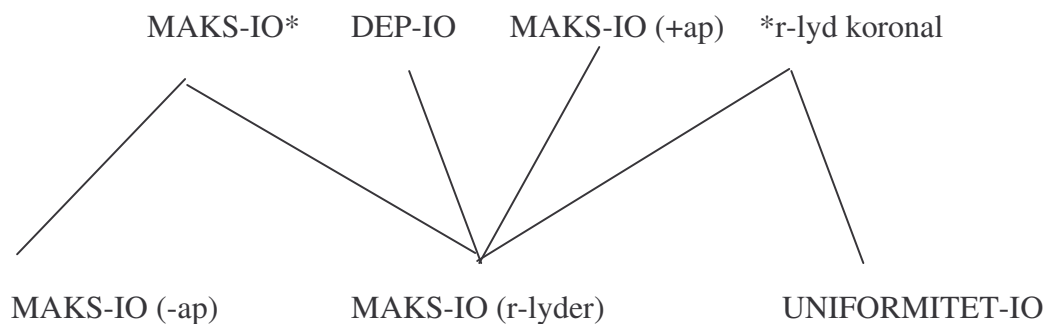
7.8.1 Rangering av betingelsene

Jeg vil nå vise hvordan disse nyintroduserte betingelsene, dvs. *r-lyd koronal, MAKS-IO (r-lyder) og MAKS-IO* kan rangeres i forhold til hverandre og til resten av betingelsene. I den foreløpige analysen opererte jeg med to nivåer med betingelser, der MAKS-IO (+ap), *K[+ap] K[-ap], MAKS-IO og DEP-IO var rangert øverst, og MAKS-IO (-ap), *K[+ap][+post] og UNIFORMITET-IO var rangert lavest. Siden *r-lyd koronal krever at kandidatene med bevart /r/ blir analysens vinnere, må den være rangert over MAKS-IO (r-lyder), som krever at slike bortfall av r-lyder ikke skal skje. Samtidig må MAKS-IO (r-lyder) være rangert lavere enn MAKS-IO*, som krever at andre konsonanter enn r-lyder ikke skal falle bort, for det ikke er det som skjer. Sistnevnte vil jeg få frem ved å bare erstatte den generelle MAKS-IO med den mer spesifikke fellesbetegnelsen MAKS-IO* i analysen. Denne igjen må være rangert over MAKS-IO (-ap), i og med at apikaliteten forsvinner uten at lyden som sådan faller bort. Problemet med r-lyd foran annen konsonant blir ikke løst ved at det settes inn en lyd imellom, og det viser at DEP-IO må være rangert over MAKS-IO (r-lyder). *r-lyd koronal må dessuten være rangert over UNIFORMITET-IO i og med at det var sistnevnte som fikk [korn] og [su:rt] til å bli analysens vinnere fremfor [ko:n] og [su:t].

Så vidt jeg kan se, krever ingen av de nye betingelsene at de gamle må rerangeres, slik at de kan settes på samme nivå som sist. Kombinert med det at *r-lyd koronal og MAKS-IO* ikke brytes, mens MAKS-IO (r-lyder) brytes, mener jeg at jeg har grunnlag for å plassere de to førstnevnte på det øverste nivået i tablået og sistnevnte på det nederste nivået:

⁵⁷ Hamann (2003: 168) har formulert en betingelse som krever at de underliggende spesifiserte plosivtrekkene ikke må slettes, og slike mer spesifikke betingelser kan formuleres for alle artikuleringssmåter.

Rangering 2

7.8.2 Analyser

Retroflektering ved /r/ med innputtet /korn/ kan ut fra dette analyseres slik:

Tablå 3 En ny analyse av /korn/ på stadium 3, med rett vinner

/korn/	MAKS-IO (+ap)	*K[+ap] K[-ap]	MAKS-IO*	DEP-IO	*r-lyd kor	MAKS-IO (-ap)	*K[+ap] [+post]	UNIFORMITET-IO	MAKS-IO (r-lyder)
korn		*!			*				
☞ ko:ŋ						*	*	*	*
ko:rən				*!					
ko:r			*!			*			
kon:	*!								*
kornŋ					*!	*	*		

Denne rangeringen kan også brukes til å analysere ordet /su:r-t/, der vi har en morfemgrense:

Tablå 4 En ny analyse av /su:r-t/, med rett vinner

/su:r-t/	MAKS-IO (+ap)	*K[+ap] K[-ap]	MAKS-IO*	DEP-IO	*r-lyd kor	MAKS-IO (-ap)	*K[+ap] [+post]	UNIFORMITET-IO	MAKS-IO (r-lyder)
surt		*!			*				
☞ su:t̚						*	*	*	*
su:rət				*!					
su:r			*!			*			
su:t	*!								*
su:r̚t̚					*!	*	*		

I tillegg kan rangeringen anvendes på retroflekering ved tjukk l, jf. analysen nedenfor av /gu:ɾ-t/:

Tablå 5 En analyse av /gu:ɾ-t/

/gu:ɾ-t/	MAKS- IO (+ap)	*K[+ap] K[-ap]	MAKS- IO*	DEP- IO	*r- lyd kor	MAKS- IO (- ap)	*K[+ap] [+post]	UNIFOR- MITET- IO	MAKS- IO (r- lyder)
gu:ɾt		*!			*				
☞ gu:ɾt						*	*	*	*
gu:ɾət				*!					
gu:ɾ			*!			*			
gu:t	*!								*
guɾt					*!	*	**		

Vi får altså også rett vinner nå som retroflekering ved /r/ og ved tjukk l er analysert parallellt. Jeg vil nå diskutere retrofleksassimilasjon i dagens østlandsk (7.9) og spor av total, regressiv nærassimilasjon på stadium 3 (7.10). Til slutt sammenligner jeg mine artikulatortisk baserte analyser med Hamann (2003) (7.11).

7.9 Retrofleksassimilasjon

Som presentert i 5.8 er det i dagens østlandsk ikke bare ved /r/ og tjukk l at apikaliteten sprer seg til konsonanten som kommer etter, men det skjer også hver gang retrofleks står foran laminaler, som når innputtet /baɾ-n/ blir uttalt [baɾ.t̪n], der den retroflekse plosiven gjør den laminal nasalen til apikal (Kristoffersen 2000: 317ff.) Selv om jeg ikke tror at stadium 3 hadde forutsetningene for denne prosessen, ønsker jeg likevel å utarbeide en OT-analyse av den, fordi jeg regner den som nært koblet til retroflekering i dagens østlandsk, og som noe som skal kunne analyseres ut fra samme rangering av betingelsene.

Som argumentert for i 5.8 er min hypotese at retrofleksassimilasjon, som selve retroflekeringen, skjer for å unngå den problematiske lydkombinasjonen apikal koronal + laminal koronal, som kommer til uttrykk i betingelsen *K[+apikal] K[-apikal]. Denne betingelsen var høyt rangert på stadium 3, og jeg vil også regne den som høyt rangert i dagens østlandsk. Det at /baɾ-n/, med laminal /n/ som bestemthetssuffiks, blir uttalt [baɾ.t̪n], med retrofleks/apikal nasal, kan analyseres ut fra samme betingelsesrangering. Jeg vil regne med

én kandidat som tilsvarende innputtet, [baʧ.tɲ], én kandidat med innsatt vokal, [baʧən], én kandidat der den andre lyden har falt bort, [baʧ], én kandidat der den første lyden har falt bort, [ban], og til slutt én kandidat der den laminale nasalen har blitt apikal, [baʧ.tɲ].

Tablå 6 En analyse av eksempelordet /baʧ-n/

/baʧ-n/	MAKS -IO (+ap)	*K[+ap] K[-ap]	MAKS- IO*	DEP- IO	*r- lyd kor	MAKS- IO (- ap)	*K[+ap] [+post]	UNIFORMITET- IO	MAKS- IO (r- lyder)
baʧ.tɲ		*!					*		
baʧən				*!			*		
baʧ			*!			*	*		
ban	*!		*						*
 baʧ.tɲ						*	**		

En forskjell fra analysene av retroflektning er at både bortfall av den første og den andre lyden bryter MAKS-IO*, fordi ingen av lydene er noen r-lyd. Det at ingen av lydene er en r-lyd, betyr også at verken *r-lyd koronal eller MAKS-IO (r-lyder) blir aktuelle. Det blir heller ikke UNIFORMITET-IO, fordi jeg ikke opererer med noen kandidat der lydkombinasjonen smelter sammen i én lyd. Retrofleksassimilasjonen kan altså analyseres ut fra samme betingelsesrangering som retroflektningen, slik at vi får rett vinner, nemlig [baʧ.tɲ].

Samtidig har retrofleksassimilasjonen, som nevnt i 5.8, unntak, der det viktigste er at ikke mer enn to retroflekker kan stå etter hverandre (Kristoffersen 2000: 318). Kommer det flere, forblir de laminale, selv om det i så fall innebærer et brudd på *[+apikal][-apikal]. Dette betyr at også en markerthetsbetingelse som krever at det ikke må stå mer enn to retroflekker etter hverandre, må være høyt nok rangert til å få betydning.

7.10 Spor av total, regressiv nærassimilasjon

På stadium 2 virket, som presentert i 5.9, en total, regressiv nærassimilasjon på /r/ + /n/, /l/ og /s/ og gjorde lydkombinasjonene til lange utgaver av laminale, dvs. [n:], [l:] og [s:]. Dette betyr at eksempelordet /korn/ fikk [kon:] som utputt, noe jeg vil analysere som en del av den historiske OT-analysen i 9.4. På stadium 3 var ikke den totale, regressive nærassimilasjonen lenger noen produktiv prosess, og når man hadde /r/ foran dental/alveolarer, fikk man heller

retrofleksjer. Men på grunn av prinsippet leksikonoptimering må de morfemene som tidligere hadde fått total, regressiv nærassimilasjon, ha byttet underliggende form fra /rn/ til /n:/. Dette gjorde at innputtet for ordet *korn* var blitt /kon:/. Hvis man tenker seg /kon:/ som innputt, vil [kon:] bli utputtet dersom ingen høyt rangert markerthetsbetingelse krever at noe ved [kon:] ikke skal forekomme. Spørsmålet blir da om noen slik markerthetsbetingelse finnes.

Det er slik jeg ser det usannsynlig at østlandsk på stadium 3 kan ha hatt en høyt rangert markerthetsbetingelse som krever at lange laminaler, som [n:] i [kon:], ikke skal forekomme, fordi lange laminaler var svært vanlig i østlandsk. De andre markerthetsbetingelsene som jeg har trukket inn, er *K[+ap] K[-ap], *r-lyd koronal og *K[+ap][+post], men ingen av disse er relevante i forhold til innputt med lang laminal. Og trofasthetsbetingelser kan ikke kreve endringer av utputt som er identiske med innputtene. Dette betyr at ordene som alt hadde fått total, regressiv nærassimilasjonen, ikke ble endret, men beholdt uttalen med lang laminal.⁵⁸ Dette vil jeg regne som spor av den totale, regressive nærassimilasjonen.

7.11 Sammenligning med Hamann (2003)

Jeg vil avslutte med å sammenligne min analyse av retrofleksing og retrofleksassimilasjon med analysene til Hamann (2003). Hamann (2003: 164f.) skriver at “[i]nstead of the traditionally assumed underlying articulatory specification, the present approach assumes an underlying perceptual presentation from which the articulation is derived.” Dette baserer hun på *funksjonell teori*, som har utgangspunkt i Boersma (1998). Den perseptuelle tilnærmingen kommer ikke minst til uttrykk ved at der jeg, i tråd med for eksempel Kager (1999) og McCarthy (2002), skiller mellom trofasthetsbetingelser og markerthetsbetingelser, skiller Hamann (2003: 167ff.) mellom *constraints on perceptual representations*, dvs. perseptuelle betingelser, og *constraints on articulatory representations*, dvs. artikulatoriske betingelser.

De perseptuelle betingelsene stiller krav om at det på ulike områder ikke skal skje endringer mellom de perseptuelle underliggende representasjonene og overflateformene. På denne måten svarer de til trofasthetsbetingelsene i korrespondanseteorien til McCarthy og Prince (1995). En endring av apikalitet mellom innputt og utputt, vil bryte slike perseptuelle betingelser, men det kan ikke kalles en endring av apikalitet, fordi apikalitet er en artikulatorisk egenskap, ikke en perseptuell. Samtidig kan de artikulatoriske betingelsene sies å svare til markerthetsbetingelser ved å kreve at ulike utputt ikke skal forekomme, for eksempel visse lydtyper (*GESTURE) eller lydkombinasjoner (*DISTANCE).

For å kunne sammenligne Hamanns analyser med mine vil jeg først gripe fatt i hva som

⁵⁸ Hvis vi går nordover i landet, til ”nordom Dovre, Nordaustlandet og Nord-Vestlandet” (Sandøy 1996: 166) finner vi derimot at dental/alveolarene har blitt palatalisert.

menes med -2F3, som er et kjernebegrep for Hamann, slik hun skriver i analysekapitlets konklusjon: "For the class of retroflexes, the low F3, i. e. the feature [-2F3], plays a large role in quite a number of processes." (Hamann 2003: 196). Som vist i 2.5 er retroflekser blant annet kjennetegnet av å ha en lav tredjeformant, dvs. F3. Hamann plasserer formantene på en skala der 0 er nøytralverdien. +verdier viser til en høyere formant enn dette, mens -verdier viser til en lavere formant. Det at retrofleksene, medregnet tjukk l, er -2F3, skiller dem akustisk fra blant annet [t], og i praksis alle dental/alveolarene, ved at de er 0F3, dvs. at tredjeformanten er i nøytralposisjon. Men -2F3 er ikke bare en egenskap for alle retroflekser, men også for /r/, jf. Hamann (2003: 174). Dette innebærer at det i østlandsk er de samme lydene som er apikale, og som har egenskapen -2F3.

Men det er problem med denne koblingen, og det er at det ikke er selve apikaliteten som fører til senking av tredjeformanten (jf. 2.5). Derimot er det de andre tre egenskapene i Hamanns fonetiske definisjon som står bak dette, både det at retrofleksene er bakre, har relativt stort hulrom under tungen og tilbaketrukket tunge, i norsk spesifisert som hevet baktunge. Dette betyr at det ikke er noen direkte kobling mellom den egenskapen som jeg har trukket frem, apikalitet, og -2F3. Samtidig kan de andre egenskapene på et vis sees som konsekvenser av apikaliteten, og dette betyr at apikalitet ved å referere til de korresponderende tre egenskapene slik står i et indirekte forhold til -2F3. Jeg vil derfor likevel forutsette at -2F3 er det akustiske uttrykket for den artikulatoriske egenskapen apikalitet. Hamann (2003: 175) setter sin synkrone OT-analyse av retroflektering ved /r/ i østlandsk opp slik:

Tablå 7 Hamanns analyse av retroflektering ved /r/ i dagens østlandsk

/rt/	*DELETE (-2F3)	*DELETE (stop)	*REPLACE (2stop, 1stop)	*DISTANCE (manner)	*DELETE (trill)
[rt]				*!	*
[t]					
[r]		*!			*
[t]	*!				
[ɾ]			*!		

Siden jeg har valgt å anta at -2F3 og apikalitet i praksis står for det samme, tilsvarer *DELETE (-2F3) betingelsen min MAKS-IO (+ap). Videre tilsvarer Hamanns neste

betingelse, *DELETE (stop), min mer generelle MAKS-IO*, som er en samlebetegnelse for alle MAKS-betingelser som gjelder andre lydtyper enn r-lyder. Hamann rangerer *DELETE (-2F3) og *DELETE (stop) øverst, slik jeg også regner MAKS-IO (+ap) og MAKS-IO* som udominerte betingelser. Lavest rangert er betingelsen som hun kaller *DELETE (trill), og som delvis tilsvare min like lavt rangerte betingelse MAKS-IO (r-lyder), som krever at r-lyder ikke skal falle bort.

Disse tre perseptuelle betingelsene er trofasthetsbetingelser ved at de krever at det ikke skal skje endringer mellom innputt og utputt. Men bare markerthetsbetingelser kan ifølge klassisk OT, som jeg baserer meg på, kreve at endringer skjer. I denne analysen er markerthetsbetingelsen *DISTANCE (manner), som Hamann (2003: 172) formulerer slik: "The tongue tip does not move from location *manner*₁ to *manner*₂ (e. g. from approximant to full closure)." Problemet med /rt/ er ifølge dette at man går fra én artikulasjonsmåte til en annen. Men betingelsen er svært generelt formulert i forhold til *r-lyd koronal som jeg anvender, ved at den ikke spesifiserer hvilke skifter av artikulasjonsmåter internt i lydkombinasjoner som er et problem. Konsonantgrupper består jo ofte av lyder med ulik artikulasjonsmåte, for eksempel *lavt, lånt, bygd* osv. Mens Hamann slik viser til en endring av artikulasjonsmåte som det artikulatoriske hovedproblemet, innebærer min analyse, koblet til *K[+ap] K[-ap] at problemet primært er en endring av apikalitet internt i en konsonantgruppe.

Samtidig er det slik at Hamann også opererer med en betingelse som gjelder artikulasjonssted, i analysen hennes av det jeg har kalt retrofleksassimilasjon. Betingelsen hun da bruker, er *DISTANCE (tip), som hun definerer slik: "The tongue tip does not move from location post-alveolar to alveolar and vice versa." Denne betingelsen refererer vel å merke bare til forskjellen mellom postalveolar og alveolar, som er det Hamann ser som problemet i retrofleksassimilasjon, men den refererer i det minste til artikulasjonssted og ikke artikulasjonsmåte. Grunnen til at Hamann ikke kan referere til ulikt artikulasjonssted som problemet med /rt/, er at hun regner lydene i konsonantforbindelsen /rt/ som lyder med samme artikulasjonssted. Selv om hun perseptuelt sett forener /r/ og retroflekser som [d] ved at de er -2F3, kan hun samtidig ikke bruke dette i analysene. Problemet med dette er at hun ikke får frem noen sammenheng mellom analysen av retroflektering og retrofleksassimilasjon, selv om begge prosessene innebærer spredning av -2F3. Dette mener jeg er uheldig. Det at Hamann (2003) bruker samme trofasthetsbetingelser, kan ikke kompensere for dette, fordi det bare er markerthetsbetingelser som kan fremme endringer mellom innputt og utputt.

8 En synkron OT-analyse av tjukk l

8.1 Innledning

Målet for dette kapittelet er å utarbeide en synkron OT-analyse av tjukk l på stadium 3. Jeg starter med å gjøre rede for hvilke eksempelord jeg vil analysere (8.2). Jeg vil så først prøve å analysere innføringen av tjukk l av norrøn /rð/ med samme rangering av velformethetsbetingelsene som jeg i kapittel 7 brukte for stadium 3 (8.3.1). Deretter vil jeg diskutere om innføringen av tjukk l av norrøn /rð/ primært bør sees som en slik grammatisk prosess eller som en tilfeldig innovasjon (8.3.2). Etter å ha gjort det vil jeg i et OT-perspektiv diskutere spredningen av tjukk l av /rð/ til tjukk l av /l/ (8.4), før jeg til slutt utarbeider en OT-analyse av tjukk ls distribusjon på stadium 3 (8.5).

8.2 Data

Tjukk l av norrøn *rð* kom til uttrykk på stadium 3 ved at den tidligere lydforbindelsen /rð/ ble uttalt som tjukk l. Dette betyr at utputtet for norrøn *rð* alltid ble tjukk l, uansett om innputtet synkront på stadium 3 og senere sees som /rð/ eller tjukk l. Eksempelordet jeg vil bruke for å få frem dette, er ordet *gård*, som jeg fonemisk skriver /garð/. For å analysere det at man fikk tjukk l av norrøn /l/, og tjukk ls distribusjon, vil jeg bruke eksempelordene *gul*, *sil* og (substantivet) *hel*.

8.3 Tjukk l av norrøn /rð/

8.3.1 En grammatisk analyse av tjukk l av /rð/

I 5.7 viste jeg at innføringen av tjukk l av norrøn /rð/ kan sies å ha samme struktur som retroflekingen, ved at også innføringen av tjukk l skjedde når en apikal lyd, dvs. /r/, stod fremfor en laminal lyd, dvs. /ð/. Begge prosessene får som resultat en lyd som regnes til den fonologiske klassen retroflekker. Samtidig er det vesentlige forskjeller mellom prosessene, der den viktigste er at mens [r] av norrøn /rð/ sannsynligvis har blitt til ved at lydens første del har likhetstrekk med /r/ og siste del med /ð/, er resultatet av retroflekingen en lyd som samtidig har egenskaper både fra apikalen og laminalen.

Et språk, for eksempel østlandsk på stadium 3, skal ideelt sett ha bare én rangering av

velformethetsbetingelsene. Dette betyr at dersom innføringen av tjukk l av norron /rð/ var en grammatisk prosess på stadium 3, må den kunne analyseres ut fra samme betingelsesrangering som jeg i forrige kapittel brukte for å analysere retroflektning. Dette vil jeg nå prøve med eksempelordet /garð/. Jeg bruker tilsvarende kandidater som i retroflekteringsanalysene: én kandidat som er likt innputtet, [garð], én kandidat med retrofleks, her tjukk l, og dermed den faktiske overflateformen, [ga:ɾ], én kandidat der det er satt inn en epentetisk vokal, [ga:rəð], én kandidat der /r/ har falt bort, [ga:ð], én kandidat der /ð/ har falt bort, [ga:ð], og til slutt en kandidat der /ɾ/ står som siste lyd med /r/ fremfor seg, [garɾ].

Et problem er hvordan vi skal tenke oss tjukk ls representasjon på stadium 3, noe som påvirker hvilke betingelser kandidatene med tjukk l bryter. Det er ingen tvil om at tjukk l har spor av den apikale /r/, men spørsmålet er om den også har i seg spor av segmentet /ð/ og dets egenskap [-apikal]. Det vanlige er å se lyden som bare apikal, og dermed som en lyd som bare har spor av /r/, slik at den ene delen av opphavet, /ð/, ikke kommer til uttrykk i lyden lenger. Dersom vi prøver å analysere innputtet /garð/ ut fra denne tolkningen av tjukk l og samme betingelsesrangering og samme betingelsesrangering som i 7.8, blir analysen slik:

Tablå 8 En OT-analyse av /garð/ på stadium 3, der tjukk l verken har spor av /ð/ eller [-apikal]

/garð/	MAKS- IO (+ap)	*K[+ap] K[-ap]	MAKS- IO*	DEP- IO	*r- lyd kor	MAKS- IO (- ap)	*K[+ap] [+post]	UNIFOR- MITET- IO	MAKS- IO (r- lyder)
garð		*!			*				
ga:ɾ			*			*	*	*	
 ga:rəð				*					
ga:ð	*								*
ga:r			*			*			
ga:ɾɾ			*		*!	*	*		

Som vi ser får vi her feil kandidat som vinner, nemlig [ga:rəð]. Denne kandidaten bryter bare én av de høyest rangerte betingelsene, DEP-IO, fordi kandidaten har én vokal mer enn

innputtet. Men den faktiske overflateformen, [ga:ɾ], og kandidatene [ga:ð] og [ga:r] bryter også bare én betingelse. [ga:ɾ] og [ga:r] bryter MAKS*, fordi de mangler spor av /ð/, og [ga:ð] bryter MAKS-IO (+apikal). Disse fire kandidatene må derfor evalueres ut fra betingelsene på det laveste nivået. Der bryter [ga:ð] og [ga:r] én betingelse, [ga:ɾ] hele tre betingelser, mens [ga:rəð] ikke bryter noen og dermed blir vinneren.

Det at den faktiske overflateformen har hele tre flere brudd på betingelsene enn analysens vinner, tyder på at det må være noe mer grunnleggende galt med analysen. Jeg vil nå derfor heller analysere tjukk l som en lyd som fonologisk har i seg både /ð/ og egenskapen [-apikal]:

Tablå 9 En OT-analyse av /garð/ på stadium 3, der tjukk l har spor av både /ð/ og [-apikal]

/garð/	MAKS-IO (+ap)	*K[+ap] K[-ap]	MAKS-IO*	DEP-IO	*r-lyd kor	MAKS-IO (-ap)	*K[+ap] [+post]	UNIFORMITET-IO	MAKS-IO (r-lyder)
garð		*!			*				
☞ ga:ɾ							*	*	
ga:rəð				*!					
ga:ð	*!								*
ga:r			*!			*			
ga:ɾ					*!		*		

Analysert slik, bryter ikke [ga:ɾ] lenger MAKS*, fordi formen fortsatt har spor av /ð/. Denne formen blir derfor analysens vinner, ved at den nå er den eneste av kandidatene som ikke bryter noen av de høyest rangerte betingelsene. Men vi har et problem når det gjelder *K[+ap] K[-ap], for i og med at tjukk l her forstås som en lyd som underveis i artikuleringen går fra å være [+apikal] til [-apikal], kan det tyde på et brudd. Betingelsen er imidlertid formulert slik at det er problematisk med apikale koronaler fremfor laminale koronaler, og dette kan sees som noe som ikke gjelder en overgang fra [+apikal] til [-apikal] i én og samme lyd.

Om vi velger å se bort fra dette, er her likevel et annet problem. Jeg har til nå operert med samme type utputtkandidater som i retroflektierungsprosessen, og jeg har derfor ikke tatt med muligheten for at /rð/ heller kunne blitt den stemte retroflekse plosiven [d]. Norrønt hadde aldri /d/ etter /r/, men derimot stod /ð/ i den posisjonen, og man kunne tenkt seg at /rð/ kunne blitt retroflektert på samme måte som /rd/ de gangene den lydkombinasjonen blir retroflektert

i dagens østlandsk. Jeg vil derfor utarbeide en ny analyse, med [gard], [ga:rɔ] og [ga:d]:

Tablå 10 En ny OT-analyse av /garð/ på stadium 3, med tre kandidater til

/garð/	MAKS -IO (+ap)	*K[+ap] K[-ap]	MAKS- IO*	DEP- IO	*r- lyd kor	MAKS- IO (- ap)	*K[+ap] [+post]	UNIFOR- MITET- IO	MAKS- IO (r- lyder)
garð		*!			*				
☞ ga:ɾ							*	*	
ga:rəð				*!					
ga:ð	*!								*
ga:r			*!			*			
ga:rɾ					*!		*		
gard		*!			*				
ga:rɔ					*	*	*		
ga:d						*	*	*	

I analysen har jeg forutsatt at former med /d/ og /ɔ/ har i seg spor av /ð/ på samme måte som former med tjukk l. Men mens /ɔ/ kan sies å være en apikal utgave av /d/, er avstanden større mellom /ð/ og /d/ og særlig /ɔ/. Samtidig har lydene beslektede artikulasjonsmåter ved at alle er stemte, koronale obstruenter. Men selv om alle lydene har spor av /ð/, er det bare tjukk l som har spor av egenskapen [-apikal]. Dette gjør at [ga:ɾ] uansett blir analysens vinner. Jeg kan derfor oppsummere med at det er godt mulig å analysere innføringen av tjukk l av norrøn /rð/ som en del av grammatikken, forutsatt at man regner tjukk l som en lyd som har spor av både /ð/ og [-apikal].

8.3.2 En del av grammatikken eller bare en tilfeldig innovasjon?

Samtidig går det an å stille spørsmål ved om overgangen fra /rð/ til tjukk l nødvendigvis må sees som en grammatisk endring koblet til samme betingelsesrangering som retroflektierungsprosessen. I 4.4.2 skrev jeg at overgangen kunne sees som en innovasjon som oppstår ved at noen artikulerer noe litt annerledes enn andre, og at dette så sprer seg. I 4.5 pekte jeg videre på at i dialekter der /ð/ alt hadde falt bort, kunne norrøne ord med /rð/ bare ha

fått tjukk l gjennom leksikalsk spredning. Men det er også mulig å tenke på leksikalsk spredning som hovedmåten tjukk l av /rð/ spredte seg til andre dialekter ved at den ene språkbrukeren etter den andre begynte å heller ha tjukk l i de aktuelle ordene. Denne oppfatningen kan rettferdiggjøres ved at leksikonoptimering uansett tilsier at om man vokser opp og hører formene med tjukk l, har man ikke noe grunnlag for å tenke seg underliggende former med /rð/. Grunnen til det er at vi ikke har noen alternasjon her, slik at man alltid hører ordet i samme form, så vidt ikke språksamfunnet rundt en varierer. Frem til skriftspråkets utbredelse fra og med 1700-tallet kan derfor ikke språkbrukere ha kunnet skille mellom ord med opprinnelig /rð/ og ord med opprinnelig tjukk l. Det er slik også mulig å regne spredningen av tjukk l av norrøn /rð/ som en leksikalsk spredning.

Det som derimot er sikkert, er at betingelsesrangeringen på stadium 3 må ha vært slik at ingen høyt rangert betingelse krevde at tjukk l generelt ikke måtte forekomme, om det nå enn gjaldt tjukk l av norrøn /rð/ eller tjukk l av norrøn /l/. En slik betingelse introduserte jeg i forrige kapittel som *K[+ap][+post], som både gjaldt retrofleksjer og tjukk l. På stadium 1 og 2 har man verken noen av retrofleksene /t d ŋ l s/ eller tjukk l, men på stadium 3 har man begge deler. Dette styrker min analyse i forrige kapittel, der *K[+ap][+post] må ha blitt lavere rangert på stadium 3 enn på stadium 1 og 2.

8.4 Spredningen til tjukk l av norrøn /l/

I 4.4.4 konkluderte jeg med at /rð/ måtte ha spredt seg til norrøn /l/ i visse posisjoner på grunn av perseptuell omtolking, dvs. at tjukk l av norrøn /rð/ ble omtolket som en /l/-lyd, og dermed kunne bli en allofon av /l/. Spørsmålet mitt nå blir om og hvordan spredningen fra tjukk l av norrøn /rð/ til tjukk l av /l/ kan analyseres optimalitetsteoretisk. Kan OT gjøre rede for det at tjukk l oppstått av /rð/ også begynte å bli brukt som en allofon av /l/?

Jeg synes det virker usannsynlig at grammatikken på noe tidspunkt kan ha vært slik at innputt med /l/ systematisk fikk ut tjukk l som vinner, fordi det er vanskelig å tenke seg at innputt med /l/ kan ha vært så markert at en løsning var å uttale dem som tjukk l. Det er dessuten svært vanskelig å finne en grunn til at /l/ skulle kunne bli tjukk l i nøyaktig de omgivelsene der tjukk l kan stå, for [l] er både enklere å uttale og mer vanlig universelt enn [ɾ], i tillegg til at man uten problem får [l] i de omgivelsene der tjukk l ikke kan forekomme.

Grammatikken i OT skal ikke bare sørge for at vi får rette overflateformer med utgangspunkt i språkets underliggende former, men at man uansett innputt får utputt som er

grammatisk velformet (jf. 6.4). Alle grammatiske regelmessigheter, som i hvilke lydlige omgivelser tjukk l ikke kan forekomme, skal slik kunne gjøres rede for ved hjelp av grammatikken. Dersom innputtet har tjukk l, får man derfor tjukk l i utputtet dersom ingen høyt nok rangert markerhetsbetingelse, som *K[+ap][+post], krever at det ikke skal skje.

Samtidig kan jeg som nevnt ikke finne noen grammatisk grunn til at innputt med [l] skal måtte gå over til tjukk l, og dette betyr i så fall at man bare kan få tjukk l der tjukk l er en del av innputtet. Dersom innputtet har /l/, får man også [l] som utputt. Formene med laminal /l/ på stadium 1 og 2 er dermed ikke ugrammatisk på stadium 3. Forskjellen er bare at formene med tjukk l nå også er grammatisk, unntatt i de lydlige omgivelsene der de ikke kan forekomme. Både [gu:l] og [gu:ɾ] er altså grammatisk velformede former på stadium 3, men bare den siste av dem er en del av inventaret.⁵⁹ Dette betyr at tjukk l av norrøn /l/, etter at lyden først var oppstått som en innovasjon, må ha blitt en del av de underliggende formene i alle ordene som den ble stående i, og bli spredt som det, men denne spredningen kan ikke sees som en del av språkets grammatikk.

8.5 Begrensningene ved spredningen

Det som derimot må ha vært en del av språkets grammatikk, er i hvilke omgivelser tjukk l ikke kunne forekomme. Jeg valgte i 4.6.2 å forutsette at tjukk l på stadium 3 hadde de samme begrensningene som i dagens østlandsk, nemlig at lyden a) ikke stod i fremlyd b) for det meste ikke etter vokalene /i y e/ og c) ikke alene etter korte vokaler. I disse omgivelsene fikk vi heller [l]. Jeg vil nå identifisere hvilke velformethetsbetingelser som krever at tjukk l ikke skal stå i disse omgivelsene og utarbeide en OT-analyse for stadium 3 med utgangspunkt i det. Ikke bare tjukk l, men også de andre retrofleksene har distribusjonelle begrensninger. Jeg vil likevel formulere betingelsene her bare med utgangspunkt i fokuset mitt tjukk l.

8.5.1 Ikke tjukk l i fremlyd

Den første omgivelsen tjukk l ikke kunne stå i, var i fremlyd. I denne omgivelsen var ikke [ɾ] en mulig vinner. Dette betyr at minst én markerhetsbetingelse må få utputt med tjukk l i fremlyd til å gå ut av konkurransen. Hovedgrunnen til dette er sannsynligvis at retroflekser generelt er mest hørbare postvokalt, og dermed markerte i fremlyd. Både innputtet /legja/, med [l], og innputtet /ɾegja/, med [ɾ], blir derfor [legja]. Det jeg trenger er en

⁵⁹ Det at vi i dagens østlandsk i større grad kan bruke laminal [l] i ord som tidligere bare hadde tjukk l, kan slik ikke være uttrykk for noen grammatisk endring, men må sees som et resultat av at flere ord har endret underliggende form fra en form med tjukk l til en form med laminal [l], eller eventuelt fått flere underliggende former, én med tjukk l og én uten.

markerthetsbetingelse som krever at tjukk l ikke skal forekomme i fremlyd. McCarthy (2002: 77) opererer med en betingelse som krever at /ŋ/ ikke skal forekomme i fremlyd, og den formulerer han slik: *[ŋ]. På tilsvarende vis formulerer jeg en betingelse som gjelder tjukk l:

Velformethetsbetingelse 14

*[ɫ]

Tjukk l må ikke forekomme i fremlyd.

Samtidig innebærer alltid forskjeller mellom innputt og utputt at minst én trofasthetsbetingelse krever at det ikke skal skje noe. I dette tilfellet kunne jeg utformet en trofasthetsbetingelse som krever spesifikt at tjukk l ikke skal falle bort. I analysen av retroflektning i kapittel 7 tenkte jeg meg imidlertid at én og samme betingelse, *K[+ap] K[-ap], krevde at tjukk l og retrofleksler ikke skulle forekomme, og at MAKS-IO (+ap) var rangert over den på stadium 3. Det holder derfor om jeg tenker meg denne betingelsen som den som krever at apikaliteten til tjukk l ikke må falle bort, i tillegg til de andre trofasthetsbetingelsene jeg alt har introdusert. Siden jeg forutsetter at [l] var en laminal lateral da som i dagens østlandsk, betyr dette at apikalitet bare ble bevart dersom tjukk l ble stående.⁶⁰ Siden man ikke fikk tjukk l i denne omgivelsen på stadium 3, må *[ɫ] ha vært rangert høyere enn MAKS-IO (+ap).

8.5.2 Ikke tjukk l etter vokalene /i y e/

Den andre omgivelsen som tjukk l ikke kunne stå i, var etter vokalene /i y e/. Fellesnevneren for disse er at de er fremre. Videre er /i/ og /y/ høye, fremre vokaler, mens /e/ regnes som en midtre, fremre vokal, som nettopp skiller seg fra /i/ ved at den ikke er høy. En annen fellesnevner for disse vokalene blir da at de er ikke-lave, fremre vokaler. Den lave, fremre vokalen som utelukkes, er /æ/, en lyd som tjukk l kan stå etter.

Samtidig er et problem med avgrensingen til ikke-lave, fremre vokaler at ikke bare /e/, men også /ø/ regnes som en midtre, fremre vokal. Likevel hindrer ikke /ø/ tjukk l etter seg. Hva er grunnen til dette? /ø/ regnes normalt som skilt fra /e/ ved at /ø/ er rundet, mens /e/ er urundet, men dette kan ikke forklare forskjellen i og med at det ikke bare er /e/ og /ø/ som har ulik spesifisering for rundhet, men også /i/ og /y/, som begge hindrer tjukk l.

En mulig løsning finner vi i Kristoffersen (2000: 16), som viser formantstrukturen til norske vokaler slik han selv uttaler dem. Formantstrukturene viser at /ø/ skiller seg systematisk fra /i y e/ når det gjelder plassering av annenformanten. Mens korte og lange utgaver av /i y e/ har verdier mellom 1730 og 2091 (mer konkret: 2083, 2090, 2091, 1806,

⁶⁰ Apikaliteten kunne også blitt bevart ved at man fikk en retrofleks lateral, men det ser jeg bort fra her.

2006 og 1730) har lang /ø/ bare 1254 og kort /ø/ 1326. Disse verdiene igjen ligger omtrent på samme sted som blant annet kort og lang utgave av vokalen /æ/ (1360 og 1353), som er en lav vokal, og schwa, [ə] (1334), som normalt regnes som en lyd i midten av vokalfirkanten.

Selv om formantstrukturen er utarbeidet på bakgrunn av bare én informant, er forskjellene i formantstruktur så store at det virker usannsynlig at plasseringen av /ø/ sammen med /æ/ og [ə] i stedet for /i y e/ skulle kunne ha opphav i individuell variasjon. Jeg velger derfor å tolke dette som at /ø/ i dagens østlandsk ikke akustisk er en del av samme fonologiske klasse som /i y e/, og at den dermed heller ikke artikulatorisk sett er en ikke-lav, fremre vokal, men uttalt lavere, som /æ/, eller mer mot midten av vokalfirkanten, som [ə].⁶¹ Jeg kan selvfølgelig ikke si sikkert om det var slik også på stadium 3, men siden jeg har valgt å forutsette at tjukk l ble hindret i samme omgivelser da som nå, vil jeg forutsette at det var det.

Den artikulatoriske grunnen til at tjukk l er markert etter fremre vokaler, er at fremre vokaler har omtrent samme artikulasjonssted som palatale konsonanter, og at midtdelen av tungen må være senket for at tungespissen skal kunne løftes og eventuelt også bøyes tilbake (jf. 2.4). Det at språk unngår retrofleksjer i fremre vokal-kontekster er svært vanlig i språk universelt. (Se blant annet Hamann 2003: 179). Markerthetsbetingelsen som krever at tjukk l ikke må stå etter fremre, ikke-lave vokaler formulerer jeg slik:

Velformethetsbetingelse 15

* V[+fremre, -lav] ɫ

Fremre, ikke-lave vokaler må ikke stå fremfor tjukk l.

Lydkombinasjonen fremre, ikke-lav vokal fremfor tjukk l blir eliminert på to ulike måter i østlandsk (Kristoffersen 2000: 34). Når tjukk l står etter /i/ og /y/ i innputtet, er det konsonanten som endrer seg, slik at utputtet får den laminale lateralen [l], noe som innebærer et brudd på MAKS-IO (+apikal). Når tjukk l i innputtet derimot står etter /e/, er det vokalen som endrer seg, slik at /e/ blir senket til [æ], mens tjukk l blir stående. Den artikulatoriske grunnen til at vokalen bare endres i lydkombinasjonen midtre vokal + tjukk l, er sannsynligvis at /e/ ligger mye nærmere [æ], som kan stå fremfor tjukk l, enn /i/ og /y/ gjør. Dette kan sees som en forskjell mellom det at /e/ kan komme ut av den problematiske lydkombinasjonen ved å bare senkes ett hakk, til [æ], mens /i y/ må senkes to hakk.

Alle endringer mellom innputt og utputt innen OT innebærer brudd på én eller flere

⁶¹ Det har vært en diskusjon om den fonologiske representasjonen til /ɰ/ i og med at det er det eneste midtre fonemet man har tenkt seg at norsk har, og man helst ikke skal innføre fonologiske trekk bare for å skille ett fonem fra resten. (Se for eksempel Kristoffersen 1998, 2000, 2003). Dersom fonemet /ø/ kan sees som en midtre vokal, har norsk i så fall to midtre fonemer.

trofasthetsbetingelser. Norsk har tre nivå med vokaler vertikalt, og jeg trenger derfor én eller flere trofasthetsbetingelser som krever at det ikke skal skje endringer verken når det gjelder [\pm høy] eller [\pm lav]. Samtidig må analysen kunne gjøre rede for forskjellen mellom hva som skjer når vokalen foran tjukk l er høy, og hva som skjer når den er midtre.

Gnanadesikan (1997) tenker seg at fonologiske skalaer, i dette tilfellet den fonologiske skalaen lav > midtre > høy, kan være det IDENT-betingelser stiller krav til. I høydedimensjonen opererer hun med betingelsen IDENT (height), basert på det generelle formatet IDENT (X). I tillegg opererer hun med mer spesifikke trofasthetsbetingelser, IDENT-ADJ (X), som hun regner som universelt rangert over de generelle. Hun oppsummerer dem slik (Gnanadesikan 1997: 181):

IDENT [X] is violated by output values which are adjacent (differing by one) from the input, while IDENT-ADJ [X] is violated by output values which are separated on the scale from the input values by an intervening scale value.

Jeg er usikker på om man trenger IDENT-betingelser som baserer seg på fonologiske skalaer, og ikke bare på de enkelte trekkene. Men samtidig ser jeg fordelene ved at den mer spesifikke trofasthetsbetingelsen, IDENT-ADJ da kan sees i forhold til en skala, som inkluderer flere trekk. Jeg tror ikke dette ville kunnet komme like bra frem bare ved referanse til enkeltstående trekk, som [\pm høy] eller [\pm lav]. Jeg vil likevel legge trekkene inn som en del av betingelsens formulering. Basert på IDENT (height) kan jeg da formulere betingelsen slik:

Velformethetsbetingelse 16

IDENT-IO (vertikal)

Vokaler må ikke endre spesifisering for [\pm høy] og [\pm lav] (ingen endring i vertikalplanet).

Den mer spesifikke betingelsen formulerer jeg basert på dette, og med ADJ for *adjacent*, slik:

Velformethetsbetingelse 17

IDENT-ADJ-IO (vertikal)

Vokaler må ikke forflytte seg to hakk i vertikalplanet.

En annen måte lydkombinasjonen fremre, ikke lav vokal + tjukk l kunne blitt eliminert, er ved at vokalen endrer spesifisering for plassering i det horisontale planet. Det at dette ikke skjer, tyder på en høyt rangert trofasthetsbetingelse som hindrer det. McCarthy (2002: 72) opererer med betingelsen IDENT (back), som "requires input and output to agree in their values for the feature [back]". Men i norsk har vi tre nivåer med vokaler horisontalt: fremre, midtre og bakre, og vi trenger dermed ikke bare trekket [\pm bakre], men også [\pm fremre] for å skille mellom dem, ved at fremre vokaler er [+fremre, -bakre], midtre er [-fremre, -bakre] og bakre

er [-fremre, + bakre]. Jeg utvider dermed betingelsen og formulerer den på tilsvarende måte som IDENT-IO (horisontal) ovenfor:

Velformethetsbetingelse 18

IDENT-IO (horisontal)

Vokaler må ikke endre spesifisering for [± bakre] og [± fremre] (ingen endring i horisontalplanet).

8.5.3 Ikke tjukk l alene etter korte vokaler

Den tredje omgivelsen som tjukk l ikke kunne stå i, var alene etter korte vokaler. Omgivelsen kan også beskrives ved hjelp av morabegrepet, som har vært et sentralt begrep i fonologisk forskning de siste tiårene.⁶² Alle norske trykktunge stavelser er bimoraiske, dvs. at de har to moraer ved at de enten består av en lang vokal (som inneholder to moraer) eller en kort vokal (mora nummer én) + minst en konsonant etter (mora nummer to). Konsonanter rett etter korte vokaler i trykktunge stavelser, er slik moraiske.

Gess (2003: 70) opererer med markerthetsbetingelsen $*\mu/R$, som sier at sonoranter (symbolisert med 'R') ikke må være moraiske (symbolisert med μ). Anvendt på tjukk l kan denne betingelsen mer spesifikt formuleres slik: $*\mu/\tau$, som sier at tjukk l ikke må være moraisk. Men denne betingelsen er for generell, i og med at det ikke er markert med moraisk tjukk l foran andre konsonanter, som i *elg*. Det er derfor nødvendig å legge til], som viser at det ikke skal komme noen konsonant etter. Men dette gjør at betingelsen ikke trenger noen referanse til morabegrepet overhodet, og jeg velger derfor å bare formulere den som et krav om at tjukk l ikke må stå alene etter kort, trykksterk vokal:

Velformethetsbetingelse 19

$*V \tau]$

Tjukk l må ikke stå alene etter kort, trykksterk vokal.

Dersom man har tjukk l i innputtet, innebærer endringer mellom innputt og utputt på grunn av denne markerthetsbetingelsen at trofasthetsbetingelsen MAKS-IO (+ap) brytes.

8.6 En analyse av tjukk ls distribusjon

8.6.1 Rangering av betingelsene

Jeg har underveis i fremstillingen diskutert hvordan enkelte av betingelsene må være rangert, men vil nå oppsummere og rangere. Jeg har formulert tre nye markerthetsbetingelser: $*[\tau]$, som

⁶² Begrepet har ikke vært lett å definere, men det viser til kvantitet på den måten at bare de lydene som er kvantitativt nødvendige for at stavelser skal være velformet, er moraiske. Mens alle vokaler er moraiske, kan konsonanter bare være moraiske når de står rett etter en kort vokal i stavelser i de språkene som kan ha såkalt tunge stavelser.

krever at tjukk l ikke skal stå i fremlyd, *V[+fremre, -lav] ʈ, som krever at tjukk l ikke skal stå etter fremre, ikke-lave vokaler og *'V ʈ], som krever at tjukk l ikke skal stå alene etter kort trykksterk vokal. Jeg forutsetter at ingen av disse betingelsene ble brutt på stadium 3.

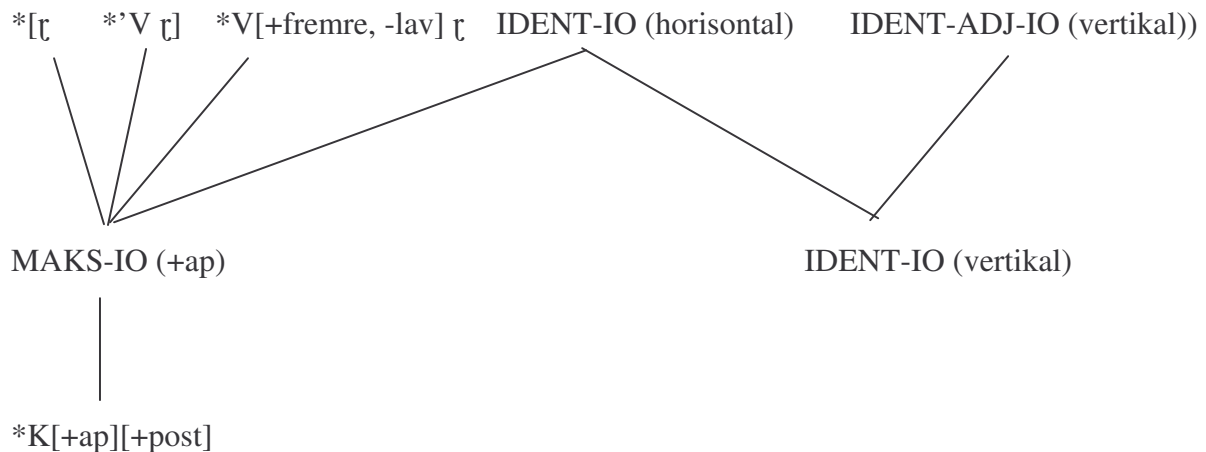
Språk kan unngå å bryte samme markerthetsbetingelse på flere forskjellige måter. Når det gjelder tjukk ls distribusjon, er det som skjer at innputt som bryter *[ʈ eller *'V ʈ] eller høye vokaler som bryter *V[+fremre, +lav] ʈ, alle får samme løsning, ved at man får en utputtkandidat med laminal [l].⁶³ Dette viser at disse betingelsene må være rangert høyere enn MAKS-IO (+ap), som krever at tjukk ls apikalitet skal bevares. Siden vi får tjukk l i andre omgivelser enn disse tre, må imidlertid MAKS-IO (+ap) være rangert over *K[+ap][+post], som krever at retrofleksjer, som tjukk l, ikke skal forekomme overhodet.

Når innputt med den fremre, midtre vokalen /e/ derimot bryter *V[+fremre, -lav] ʈ, får vi ingen laminal [l], men vokalkvaliteten endres til den fremre, lave vokalen [æ]. Siden vokalkvaliteten endres i vertikalplanet, ikke i horisontalplanet, må betingelsen IDENT-IO (horisontal), som krever at det ikke skal skje endringer i horisontalplanet, være rangert over IDENT-IO (vertikal) som krever at det ikke skal skje endringer i vertikalplanet. Videre må IDENT-ADJ-IO (vertikal), som krever at vokaler ikke må forflytte seg to hakk i vertikalplanet, være rangert høyere enn den mer generelle betingelsen IDENT-IO (vertikal). Det at tjukk l blir bevart i tilfeller der vokalen kan forflyttes, tyder på at MAKS-IO (+ap) bare brytes dersom nødvendig.

Av disse betingelsene brytes verken *[ʈ, *V[+fremre, -lav] ʈ, *'V ʈ, IDENT-IO (horisontal) eller IDENT-ADJ-IO (vertikal), og disse plasserer jeg på et høyeste nivå. Siden *IDENT-IO (vertikal) må være rangert lavere enn IDENT-IO (horisontal) og IDENT-ADJ-IO (vertikal), vil jeg plassere førstnevnte på et lavere nivå. Der vil jeg også plassere MAKS-IO (+ap), og denne igjen på et nivå over *K[+ap][+post]. Dette kan settes opp slik:

⁶³ I 5.2 siterte jeg Kristoffersen (2000: 88), som skrev at man heller ikke hadde fått tjukk l foran dental/alveolarer, slik at /salt/ bare kan realiseres som [salt]. Dette betyr at innputt med tjukk l må få utputt med lateral også i dette tilfellet, og grunnen må være den høyt markerte betingelsen *K[+ap] K[-ap]. Dette kan jeg ikke gå nærmere inn på her.

Rangering 3

Hvis vi ser disse betingelsene i forhold til betingelsene jeg har brukt i analysene av retroflekteringen og retrofleksassimilasjon, ser vi at MAKS-IO (+ap) og *K[+ap][+post] er tatt med. Betingelsene *K[+ap] K[-ap] og *r-lyd koronal er derimot irrelevante for å vise distribusjonen til tjukk l, og jeg ser bort fra dem nå. MAKS-IO* og DEP-IO er relevante for å sile ut en del måter å eliminere lydkombinasjonen, men for å unngå at analysene blir for kompliserte, vil jeg se bort fra de kandidatene som disse betingelsene bryter, og bare konsentrere meg om de kandidatene som ligger nærmest innputtet. Av betingelsene på det laveste nivået, vil ikke betingelsene MAKS-IO (-ap), UNIFORMITET-IO og MAKS-IO (r-lyder) kunne få noen betydning her, og jeg tar dem derfor ikke med.

8.6.2 Analyser

Dersom jeg setter betingelsene inn i et tablå med /gu:ɹ/ som innputt, får vi analysen nedenfor. Kandidatene som jeg tar med, er kandidaten som er lik innputtet, [gu:ɹ], kandidaten med lik vokal, men ulik /l/-allofon, [gu:l], lateral etter en vokalkvalitet som er endret i horisontalplanet [gi:l], tjukk l etter en vokalkvalitet som er endret i horisontalplanet, [gi:ɹ], lateral etter en vokalkvalitet som er endret i vertikalplanet, [go:l], tjukk l etter en vokalkvalitet som er endret i vertikalplanet, [go:ɹ]. I tillegg tar jeg her med kandidater som bryter *[ɹ og *'V ɹ] for å vise hvordan disse formene blir eliminert av høyt rangerte betingelser.⁶⁴

⁶⁴ Innenfor det sentralskandinaviske området, er det noen områder som ikke har like strenge krav til hvor tjukk l kan forekomme som hovedtrekkene i det jeg har kalt østlandsk. Ett av disse områdene er Grenland, som er et østlandsk område der tjukk l også kan forekomme alene etter kort, trykksterk vokal. Et annet område er Dalarna i Sverige, der det kan virke som om tjukk l også kan stå i fremlyd. Dette betyr at disse betingelsene må ha ulik rangering av betingelsene her.

Tablå 11 En OT-analyse av /gu:ɾ/, med en rekke kandidater

/gu:ɾ/	*[ɾ]	*'V ɾ]	*V [+fremre, -lav] ɾ	IDENT- IO (horison tal)	IDENT- ADJ-IO (vertikal)	MAKS -IO (+ap)	IDENT- IO (vertikal)	*K[+ap] [post]
gu:l						*!		
☞ gu:ɾ								*
gi:l				*!		*		
gi:ɾ			*!	*				*
go:l						*!	*	
go:ɾ							*!	*
ɾu:l	*!					?		*
guɾ		*!						*

Alle kandidatene som bryter betingelser på det øverste nivået, går ut. Grunnen til dette er at flere av de andre kandidatene ikke bryter noen av de øverste betingelsene, og at konkurransen om hvilken betingelse som er mest velformet, derfor først skjer koblet til lavere rangerte betingelser. De kandidatene som først går ut, er dermed [ɾu:l], som bryter *[ɾ, [guɾ], som bryter *'V ɾ], [gi:ɾ] med /i/ fremfor tjukk l, fordi den bryter den høyt rangerte *V[+fremre, -lav] ɾ og sammen med [gil] også IDENT-IO (horisontal).

På neste nivå bryter alle kandidatene med laminal [l] MAKS-IO (+ap), fordi innputtets apikalitet ikke er bevart, mens formene med senket vokal bryter IDENT-IO (vertikal).⁶⁵ Den eneste kandidaten som ikke bryter noen av betingelsene på det midterste nivået, er [gu:ɾ], som er lik innputtet, og dette blir analysens vinner. At kandidaten bryter *K[+ap][+post] er irrelevant, fordi den er rangert lavere.

Som jeg pekte på i 8.4 får vi former med laminal [l] som vinnere når innputtene har laminal [l] uansett om tjukk l kan stå i den omgivelsen eller ikke. Grunnen til det er at ingen markerthetsbetingelser krever at laminal [l] ikke må forekomme. Dette kan vi se i analysen nedenfor, der jeg bruker samme kandidater som ovenfor med unntak av [ɾu:l] og [guɾ]:

⁶⁵ Jeg har satt et spørsmålstejn når det gjelder om [ɾul] bryter MAKS-IO (+apikal) eller ikke. Den siste lyden er ikke lenger apikal, samtidig er ordets første lyd nå apikal. Jeg er usikker på hvordan jeg skal tenke om dette, men det har uansett ingen betydning for analysens vinner i og med at denne kandidaten alt har gått ut.

Tablå 12 En OT-analyse av /gu:l/, med [gu:l] som vinner

/gu:l/	*[ɹ]	*V ɹ]	*V [+fremre, -lav] ɹ	IDENT- IO (horison tal)	IDENT- ADJ-IO (vertikal)	MAKS -IO (+ap)	IDENT- IO (vertikal)	*K[+ap] [post]
☞ gu:l								
gu:ɹ								*
gi:l				*!				
gi:ɹ			*!	*				*
go:l							*!	
go:ɹ							*!	*

Forskjellen fra den forrige analysen er at ingen kandidater går ut på grunn av MAKS-IO (+ap), fordi innputtet ikke har noen apikalitet som må bevares. Vi må derfor helt ned på det laveste nivået betingelser for å finne en vinner, og [gu:l] vinner fordi [gu:ɹ] blir skilt ut fordi den bryter *K[+ap][+post]. Dette viser at formen [gu:l] ikke er ugrammatisk, den er bare ikke en overflateform i språket. Jeg vil nå analysere hva som skjer når fremre, ikke-lave vokaler står fremfor tjukk l i innputtet. Jeg starter med en analyse av /si:ɹ/, der tjukk l står etter en /i/.

Tablå 13 En OT-analyse av /si:ɹ/

/si:ɹ/	*[ɹ]	*V ɹ]	*V [+fremre, -lav] ɹ	IDENT- IO (horison tal)	IDENT- ADJ-IO (vertikal)	MAKS -IO (+ap)	IDENT- IO (vertikal)	*K[+ap] [post]
☞ si:l						*		
si:ɹ			*!					*
su:l				*!		*		
su:ɹ				*!				*
se:l						*!	*	
se:ɹ			*!				*	*
sæ:l					*!	*	*	
sæ:ɹ					*!		*	*

Siden den markerte lydkombinasjonen fremre, ikke-lav vokal foran tjukk l kunne blitt eliminert både ved at /i:/ ble senket til [e:] eller til [æ:], har jeg her tatt med kandidater med begge alternativene. Som vi ser siler de øverste betingelsene ut både [si:ɾ] og [se:ɾ], fordi de har en fremre, ikke-lav vokal fremfor tjukk l, og [su:l] og [su:ɾ], fordi de innebærer en forskjell fra innputtet i horisontaldimensjonen. I tillegg siler IDENT-ADJ-IO (vertikal) ut kandidatene med [æ:] fordi de er forflyttet to hakk fra innputtet med /i:/. Det blir derfor to kandidater igjen: [si:l] og [se:l]. Begge bryter MAKS-IO (+ap), fordi tjukk ls apikalitet ikke er bevart, men bare [se:l] bryter IDENT-IO (vertikal). Dermed bryter [se:l] betingelsene på det midterste nivået flere ganger, og vinneren blir [si:l], noe som stemmer med det faktiske utputtet.

Til slutt vil jeg analysere hva som skjer når tjukk l står etter en midtre, fremre vokal i innputtet, som i /he:ɾ/:

Tablå 14 En OT-analyse av /he:ɾ/, med feil vinner

/he:ɾ/	*[ɾ]	*V [ɾ]	*V [+fremre, -lav] ɾ	IDENT- IO (horison tal)	IDENT- ADJ-IO (vertikal)	MAKS -IO (+ap)	IDENT- IO (vertikal)	*K[+ap] [post]
☞ he:l						*		
he:ɾ			*!					*
ho:l				*!		*		
ho:ɾ				*!				*
hæ:l						*!	*	
hæ:ɾ							*	*!

Vi ser at kandidaten med /e:/ foran tjukk l også her bryter *V[+fremre, -lav] ɾ, og begge kandidatene som har forflyttet seg i horisontaldimensjonen, går også her ut på grunn av de høyest rangerte betingelsene. Men mens IDENT-ADJ-IO (vertikal) i analysen av /si:ɾ/ hindret kandidater med [æ:] i å vinne, hindres ikke disse kandidatene når innputtet har /e:/, fordi det bare er ett hakk fra /e/ til /æ/. På det neste nivået bryter kandidater uten tjukk l MAKS-IO (+ap), mens kandidaten med [æ:] foran laminal [l] bryter IDENT-IO (vertikal). Dette får

[hæ:l] til å gå ut av konkurransen, ved at den bryter begge disse, mens [he:l] og [hæ:ɾ] begge går videre til neste nivå. Der bryter [hæ:ɾ], men ikke [he:l] *K[+ap][+post], og det gjør [he:l] til analysens vinner.

Både [he:l] og [hæ:ɾ] er måter ordet kan uttales i dagens østlandsk (jf. 4.6.1), men jeg valgte i 4.6.2 å anta at tjukk og laminal [l] på stadium 3 var i komplementær distribusjon slik at tjukk l stod i alle omgivelser der lyden kunne forekomme. Dette betyr at feil kandidat her er vinner, og jeg må prøve å finne en løsning på dette.

Til nå har jeg bare operert med tre nivåer. For å få rett vinner vil jeg plassere IDENT-IO (vertikal) på et eget nivå mellom MAKS-IO (+ap) og *K[+ap][+post]. Det innebærer at det er mindre ille om IDENT-IO (vertikal) blir brutt enn at MAKS-IO (+ap) blir det. Dette kan sees som sannsynlig i og med at MAKS-IO (+ap) har stor betydning på stadium 3 (jf. kapittel 7):

Tablå 15 En OT-analyse av /he:ɾ/, med rett vinner

/he:ɾ/	*[ɾ]	*V [ɾ]	*V [+fremre, -lav] ɾ	IDENT- IO (horison tal)	IDENT- ADJ-IO (vertikal)	MAKS -IO (+ap)	IDENT- IO (vertikal)	*K[+ap] [post]
he:l						*!		
he:ɾ			*!					*
ho:l				*!		*		
ho:ɾ				*!				*
hæ:l						*!	*	
☞hæ:ɾ							*	*

To av de tre kandidatene som er igjen etter at kandidatene er vurdert mot de øverste betingelsene, bryter fortsatt MAKS-IO (+ap). Dermed blir [hæ:ɾ] vinner, selv om denne betingelsen i motsetning til [he:l] bryter den nå lavere rangerte IDENT-IO (vertikal). Denne mer spesifikke rangeringen ville også gitt rett vinner i analysene ovenfor.

8.6.3 Sammenligning med Hamann (2003)

Jeg har nå utarbeidet en artikulatork basert OT-analyse av tjukk ls distribusjon på stadium 3. Før jeg avslutter kapittelet vil jeg presentere relaterte analyser hos Hamann (2003) og sammenligne dem med mine. Disse analysene gjelder *deretroflektning* og *senkning*.

Med *deretroflektning* menes prosesser der retroflekser i innputt ikke bevares som

retrofleksjer foran og etter fremre vokaler i utputt (Hamann 2003: 179f). Et eksempel på dette har vi når /it/ blir [it]. Hamann trekker ikke inn østlandsk som et eksempel, men som vi har sett, har vi slik deretrofleksing av tjukk l etter fremre vokaler når de fremre vokalene er høye, dvs. /i/ eller /y/.

Den markerthetsbetingelsen som ifølge Hamann krever at fremre vokaler ikke skal stå fremfor retrofleksjer, er *DISTANCE (back), som hun definerer som at "[t]he tongue back does not move from location retracted to fronted and vice versa" (Hamann 2003: 172). Denne tilsvarer min betingelse *V[+fremre, -lav] ɹ. Hamann bruker dessuten trofasthetsbetingelsene *DELETE (-2F3), som jeg har vist tilsvarer MAKS-IO (+apikal), og *REPLACE (+4F2, -4F2), som kan kobles til min mer generelle trofasthetsbetingelse IDENT-IO (horisontal). Med utgangspunkt i dette analyserer hun deretrofleksing slik:

Tablå 16 Hamanns (2003: 180) analyse av deretrofleksing

/it/	*REPLACE (+4F2, -4F2)	*DISTANCE (back)	*DELETE (-2F3)
[it]		*!	
[ut]	*!		
☞ [it]			*

Denne analysen ligner min ved at *DISTANCE (back) krever at det må skje endringer på grunn av den markerte lydkombinasjonen, mens *REPLACE (+4F2, -4F2) hindrer endringer i horisontalplanet. Samtidig krever *DELETE (-2F3) at apikalitet ikke skal falle bort, men den er lavere rangert enn de andre to, noe som muliggjør utputt uten apikal, slik at vinneren kan bli [it]. Dette er en parallell til at mitt innputt /si:ɹ/ fikk [si:l] som vinner.

Min analyse var ment å innbefatte samtlige betingelser av betydning for hovedtrekkene i distribusjonen til tjukk l i språket østlandsk, mens Hamanns analyse bare er en grov analyse av ett aspekt ved retrofleksing i språk universelt. Det var for eksempel viktig for meg å finne en måte å analysere at innputt med tjukk l foran /i/ og /y/ fikk utputt med laminal [l], mens innputt med tjukk l foran [e] derimot førte til senking av vokalen til [æ]. Dette skillet mellom ulike måter å eliminere den problematiske lydkombinasjonen er imidlertid også Hamann inne på, bare ikke for samme innputt i ett språk. Hun poengterer at unngåelse av fremre vokal-konteksten kan skje "either by a change of the retroflex into an alveolar, or by a change of the front vowel" (Hamann 2003: 179). Slik endring av den fremre vokalen kaller hun *senkning* (*lowering*). Det er ikke bare lydkombinasjonen fremre, ikke-lav vokal + tjukk l som er

markert i østlandsk. Mer generelt blir /e/ i innputt til [æ] fremfor alle apikaler (Kristoffersen 2000: 105ff.). Hamann (2003: 186) analyserer dette med innputtene /ɛt/ og /it/:

Tablå 17 Hamanns (2003: 186) analyse av /ɛt/ til [æt]

/ɛt/	*REPLACE (+1F1, +3F1)	*DISTANCE (ɛ-R)	*REPLACE (+1F1, +2F1)	*DISTANCE (æ-R)
[ɛt]		*!		
☞ [æt]			*	*
[at]	*!		*	

*DISTANCE (ɛ-R) viser til at tungen ikke skal måtte bevege seg fra /ɛ/ til en retrofleks som kommer rett etterpå, og er en mer spesifikk underbetingelse av DISTANCE (back) som krever at lydkombinasjonen som den viser til, ikke skal forekomme. Samtidig krever REPLACE (+1F1, 3F1) at vokalene /ɛ/ og /ɔ/ ikke skal erstattes av /a/, noe som ikke skjer for kandidaten som blir vinner, nemlig [æt]. Videre krever *REPLACE (+1F1, +2F1) at /ɛ/ og /ɔ/, som er +F1, ikke skal endre seg til /æ/, som er +2F1.⁶⁶ Men dette skjer likevel, fordi betingelsen er rangert lavere enn *DISTANCE (ɛ-R), som krever endring. Andre endringsmuligheter, som tilbaketrekking av vokalen, tar hun ikke med.

Hamann (2003: 186) omtaler vokalsenkningsprosessen i norsk som ”phonetically unusual”, fordi den bare virker på /ɛ/ og ikke på /i/, som man ifølge et universelt fonetisk betingelsesrangering (Hamann 2003: 185) skulle anta. Hamann analyserer dette unntaket slik:

Tablå 18 Hamanns (2003: 186) analyse av /it/ til [it]

/it/	*REPLACE (-3F1, -1F1)	*DISTANCE (i-R),	*DISTANCE (e-R)
☞ [it]		*	*
[et]	*!		*

Den viktigste betingelsen her er *DISTANCE (i-R), som krever at tungen ikke skal bevege seg fra /i/ til retrofleks (jf. DISTANCE (ɛ-R) ovenfor). Ellers krever *REPLACE (-3F1, -

⁶⁶ En forskjell mellom mine og Hamanns trofasthetsbetingelser er at hun refererer til lyder med akustiske likheter samlet, selv om de er plassert ulike steder artikulatorisk. Selv skiller jeg derimot klart mellom horisontal- og vertikaldimensjonen i betingelsene.

1F1) at høye vokaler ikke skal erstattes med midtre vokaler, og *DISTANCE (e-R) at tungen ikke skal bevege seg fra /e/ til retrofleks.

Som vi ser blir [it] vinneren. Dette er rett på den måten at vi i østlandsk ikke får [eɹ] der innputtene er [it]. Samtidig er det vanskelig å si at [it] er velformet fordi lydkombinasjonen likevel er vanskelig å uttale, og det finnes svært få ord med den. Grunnen til at vi her ikke får senkning, må være den samme som i min analyse av /si:ɹ/, nemlig at det er to hakk ned til nærmeste lyd som kan stå sammen med retrofleks.

Det er svært positivt at Hamann her bruker relaterte markerhetsbetingelser i analysene av sterkt koblede prosesser som deretroflekering og senkning. Samtidig skulle jeg ønske at hun fikk bedre frem hvordan prosesser fungerer i enkeltspråk. Men det er ikke lett å forene godt prosesser i ett og samme språk når man har satt seg som mål å analysere en rekke språk.

8.7 Avslutning

I dette kapitlet har jeg utarbeidet en synkron OT-analyse av det ved tjukk l som kan analyseres optimalitetsteoretisk. Jeg har vist at innføringen av tjukk l av norrøn /rð/ kan analyseres med samme betingelsesrangering som jeg brukte i analysen av retroflekering i kapittel 7. Samtidig kan tjukk l av norrøn // også sees som en tilfeldig innovasjon som spredte seg leksikalsk. Den perseptuelle omtolkingen derimot kan bare sees som en innovasjon som grammatikken ikke kan gjøre rede for. Det grammatikken derimot kan gjøre rede for, er i hvilke omgivelser tjukk l ikke kan forekomme, og jeg brukte mye plass på å utarbeide en analyse av tjukk ls distribusjon. Jeg trengte en del flere betingelser enn dem jeg innførte i kapittel 7, men ingen av dem krevde en annen rangering enn den jeg brukte der. Dette støtter opp om valget mitt av betingelser og rangeringen der.

9 En historisk OT-analyse

9.1 Innledning

Hovemålet med dette kapittelet er å utarbeide en historisk OT-analyse av innføringen av tjukk l og retroflekser i østlandsk, noe jeg gjør i 9.4 (grammatiske endringer) og 9.5 (leksikalske endringer). Men før jeg kommer dit må jeg først kort gjøre rede for hvordan man innen OT tenker seg grammatiske og leksikalske endringer (9.2), og hvilke data jeg skal analysere (9.3). Etter analysen vil jeg diskutere og ta stilling til det omdiskuterte spørsmålet om rerangering bare er en beskrivelse eller også forklaring (9.6). Til slutt diskuterer jeg min analyse i forhold til Hamann (2005) (9.7).

9.2 Grammatiske og leksikalske endringer innen OT

Språkendring blir innen generativ grammatikk forstått som en overgang fra én grammatikk til en annen (jf. 1.7). Det gjelder også historisk OT-forskning. Men siden grammatikker ifølge OT skiller seg fra hverandre ved å ha ulik rangering av velformethetsbetingelsene, betyr dette ifølge McCarthy (2002: 228f.) at "change in grammar is reranking of constraints in OT". I tillegg kan språkforskjeller være leksikalske, dvs. ha årsak i endringer i hva som er underliggende form for enkeltmorfem.

Både de grammatiske og de leksikalske endringene kan kobles til språktilegnelsen. Et sentralt prinsipp innen generativ historisk lingvistikk var *reanalyse/refortolkning*, som refererer til det som skjer når barn tolker det underliggende mønsteret bak språket det hører, annerledes enn generasjonen over (se for eksempel Åfarli 127ff. og Holt 2003: 3ff.). Anvendt på OT betyr dette at barn kan rangere de universelle velformethetsbetingelsene på måter som bryter med grammatikken til de voksne. Når dette skjer, kan vi si at vi har en rerangering, selv om det strengt tatt ikke skjer noen rerangering hos noen språkbrukere, barna konstruerer bare en ny grammatikk. Samtidig mener jeg at at språkendringer likevel kan sees på I-språk-nivå på den måten at så lenge man ser språket som mentalt basert, er rerangeringen et uttrykk for forskjellene mellom to generasjoners I-språk.

Slik rerangering av betingelsene vil kunne gjøre avstanden mellom de underliggende formene og overflateformene større. Generelt er det viktig innen OT at man bare skal ha slike forskjeller mellom nivåene når nødvendig, og aldri mer enn nødvendig (jf. McCarthy 2002: 24). Jeg presenterte i 6.4 prinsippet leksikonoptimering og har referert til det flere ganger underveis i fremstillingen. Det at språkbrukere ifølge prinsippet velger som overflateform det innputtet som gir det mest harmoniske forholdet mellom innputt og utputt, dersom de ikke har

grunn til noe annet (McCarthy 2002: 77), kan føre til at barn tolker den underliggende formen til morfemene annerledes enn tidligere generasjoner. Leksikonoptimering fører slik til leksikalske endringer av morfemer. I tillegg har vi leksikalske endringer når ordformer sprer seg leksikalsk fra den ene språkbrukeren til den andre uten at det har grammatiske konsekvenser.

I analyser av rerangering opererer mange med et mellomliggende stadium der to betingelser ikke er klart rangert i forhold til hverandre, og slik fører til variasjon mellom de gamle utputtkandidatene og de nye utputtkandidatene (se for eksempel Gess 2003 og Bermúdez-Otero og Hogg 2003). Jeg regner det som sannsynlig at man ikke kan gå rett fra én rangering til en annen uten variasjon imellom, men kommer likevel ikke til å operere med mellomliggende stadier med variasjon med basis i grammatikken. Min analyse av rerangering er slik mer skissemessig, ved at den bare gir et grovt bilde av hovedtrekk i hvordan jeg tenker meg rerangeringen.⁶⁷

9.3 Data

I 5.10 presenterte jeg samlet de tre stadiene jeg vil analysere, her satt opp i oversikt (14):

(14) De språkhistoriske stadiene

Stadium-nummer	Tid	Total, regressiv nærassimilasjon?	Tjukk l?	Retroflektning?
1	ca 1000	Nei	Nei	Nei
2	ca 1200	Ja	Nei	Nei
3	ca 1500	Nei (men spor)	Ja	Ja

Som vi ser hadde stadium 1 verken total, regressiv nærassimilasjon eller retroflektning, mens den totale, regressive nærassimilasjonen virket på stadium 2 og retroflektningen på stadium 3. Både den totale, regressive nærassimilasjonen og retroflektningen eliminerte samme lydkombinasjon, nemlig apikal + laminal koronal (5.9). Også tjukk l, oppstått av norrøn /rð/, eliminerte denne lydkombinasjonen (jf. 5.6).

I kapittel 7 analyserte jeg retroflektning på stadium 3, og når jeg nå skal utarbeide en historisk OT-analyse, vil jeg ta utgangspunkt i denne analysen (jf. 1.7). Siden min analyse av tjukk l på stadium 3 i kapittel 8 kunne baseres på samme rangering som retroflektningen, er

⁶⁷ I historisk OT-forskning har mye ved OTs arkitektur blitt stilt spørsmål ved, ikke minst spørsmålet om alle betingelser er rangert i forhold til hverandre, og om man trenger to nivå med betingelser, slik man hadde fonologiske regler på to nivå innen leksikalsk fonologi. Se for eksempel Anttila og Cho [1998] (2004) og artiklene i Holt (red.) (2003). Dette går jeg ikke nærmere inn på som en del av dette prosjektet.

det ikke nødvendig for meg å analysere innføringen av tjukk l spesielt. Det at jeg trengte flere betingelser for å analysere tjukk ls distribusjon, rokker ikke ved dette, fordi disse betingelsene ikke kunne kommet til uttrykk før språket hadde fått tjukk l. Jeg vil derfor gjennomføre den historiske analysen med utgangspunkt i eksempelordet *korn*, dvs. innputtet /korn/, fordi det både kan vise retroflektning og total, regressiv nærassimilasjon. Jeg vil regne [korn] som utputt på stadium 1, [kon:] på stadium 2 og [ko:rŋ] på stadium 3.

9.4 Grammatiske endringer

Når jeg nå skal utarbeide en historisk OT-analyse av hvilke rerangeringer av de universelle velformethetsbetingelsene som skjedde mellom stadium 1, 2 og 3, tar jeg altså utgangspunkt i analysen av stadium 3 i kapittel 7 (9.4.1). Deretter vil jeg diskutere hvilke av betingelsene som kan ha vært annerledes rangert da vi fikk total, regressiv nærassimilasjon, og utarbeide en analyse av stadium 2 med utgangspunkt i det (9.4.2), før jeg til slutt analyserer stadium 1 (9.4.3). Til slutt oppsummerer jeg (9.4.4).

9.4.1 Stadium 3: Retroflektning

I (7.8) endte jeg opp med denne analysen av eksempelordet /korn/:

Tablå 19 Retroflektning på stadium 3

/su:r-t/	MAKS- IO (+ap)	*K[+ap] K[-ap]	MAKS- IO*	DEP- IO	*r- lyd kor	MAKS- IO (- ap)	*K[+ap] [+post]	UNIFOR- MITET- IO	MAKS- IO (r- lyder)
surt		*!			*				
☞ su:t̥						*	*	*	*
su:rət				*!					
su:r			*!			*			
su:t	*!								*
su:r̥t̥					*!	*	*		

Vi har her to nivå med betingelser, som jeg ikke har klart å rangere nærmere ut fra den empirien jeg baserer meg på. [ko:rŋ] blir analysens vinner fordi den er den eneste kandidaten som ikke bryter noen av betingelsene på det høyeste nivået. [ko:r] derimot bryter MAKS-IO*, som krever at utputtene skal ha spor av alle lyder i innputtet som ikke er r-lyder, og [ko:rən]

bryter DEP-IO, som krever at kandidater ikke skal ha segment som ikke var med i innputtet. [kon:] bryter MAKS-IO (+ap), som krever at apikalitet i innputtet skal bevares i utputtet, [korn] og [korn] bryter begge *r-lyd koronal, og [korn] bryter dessuten *K[+ap] K[-ap]. Det er ikke mulig å si sikkert om det er *r-lyd koronal eller *K[+ap] K[-ap], som er den avgjørende betingelsen som krever at noe må skje med innputtet /korn/, men jeg har valgt å anta at det er *K[+ap] K[-ap].

9.4.2 Stadium 2: Total, regressiv nærassimilasjon

Spørsmålet blir da hva som må ha vært rangeringsmessig annerledes på stadium 2, og som gjorde at vi heller fikk total, regressiv nærassimilasjon, som når /korn/ ble [kon:]. Vi ser i tablået ovenfor at det som skiller kandidaten [kon:] fra vinnerkandidaten [ko:n] når det gjelder de høyest rangerte betingelsene, er at [kon:] bryter betingelsen MAKS-IO (+ap) som krever at apikalitet skal bevares. Dette betyr at denne betingelsen må ha vært lavere rangert på stadium 2 enn på stadium 3, og jeg plasserer den derfor på det laveste nivået.

Grunnen til at MAKS-IO (+ap) brytes, er sannsynligvis at *K[+ap] K[-ap] og/eller *r-lyd koronal også på stadium 2 må ha krevd at innputt med visse lydkombinasjoner ikke skulle forekomme. Men i motsetning til på stadium 3 er det her mulig å klare seg med *K[+ap] [-ap], fordi man ikke lenger trenger å skille [ko:n], uten bevart /r/, fra [korn], med bevart /r/, fordi retrofleksjer på stadium 2 ikke kunne forekomme overhodet (jf. nedenfor). Jeg velger derfor å for enkelthets skyld se bort fra *r-lyd koronal, og bare ta med *K[+ap] K[-ap] i analysen. *K[+ap] K[-ap] må da også på stadium 2 ha vært rangert på det høyeste nivået.

Det at retrofleksjer ikke kunne forekomme på stadium 2, betyr at *K[+ap][+post] må ha vært høyt nok rangert til å kunne hindre alle retrofleksjer i innputt i å komme til uttrykk. Jeg plasserer derfor også *K[+ap][+post] blant de høyest rangerte betingelsene på stadium 2. Denne betingelsen er også grunnen til at man ikke fikk tjukk l så tidlig. Jeg kan ellers ikke se noen grunn til å rangere på annen måte noen av de andre betingelsene. Analysen blir dermed slik:

Tablå 20 Total, regressiv nærassimilasjon på stadium 2

/korn/	*K[+ap] K[-ap]	MAKS- IO*	DEP- IO	*K[+ap]] [+post]	MAKS- IO (+ap)	MAKS- IO (- ap)	UNIFOR- MITET- IO	MAKS- IO (r- lyder)
korn	*!							
ko:ŋ				*!		*	*	*
ko:rən			*!					
ko:r		*!				*		
☞kon:					*!			*
korn				*!		*		

Som vi ser gir en analyse der betingelsene *K[+ap][+post] og MAKS-IO (+ap) har en annen rangering enn på stadium 3, den rette vinneren, [kon:], fremfor vinneren på stadium 3, [ko:ŋ]. De rerangerte betingelsene hører sammen på den måten at mens *K[+ap][+post], ved å være rangert på det høyeste nivået, krever at retrofleksjer ikke skal forekomme, er samtidig MAKS-IO (+ap) ikke høyt nok rangert til å kreve at apikalitet skal bevares. Apikalitet kan i dette tilfellet bare skje ved retrofleksjering, fordi de andre måtene å hindre apikalitet uten å bryte *r-lyd koronal og/eller *K[+ap] K[-ap] er hindret gjennom at DEP-IO og MAKS-IO* må ha vært rangert blant de høyeste kandidatene på stadium 2 som på stadium 3.

9.4.3 Stadium 1: Bevaring av lydkombinasjonen apikal + laminal koronal

På stadium 1 derimot skjedde ingenting med lydkombinasjonen apikal + laminal koronal, slik at utputtet ble likt innputtet /korn/, nemlig [korn]. De betingelsene som krevde at [korn] ikke kunne bli vinneren på stadium 3 var *r-lyd koronal og/eller *K[+ap] K[-ap], og jeg vil her som på stadium 2 bare ta med *K[+ap] K[-ap] i analysen. Siden den problematiske lydkombinasjonen kunne forekomme på stadium 1, må *K[+ap] K[-ap] ha vært lavere rangert da enn på de senere stadiene. Jeg flytter den derfor ned til betingelsene på det laveste nivået. Siden det ikke var aktuelt å endre lydkombinasjonen, kom ikke MAKS-IO (+ap) direkte til uttrykk, men jeg vil likevel regne den som plassert på det laveste nivået, fordi den var det på stadium 2 og jeg ikke ser noen grunn til at det skulle ha vært annerledes på stadium 1.

Tablå 21 Bevaring av lydkombinasjonen apikal + laminal koronal på stadium 1

/korn/	MAKS- IO*	DEP- IO	*K[+ap] [+post]	*K[+ap] K[-ap]	MAKS- IO (+ap)	MAKS- IO (- ap)	UNIFOR- MITET- IO	MAKS- IO (r- lyder)
☞kor n				*				
ko:ŋ			*!			*	*	*
ko:rən		*!						
ko:r	*!					*		
kon:					*			*
korn			*!			*		

I motsetning til analysene av stadium 2 og 3 får vi her ingen vinner bare med utgangspunkt i de betingelsene som er rangert på det øverste nivået, ved at verken [korn] eller [kon:] bryter noen av de høyest rangete betingelsene MAKS-IO*, DEP-IO eller *K[+ap][+post]. Disse to kandidatene må derfor vurderes også mot de lavest rangerte betingelsene. Disse er ikke rangert i forhold til hverandre, så man må derfor bare telle opp hvilke av kandidatene som bryter flest ganger.

Som vi ser bryter ikke [korn] noen trofasthetsbetingelser, fordi formen er lik innputtet, men den bryter markerthetsbetingelsen *K[+ap] K[-ap] ved å ha den problematiske lydkombinasjonen apikal koronal + laminal koronal. Konkurrenten [kon:] bryter derimot ingen av markerthetsbetingelsene, siden den verken har noen problematisk lydkombinasjon eller noen problematisk lydtype. Men siden formen er ulik innputtet, bryter den trofasthetsbetingelser. Den første av disse er MAKS-IO (+ap). Ved at apikaliteten har falt bort, bryter den også MAKS-IO (r-lyder), som krever at kandidater skal ha spor av eventuelle r-lyder i innputtet. Siden [korn] bare bryter én betingelse, mens konkurrenten [kon:] bryter to, blir [korn] vinner.⁶⁸

9.4.4 Oppsummering

De betingelsene jeg ovenfor har hevdet endrer rangering i den tidsperioden jeg studerer, er *K[+ap][+post], *K[+ap] K[-ap] (og *r-lyd koronal) og MAKS-IO (+ap). Jeg har bare operert

⁶⁸ Dersom jeg fortsatt hadde hatt med *r-lyd koronal, som [korn] også bryter, ville derimot begge kandidatene brutt to ganger, og det hadde da vært nødvendig med interne rangeringer blant de lavest rangerte betingelsene.

med to nivåer med betingelser, og betingelsene ovenfor har alle forflyttet seg én gang over grensen mellom nivåene. Rerangeringen som har skjedd, kan dermed settes opp slik:

(15) Rerangeringene mellom stadium 1, stadium 2 og stadium 3

Stadium 1: *K[+ap][+post] >> *K[+ap] K[-ap], MAKS-IO (+ap)

Stadium 2: *K[+ap][+post], *K[+ap] K[-ap] >> MAKS-IO (+ap)

Stadium 2: MAKS-IO (+ap), *K[+ap] K[-ap] >> *K[+ap][+post]

På stadium 1 ser vi at den høyt rangerte betingelsen *K[+ap][+post], som krever at retrofleksjer ikke skal forekomme, gjør at språket – uansett innputt – ikke kan få retrofleksjer i de faktiske utputtene. Samtidig er ikke betingelsen som krever at apikale koronaler ikke skal stå fremfor laminal koronaler, *K[+ap] K[-ap], høyt nok rangert til å komme til uttrykk. Språket fikk derfor utputt med apikal + laminal koronal dersom innputtet hadde det.

På stadium 2 var *K[+ap][+post] fortsatt høyt rangert, slik at det ikke var grammatisk velformet med utputt med retrofleksjer. Men *K[+ap] K[-ap] var høyere rangert enn på stadium 1, og lydkombinasjonen apikal koronal + laminal koronal måtte derfor elimineres. Siden MAKS-IO (+ap) var rangert på det laveste nivået, var det imidlertid ikke noe krav om at lydkombinasjonen måtte elimineres uten at apikalitet gikk tapt, som når /rn/ blir [n:].

På stadium 3 derimot har MAKS-IO (+ap) blitt rangert høyere enn *K[+ap][+post]. Dette betyr at den problematiske lydkombinasjonen ikke lenger kan elimineres uten at apikaliteten bevares. Siden det samtidig ikke lenger er noe krav om at retrofleksjer ikke kan forekomme, får vi derfor retrofleksjer når innputtet har apikal + laminal koronal.

9.5 Leksikalske endringer

Charles Reiss (2003: 143f.) har hevdet at "the notion that language change consists solely of constraint reranking is incoherent." I forbindelse med rerangeringen skjer det altså leksikalske endringer, og dette vil jeg nå vise, fortsatt ved hjelp av eksempelordet *korn*. På stadium 1 var utputtet [korn]. Dette betyr at ingen høyt rangerte betingelser krevde at denne formen ikke skulle forekomme. Siden vi ikke har alternasjon eller annet som skulle tyde på en annen underliggende form, sier prinsippet leksikonoptimering at språkbrukerne derfor må ha lagret ordet som /korn/.

På stadium 2 var derimot *K[+ap] K[-ap] rangert høyere. Dette førte til at innputt med /rn/, i tillegg til innputt med /rl/ og /rs/, fikk utputt med lang dental/alveolar, slik at innputtet /korn/ ble uttalt [kon:]. Men etter hvert som denne formen slo gjennom, var det ikke noen grunn for språkbrukerne til å anta en underliggende form som avvek fra uttalen, og språkbrukerne må da ha lagret ordet som /kon:/. I forlengelse av rerangeringen, skjedde det

slik også en leksikalsk endring.

Denne leksikalske endringen ble igjen viktig ved at den på stadium 3 hindret retroflektering i ord som den totale, regressive nærassimilasjonen alt hadde virket på (jf. 5.9 og 7.10). Men i ord der den totale, regressive nærassimilasjonen ikke hadde virket, og i nye importord, fikk vi nå retroflektering morfeminternt, i tillegg til retroflektering over morfem- og ordgrenser. I ord med /korn/ som underliggende form, ble utputtet derfor [ko:n]. Senere må denne formen ha blitt lagret som underliggende form, slik at vi fikk /ko:n/, med [ko:n] som utputt. Dette kunne imidlertid ikke skje over morfem- og ordgrenser, fordi man antar at hvert morfem lagres adskilt, og retrofleksene der først oppstår når morfemer kombineres. Retrofleksene ble derfor hele tiden et resultat av en grammatisk prosess, ikke et resultat av leksikalske endringer.

9.6 Rerangering – bare beskrivelse eller også forklaring?

Jeg har nå utarbeidet en historisk OT-analyse som viser hvilke rerangeringer som har skjedd mellom stadium 1, 2 og 3, i tillegg til å ha vist hvilke leksikalske endringer som har skjedd i forbindelse med det. Men er rerangering bare en måte å beskrive forskjeller mellom ulike stadier, eller kan den også forklare noe? Synkront kan vi si at et språks grammatikk, tenkt som språkbrukernes mentale språkkompetanse, kan forklare hva som er en grammatisk velformet ytring i et visst språk. Rerangering innebærer slik at man går fra ett stadium til et annet der rerangeringen fører til en forskjell i hva som er velformet. På denne måten kan rerangeringen fungere som en forklaring på at noe som var velformet, ikke lenger er det, for eksempel at lydkombinasjonen apikal + laminal koronal sluttet å være velformet. Rerangeringen kan også fungere som en forklaring på at noe som ikke var velformet, begynte å være det, for eksempel at man fra og med stadium 3 kunne ha retroflekser i utputtene. Men dette betyr ikke at rerangeringen kan forklare selve språkendringene.

Gess (2003: 68) mener at rerangering er "the result, and not the cause, of change". Det som da utløser språkendringer, er fonetisk implementasjon, og det mener han ligger utenfor grammatikken.⁶⁹ Dette kan kobles til min diskusjon i 8.3.2 av om innføringen av tjukk l av norrøn /rð/ nødvendigvis var en grammatisk endring, eller om den kunne sees som en mer tilfeldig fonetisk innovasjon. Og den perseptuelle omtolkningen som jeg mener fikk tjukk l av /rð/ til å spre seg til /l/, regnet jeg ikke som grammatisk styrt (jf. 8.4). Jeg er slik enig i at

⁶⁹ Gess (2003: 68) opererer samtidig med en annen form for rerangering der "the phonetic origins of phonological change are themselves the result of the re-ranking of production-based, *phonetic implementation* constraints in speaker innovations". Jeg kommer ikke til å gå nærmere inn på dette.

fonetiske innovasjoner er svært viktige for språkendringer. Jeg tenker meg da at de kan bryte med språkets grammatikk, ellers ville de ikke kunnet føre til grammatiske språkendringer. Grunnen til at de kan skje, er at språkets grammatikk ikke bestemmer hva det er mulig å si, bare hva som er velformet. Innovasjonene oppstår i spenningsfeltet mellom hva som er mulig å si og det enkelte språkets grammatikk.

Etter at innovasjoner har oppstått – og spredt seg - kan man da tenke seg at språket får en form for harmonisering, ved at betingelsene blir rerangert, slik at grammatikken på nytt kan gjøre rede for hvorfor alle språkets utputt er velformet, også de utputtene som først ble endret på grunn av de fonetiske innovasjonene. Et eksempel på dette har vi om vi tolker analysene mine på en viss måte. En viktig forskjell mellom stadium 2 og 3 er som nevnt at *K[+ap][+post] på stadium 3 ikke lenger er høyt nok rangert til å kreve at språket ikke skal ha utputt med retrofleks. Men hvis så tjukk l oppstod av /rð/ som en tilfeldig innovasjon, fikk vi dermed et brudd med *K[+ap][+post] i og med at tjukk l er en retrofleks. Dette kan så ha ført til rerangering ved at nye språkbrukere, ved å høre at andre språkbrukere hadde en lyd som brøt med *K[+ap][+post], ikke lenger kunne rangere *K[+ap][+post] høyt. Dette gjorde at *K[+ap][+post] ble lavere rangert, slik at MAKS-IO (+ap) ble stående over den. Grunnen til at dette kan skje, er derfor at nye generasjoner ikke lærer grammatikken helt likt som generasjonen over, noe som ifølge OT betyr at de rangerer betingelsene litt annerledes. Dersom alle nye språkbrukere hadde tilegnet seg nøyaktig samme grammatikk som foreldrene, ville det ikke skjedd grammatiske endringer.

Samtidig er jeg uenig med Gess i at rerangeringen da ikke kan forklare språkendringer overhodet, for etter at rerangeringen har skjedd, kan den føre til endringer av også andre utputt. Etter rerangeringen som førte språket fra stadium 2 til 3 kunne man ikke lenger løse problemet med apikal koronal foran laminal koronal ved å kutte apikaliteten, samtidig kunne nå apikaliteten bevares ved at man fikk en retrofleks. Dersom det var utviklingen av /rð/ til tjukk l som førte til rerangeringen, var det videre rerangeringen av *K[+ap][+post] som førte til at språket fikk andre retrofleks, og på sikt retrofleksassimilasjon. Det at *K[+ap][+post] var blitt lavere rangert, kan også sees som noe som åpnet opp for at den perseptuelle omtolkningen som fikk tjukk l av /rð/ til å spre seg til tjukk l av /l/, kunne skje, ved at tjukk l ikke lenger ble hindret av en høyt rangert markerthetsbetingelse.

Dette kan sees som et svar på hva som kom først av språkendringen og rerangeringen, som McMahan (2000: 63) formulerer slik:

If higher-ranked constraints [...] are 'in evidence', this may mean they have visible effects in the phonology. But this raises a chicken and egg problem of whether these effects arise because the constraint has been reranked, or whether the reranking takes place in response to a change at the data level

Slik jeg ser innføringen av retroflekker ovenfor, skjer begge deler: En innovasjon, her: innføringen av tjukk l av norrøn /rð/, fører til rerangering, og rerangeringen fører videre til at resten av retroflekeringsprosessen settes i gang. I tillegg åpner rerangeringen også opp for nye innvasjoner, i dette tilfellet den perseptuelle omtolkningen som fikk tjukk l til å spre seg til /l/, noe som gav tjukk l en mye viktigere rolle i språket. Interaksjonen mellom betingelsene viser til enhver tid hvilke typer endringer språket er disponert for at kan skje, men det betyr ikke at de må skje, eller at annet ikke kan skje.

9.7 Sammenligning med Hamann (2005)

Jeg vil avslutte med å se kort på hvordan Hamann (2005) analyserer innføringen av retroflekker i østlandsk. Hun tenker seg det som en rerangering mellom to stadier, samtidig som det har vært noe variasjon mellom stadiene.⁷⁰ Stadium 2 er det som i størst grad skal tilsvare dagens østlandsk, og analysen er svært lik analysen i Hamann (2003). Men i stedet for *DELETE (-2F3) skriver hun *DELETE (low F3), sannsynligvis fordi hun ikke kan introdusere hele terminologien i en artikkel, og i stedet for *DELETE (trill), skriver hun *DELETE (r). For å lettere kunne sammenligne med min analyse setter jeg opp Hamanns rerangering av betingelsene på samme måte som jeg satte opp min.

(16) Rerangeringen av betingelser, ifølge Hamann (2005)

Stadium 1: *DELETE (low F3)>>*DELETE (stop)>> *DELETE(r)>>*DISTANCE(manner)

Stadium 2:*DELETE (low F3)>>*DELETE (stop)>>*DISTANCE (manner)>>*DELETE (r)

Ifølge Hamann er både *DELETE (low F3), som tilsvare min MAKS-IO (+ap), og *DELETE (stop), som delvis tilsvare min MAKS-IO*, høyt rangert både før og etter innføringen av retroflekker. Den rerangeringen hun ser for seg, er da at *DELETE (r) er rangert over *DISTANCE (manner) på stadium 1, mens det er omvendt på stadium 2. Dette innebærer slik jeg ser det at det blir viktigere å unngå lydkombinasjonen /r/ + /t d n l s/ enn å bevare /r/. Og etter en stund med variasjon mellom disse tablåene, ble hovedmønsteret at man i ordet *kart* ikke lenger sa /rt/, men /t/.

Selv tenker jeg ganske annerledes om rerangeringen, selv om alle betingelsene her har en motpart i mine analyser (se også 7.11). I mine øyne forutsetter Hamann for mye.

⁷⁰ Hamann (2005) omtaler det ikke som stadium, men setter opp to tablå som gir hver sin vinner. Disse må da ha eksistert side ved side en stund, før det nye ble det vanlige mønsteret, og man slik hadde fått innført retroflekker.

Hovedspørsmålet slik jeg ser det, er hvordan retrofleksjer begynte å kunne forekomme overhodet. Svaret på dette mener jeg å ha funnet i en kombinasjon av innovasjoner og relasjonen mellom betingelsene *K[+ap] K[-ap], MAKS-IO (+ap) og *K[+ap][+post].

Ifølge *richness of the base* skal grammatikken være det som skiller mellom velformede og ikke velformede former i språket, dvs. at ingen grammatiske regelmessigheter skal kunne ha sin basis i innputtet (jf. 6.4). Hamanns analyse tilfredsstiller imidlertid ikke dette kravet, for hvis man på stadium 1 tenker seg et innputt med retrofleks, dvs. /kaʔ/, gir betingelsesrangeringen hennes [kaʔ] som vinner, selv om denne formen ikke skal ha vært velformet da. Grunnen til at man får [kaʔ] som vinner er at kandidaten ikke bryter noen av betingelsene, fordi den verken innebærer sletting av en lav tredjeformant eller plosiv, fordi retrofleksen i utputtet har like mye en lav tredjeformant og er like mye plosiv som retrofleksen i innputtet. Siden innputtet ikke har noen tapp, blir ikke *DELETE (r) relevant, og siden innputtet ikke har noen konsonantkombinasjon, blir heller ikke *DISTANCE (manner) det. Dette er fra mitt perspektiv en svakhet ved analysen.

Jeg synes derfor ikke at Hamann får frem hvor omfattende endringene var, ved å bare gjøre det om til en forskjell mellom et stadium der det er viktigere å bevare /r/ enn å hindre en lydkombinasjon med to artikulasjonsmåter, til et stadium der det er motsatt. Og som jeg har påpekt før, bør ikke fonologiske prosesser primært sees ut fra hva som bevares, men ut fra hva de høyt rangerte markerthetsbetingelsene krever. Hamann (2005) hevder at innføringen av retrofleksjer er ”primarily perceptually motivated”. Dette mener jeg ikke er tilstrekkelig underbygget. Det at hun lar trofasthetsbetingelsene være perseptuelt basert og kreve at for eksempel lave tredjeformanter ikke skal forsvinne, betyr nemlig ikke nødvendigvis at det er noe perseptuelt som setter prosessen i gang. Derimot krever perseptuelle trofasthetsbetingelser at det ikke skal skje noe overhodet med språket på de spesifikke perseptuelt baserte områdene (jf. 7.11).

10 Avslutning

10.1 Innledning

OT er indre typologisk, noe som blant annet betyr at "no phenomenon can be definitely analyzed in a particular language without considering cross-linguistic variation" (McCarthy 2002: 12), og at hver grammatikk "inevitably incorporates claims about the grammars of all languages" (sst.: 1). Samtidig er mine OT-analyser primært en analyse av bare ett språk, dvs. østlandsk. I denne avslutningsdelen vil jeg kort oppsummere hovedoppgavens hovedtrekk (10.2). Med utgangspunkt i det vil jeg så trekke frem to sentrale spørsmål koblet til det at OT er ment å være indre typologisk. Først vil jeg stille spørsmål om hvorvidt analysene mine av tjukk l og retroflekering kan anvendes på relaterte fenomen i andre språk (10.3), deretter vil jeg stille spørsmål om *K[+ap] K[-ap], som jeg har utformet, er en mulig kandidat til å være en universell betingelse (10.4).

10.2 Hovedtrekk

Hovedmålet med dette prosjektet var å analysere innføringen av tjukk l og retroflekker i østlandsk ved hjelp av optimalitetsteorien (OT) (kapittel 9). Men for å kunne gjøre det måtte jeg først utarbeide synkrone OT-analyser av et stadium, slik jeg gjorde i analysen av stadium 3 (kapittel 7 og 8). For å kunne gjøre dette igjen måtte jeg avklare empirisk hvordan innføringen av tjukk l og retroflekker kan ha skjedd, særlig når det gjelder kronologi (kapittel 4 og 5) og ta stilling til hva som kjennetegner retroflekker artikulorisk, og hvordan de skiller seg fra andre koronaler i østlandsk (kapittel 2).

Når det gjelder innføringen av tjukk l, avviste jeg først muligheten for at det ikke var noen sammenheng mellom tjukk ls to opphav: norrøn /l/ og norrøn /rð/. Jeg konkluderte videre med at tjukk ls første opphav sannsynligvis er /rð/, og at tjukk l så har spredt seg til norrøn /l/. Jeg antok at innføringen av tjukk l av /rð/ hadde å gjøre med at lydkombinasjonen /rð/ ligner artikulorisk på siste del av uttalen av tjukk l. Spredningen til tjukk l av norrøn /l/ er da sannsynligvis et resultat av perseptuell omtolking.

Når det gjelder innføringen av retroflekker, tok jeg utgangspunkt i hvordan retroflekeringsprosessen fungerer i dagens østlandsk. Både nå og på stadium 3 får vi retroflekering både når /r/ og tjukk l står foran dental/alveolarer. I dagens østlandsk er det apikalitet som er den egenskapen ved /r/ og tjukk l som sprer seg i retroflekeringsprosessen, og etter en diskusjon av mulige alternativ valgte jeg å anta at det var slik også på stadium 3.

For at apikalitet skulle kunne være det som spredte seg, måtte jeg også anta at /t d n l s/ var laminala da, slik de er i dagens østlandsk. Jeg diskuterte om det var mest sannsynlig at retroflektingsprosessen startet med /r/ eller tjukk l, men konkluderte med at jeg ikke hadde grunnlag for å ta stilling til spørsmålet.

Koblet til den empiriske avklaringen fant jeg ut at retroflektingsprosessen, både i dagens østlandsk og på stadium 3, kunne sees som en prosess der lydkombinasjonen apikal + laminal koronal blir eliminert. Også innføringen av tjukk l av norrøn /rð/, dagens retrofleksassimilasjon og den tidligere totale, regressive nærassimilasjonen på stadium 2 eliminerte den samme lydkombinasjonen. Jeg valgte å regne dette som en problematisk lydkombinasjon og formulerte en markerthetsbetingelse, *K[+ap] K[-ap], som krevde at apikale koronaler ikke skulle stå fremfor laminala koronaler. Med utgangspunkt i denne bygget jeg opp en OT-analyse av både retroflektingsprosessen på stadium 3 og innføringen av tjukk l av norrøn /rð/. I tillegg utarbeidet jeg en OT-analyse av tjukk ls distribusjon på stadium 3. Selve spredningen fra tjukk l av norrøn /rð/ til tjukk l av norrøn /l/ regnet jeg ikke som en grammatisk prosess koblet til rerangering av velformethetsbetingelser.

Den historiske OT-analysen av innføringen av tjukk l og retroflekser bygget jeg opp med utgangspunkt i analysen av stadium 3. Jeg postulerte et mellomliggende stadium med total, regressiv nærassimilasjon, der den problematiske lydkombinasjonen ble eliminert uten at apikalitet forsvant (stadium 2) og et første stadium der språket ikke eliminerte denne lydkombinasjonen (stadium 1). Verken stadium 1 eller 2 hadde tjukk l og retroflekser overhodet, men jeg mente at stadium 2 var viktig som et mellomliggende stadium som åpnet for at tjukk l og retroflekser kunne forekomme. Jeg hevdet at tre betingelser hadde blitt rerangert i overgangen mellom dem. Den ovenfor nevnte betingelsen *K[+ap] K[-ap] hadde blitt høyere rangert mellom stadium 1 og 2 og var en viktig del av grammatikken på stadium 2 og 3. Betingelsen MAKS-IO (+ap), som krevde at apikalitet ikke skulle falle bort mellom innputt og utputt, og *K[+ap][+post], som krevde at retroflekser ikke skulle forekomme, byttet plass mellom stadium 2 og 3, slik at det ble viktigere at apikalitet ikke skulle falle bort enn at retroflekser ikke skulle forekomme.

10.3 Kan analysene anvendes på relaterte fenomen i andre språk?

Jeg valgte å avgrense både den empiriske avklaringen og OT-analysene til østlandsk (jf. 1.3), men jeg vil anta at det er mulig at retroflektning ved /r/ og tjukk l i resten av de dialektene i Norge, Sverige og Finland som har retroflektning, kan analyseres i hovedtrekk ut fra samme betingelsesrangering. Når det gjelder retroflektning ved /r/ i andre deler av verden, som i

australske og indo-ariske språk, vil jeg anta at forskjellene er større. Men siden det som ifølge OT skiller språk fra hverandre, både synkront og historisk, er ulik rangering av velformethetsbetingelser, innebærer det at analyser ikke bare kan anvendes på andre språk når de kan overføres i sin helhet. Det er like mye anvending dersom beslektede fenomen i andre språk kan analyseres ved hjelp av de samme betingelsene, men rangert annerledes.

Ifølge Holt (2003: 1ff.) har den historiske OT-forskningen hatt en positiv effekt på teoretiseringen innen OT generelt og på den historiske språkforskningen, blant annet ved at "several phonological processes and historical changes could be seen as interrelated for the first time." Selv har jeg prøvd å koble både synkrone og historiske prosesser, blant annet ved å analysere en rekke fenomener som fenomener med grunnlag i samme problematiske lydkombinasjon. Jeg har vist hvordan én og samme betingelse, *K[+ap] K[-ap], har blitt eliminert på en rekke måter bare på ulike historiske stadier av østlandsk, og trukket linjer til noen andre språk. Dette er et godt utgangspunkt for hypoteser om relaterte prosesser i andre språk.

Et grunnleggende spørsmål for anvendelsen av kjernebetingelsen min, *K[+ap] K[-ap] utover østlandsk, er om /t d n l s/ virkelig er og var laminal eller ikke i disse områdene. Samtidig anvendte jeg betingelsen *r-lyd koronal som den betingelsen som var årsak til at den påvirkende lyden i retroflektierungsprosessen falt bort. Jeg diskuterte også om jeg heller burde bruke *slaglyd koronal. Disse betingelsenes rammer og grenser bør det arbeides videre med på basis av fonetiske og fonologiske undersøkelser av koronalers passive og aktive artikulatur i ulike språk. En slik undersøkelse er imidlertid ikke en del av mitt prosjekt, og må heller sees som noe som kan undersøkes i forlengelsen av mitt prosjekt. Dette igjen vil kunne kaste nytt lys over tjuv l og retrofleks i østlandsk og kan føre til at disse fenomenene må analyseres på en annen måte enn jeg har gjort her. Undersøkelsene vil også kunne bringe større klarhet i det empiriske spørsmålet om hvordan tjuv l og retrofleks kan ha oppstått i ulike språk.

10.4 Er *K[+ap] K[-ap] en mulig universell betingelse?

Som sitert tidligere er ikke betingelser i OT bare ment å være "solutions to languageparticular problems; they are claims about UG with rich typological consequences (McCarthy 2002: 39). Det går derfor an å stille spørsmål om hvorvidt betingelsene man har utformet er gode nok kandidater til å være universelle betingelser. Dette vil jeg nå diskutere kort for betingelsen *K[+ap] K[-ap], som har spilt en svært viktig rolle i flere av OT-analysene mine.

Åfarli (2000) regner den generative grammatikken som en *eksplanatorisk vitenskap*, der man danner hypoteser om den underliggende realiteten, deduserer hvilke konkrete konsekvenser det har om realitene er slik man tror, og deretter tester om disse konsekvensene

stemmer. For å kunne få kunnskap om de mentale grammatikkene er det ”avgjerande at modelleringa, teoretiseringa og analysane er restriktive” (Åfarli 2000: 98). Med restriktive analyser mener han analyser som kan ”oppfattast som ein hypotese om korleis den underliggande grammatiske realiteten faktisk er strukturert” (sst.: 102). Har man ikke det, ligger man for nær empirien og ”lar den diktere den grammatiske beskrivinga”.

Selv om *K[+ap] K[-ap] kan virke som en for språkspesifikk betingelse, er det samtidig flere ting som tyder på at den er tilstrekkelig restriktiv til å kunne være en mulig universell betingelse. For det første har den en klar fonetisk basis, ved at det er en sterk universell tendens til assimilasjon i konsonantgrupper, slik at konsonantene går over til å dele flere trekk. Forutsatt at man opererer med trekket [\pm apikal], er det slik ikke rart med en markerthetsbetingelse som krever at koronale konsonantgrupper ikke skal ha ulik spesifisering for apikalitet.

For det andre har jeg klart å vise at betingelsen ikke bare kan anvendes på retroflekttering, men også på flere andre fenomen i østlandsk og kanskje også i andre språk. På denne måten har betingelsen, og resten av analysen den inngår i, blitt uavhengig motivert, og dette er en vanlig måte å underbygge analyser (Åfarli 2000: 116).

For det tredje er betingelsen så klart spesifisert at det ikke er tvil om hva den refererer til. På denne måten vet man om den blir brutt eller ikke i enkelte språk, og i hvilke omgivelser det i så fall skjer. Med dette som utgangspunkt kan den utvides, om mulig, og den kan vrakes. Jeg foretrekker en for snever betingelse som kan utvides fremfor svært generelle markerthetsbetingelser, som Hamanns *DISTANCE (manner) og Bradleys OVERLAPP, som ikke spesifiserer hvilke lydkombinasjoner den gjelder. Slike betingelser gir verken tilstrekkelig innsikt i hva som er markert i de enkelte språkene, og er for generelle til å kunne testes ut med utgangspunkt i grundigere undersøkelser av flere språk.

10.5 Avslutning

På sitt beste kan OT-forskning se språk synkront og historisk i nye perspektiv, gjennom at fokuset blir rettet mot overflateformene og hva det er ved de faktiske utputtene som gjør at de i så liten grad som mulig bryter de markerthetsbetingelsene som er høyest rangert i språket. En fordel med analysene mine er nettopp det at jeg har klart å forene ulike prosesser ved å vise at de skjer for å unngå samme utputtmål, men med brudd på ulike trofasthetsbetingelser. Uansett om markerthetsbetingelsene mine bør endres eller ikke, håper jeg derfor at jeg har klart å gi et best mulig bilde av hvordan betingelser kan interagere innen OT, og hvordan innføringen av tjukk l og retrofleks kan ha skjedd i østlandsk.

Litteraturliste

- Anderson, Stephen R. (1985): *Phonology in the Twentieth Century. Theories of Rules and Theories of Representations*. Chicago: University of Chicago Press.
- Anttila, Arto og Young-mee Yu Cho [1998] (2004): "Variation and Change in Optimality Theory". I: McCarthy, John (red.): *Optimality Theory in Phonology. A reader*. Malden, MA: Blackwell, s. 569-580.
- Archangeli, Diana og D. Terence Langendoen (red.) (1997): *Optimality Theory. An overview*. Oxford: Blackwell.
- Bermúdez-Otero, Ricardo og Richard M. Hogg (2003): "The actuation problem in Optimality Theory. Phonologization, rule inversion and rule loss". I: Holt, D. Eric (red.): *Optimality Theory and Language Change*. Dordrecht : Kluwer Academic, s. 91-119.
- Boersma, Paul (1998): *Functional Phonology. Formalizing the interactions between articulatory and perceptual drives*. The Hague: Holland Academic Graphics.
- Boersma, Paul (2003): "The odds of eternal optimization in Optimality Theory". I: Holt, D. Eric (red.): *Optimality Theory and Language Change*: Dordrecht: Kluwer Academic, s. 31-65.
- Bradley, Travis G. (2002): "Gestural Timing and Derived Environment Effects in Norwegian Clusters". I: Mikkelsen, Line og Christopher Potts: *Proceedings of the 21st West Coast Conference on Formal Linguistics*. Sommerville, MA: Cascadilla Press, s. 101-114. (Også tilgjengelig på: <http://roa.rutgers.edu/view.php?id=650>)
- Brekke, Olga (2000): *Saltendialekten. En grammatikk*. Fauske: Skjerstad og Fauske bygdeboknemnd.
- Browman, Catherine P. og Louis Goldstein (1990): "Tiers in articulatory phonology, with some implications for casual speech". I: Kingston, John og Mary E. Beckman (red.): *Between the Grammar and Physics of Speech*. Cambridge: Cambridge University Press, s. 201-252.
- Catford, John Cunnison (1977): *Fundamental problems in phonetics*. Edinburgh : Edinburgh University Press.
- Chomsky, Noam (1957): *Syntactic Structures*. The Hague: Mouton.
- Chomsky, Noam og Morris Halle (1968): *The Sound Pattern of English*. New York: Harper & Row.
- Chomsky, Noam (1986): *Knowledge of language. Its Nature, Origin and Use*. New York: Praeger.
- Christiansen, Hallfrid (1946-48): *Norske dialekter*. Oslo: Tanum.

- Endresen, Rolf Theil [1974] (1981): "On Retroflex Segments in Norwegian". I: Jahr, Ernst Håkon og Ove Lorentz (red.): *Fonologi/Phonology*. Oslo: Novus, s. 287-292.
- Endresen, Rolf Theil (1985): "Norske konsonantar. Fonetiske og fonologiske merknadar". I: *Norsk Lingvistisk Tidsskrift* 2, s. 65-100.
- Endresen, Rolf Theil (1988): *Fonetikk. Ei elementær innføring*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Endresen, Rolf Theil (1991): *Fonetikk og fonologi. Ei elementær innføring*. 2. utgave. Oslo: Universitetsforlaget.
- Endresen, Rolf Theil, Hanne Gram Simonsen og Andreas Sveen (red.) (2000): *Innføring i lingvistikk*. 2. utgave. Oslo: Universitetsforlaget.
- Engelstad, Arne, Ingelin Engelstad, Olav Veka, Mari Beinset Waagard (1996): *Bruer. Norsk språk og litteratur. VK1 og VK2*. Oslo: Aschehoug.
- Fabricius-Hansen, Cathrine og Arnfinn Muruvik Vonen (red.) (1995): *Språklig kompetanse – hva er det, og hvordan kan det beskrives?* Oslo: Novus.
- Foldvik, Arne Kjell (1978): "Realisasjonen av r i norsk". I: *Svenska Landsmål och Svenskt Folkliiv* 100, s. 110-118.
- Folkedal, Kåre, Wenche Fossen, Terje Johansen, Arild Thorbjørnsen, Kari Marie Torbjørnsen og Laila Aase (1995): *:kolon. Studiebok for VK1 og VK*. 2. utgave. Nynorsk. Oslo: Det Norske Samlaget.
- Fossum, Kristin og Ellen Ugland (1995): *Å lykkes med NORSK SPRÅK. Språkhistorie, norrønt og målføre*. Oslo: NKS-forlaget.
- Fretheim, Torstein [1974] (1981): "The Norwegian Retroflex Flap and the Concept of 'Natural Class' in Phonology". I: Jahr, Ernst Håkon og Ove Lorentz (red.): *Fonologi/Phonology*. Oslo: Novus, s. 293-299.
- Gess, Randall (2003): "On re-ranking and explanatory adequacy in a constraint-based theory of phonological change". I: Holt, D. Eric (red.): *Optimality Theory and Language Change*. Dordrecht: Kluwer Academic, s. 67-90.
- Gnanadesikan, Amalia Elisabeth (1997): *Phonology with Ternary Scales*. Doktoravhandling, University of Massachusetts Amherst: Department of Linguistics.
- Hamann, Silke (2003): *The Phonetics and Phonology of Retroflexes*. Doktoravhandling, Universitetet i Utrecht: LOT.
- Hamann, Silke (2005): "The diachronic emergence of retroflex segments in three languages". Upublisert manus, Berlin: ZAS (Centre for General Linguistics).
- Haugen, Einar (1976): *The Scandinavian Languages. An Introduction to their History*. London: Faber and Faber.

- Haugen, Einar (1982): *Scandinavian Language Structures. A Comparative Historical Survey*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Haugen, Odd Einar (1998): *Grunnbok i norrønt språk*. 3. utgave. Oslo: Gyldendal.
- Helland, Per Arne (2003): *Vokalforlengelse i bergensk*. Hovedoppgave, Universitetet i Bergen: Nordisk institutt.
- Hestvik, Arild (1995): "Språklig kompetanse, mentale grammatikker og barns språktilegnelse". I: Fabricius-Hansen, Cathrine og Arnfinn Muruvik Vonen (red.): *Språklig kompetanse – hva er det, og hvordan kan det beskrives?* Oslo: Novus, s. 42-62.
- Holt, D. Eric (red.) (2003): *Optimality Theory and Language Change*. Dordrecht: Kluwer Academic.
- Holt, D. Eric (2003): "Remarks on Optimality Theory and language change". I: Holt, D. Eric (red.): *Optimality Theory and Language Change*. Dordrecht : Kluwer Academic, s. 1-30.
- Hovdhaugen (1971): *Tranformasjonell generativ grammatikk*. 2. utgave. Oslo: Universitetsforlaget.
- Hovdhaugen, Even [1974] (1981): "A note on the linguistic variability of the retroflex flap in Eastern Norwegian". I: Jahr, Ernst Håkon og Ove Lorentz (red.): *Fonologi/Phonology*. Oslo: Novus, s. 300-305.
- Indrebø, Gustav (1951): *Norsk målsoga*. Bergen: John Grieg.
- Iversen, Ragnvald (1946): *Norrøn grammatikk*. 4. utgave. Oslo: Aschehoug.
- Jackendoff, Ray (2002): *Foundation of language. Brain, Meaning, Grammar, Evolution*. Oxford: Oxford University Press.
- Jahr, Ernst Håkon (1981): "L-fonema i Oslo bymål". I: Jahr, Ernst Håkon og Ove Lorentz (red.): *Fonologi/Phonology*. Oslo: Novus, s. 328-344.
- Jensen, Martin Kloster (1969): *Språklydlære. Fonetikk. Fonemikk*. 2. utgave. Oslo: Universitetsforlaget.
- Kager, René (1999): *Optimality Theory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Keating, Patricia A. (1991): "Coronal places of articulation". I: Paradis, Carole og Jean-François Prunet (red.): *The Special Status of Coronals. Internal and External Evidence*. San Diego, Calif.: Academic Press, s. 29-47.
- Kjeldstadli, Knut (1999): *Fortida er ikke hva den en gang var. En innføring i historiefaget*. 2. utgave. Oslo: Universitetsforlaget.
- Kolsrud, Sigurd (1951): *Nynorsken i sine målføre*. Oslo: Dybwad.
- Kristoffersen, Gjert (1998): "Fonologi". I: Nordgård, Torbjørn (red.): *Innføring i språkvitenskap*. Oslo: Gyldendal, s. 60-131.
- Kristoffersen, Gjert (2000): *The Phonology of Norwegian*. Oxford: Oxford University Press.

- Kristoffersen, Gjert (2003): *Innføring i norsk fonologi*. 2. utgave. Upublisert manus, Universitetet i Bergen: Nordisk institutt. (Også tilgjengelig på: <http://helmer.hit.uib.no/Gjert/Manuskripter/Fonologiinnføring03.pdf>)
- Ladefoged, Peter og Ian Maddieson (1996): *The Sounds of the World's Languages*. Oxford: Blackwell.
- Lanza, Elisabeth (1995): "Kompetanse sett i et sosiolingvistisk perspektiv". I: Fabricius-Hansen, Cathrine og Arnfinn Muruvik Vonen (red.): *Språklig kompetanse – hva er det, og hvordan kan det beskrives?* Oslo: Novus, s. 85-101.
- Larsen, Amund B. [1897] (1948): *Oversigt over de norske bygdemaal*. Oslo: Aschehoug.
- Larsen, Amund B. (1907): *Kristiania bymål*. Kristiania: Cammermeyer.
- Larsen, Amund B. (1914): "Vokalforlængelser i de norske bygdemaal: I. Gammel vokalforlængelse i fremlyd". I: *Maal og minne* 1914, s. 147-180.
- Martinet, Andrée (1952): "Functions, structure and sound change". I: *Word* bind 8, s. 1-32.
- McCarthy, John og Alan Prince (1995): "Faithfulness and Reduplicative Identity". I: *University of Massachusetts Occasional Papers in Linguistics* 18, s. 249-384. (Også tilgjengelig på: <http://roa.rutgers.edu/view.php3?roa=60>)
- McCarthy, John (2002): *A Thematic Guide to Optimality Theory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- McMahon, April (1994): *Understanding language change*. Cambridge: Cambridge University Press.
- McMahon, April (2000): *Change, Chance and Optimality*. Oxford: Oxford University Press.
- Moen, Inger og Hanne Gram Simonsen (1998): "Kontaktmønstre for apikale plosiver, /t,d/ i østnorsk". I: Faarlund, Jan Terje, Brit Mæhlum og Torbjørn Nordgård (red.): *MONS 7. Utvalde artiklar frå det 7. Møtet Om Norsk Språk i Trondheim 1997*. Oslo: Novus Forlag, s. 154-167.
- Moen, Inger og Hanne Gram Simonsen (2005): "Artikulasjon av apikale likvider i østnorsk: /l, r, r̥/". I: Lie, Svein, Gudlaug Nedreliid og Helge Omdal (red.): *MONS 10. Utvalde artiklar frå det tiande Møte om norsk språk i Kristiansand 2003*. Kristiansand: Høgskoleforlaget i samarbeid med Høgskolen i Agder, s. 219-229.
- Molde, Ann-Kristin (2000): *Et forsøk på en optimalitetsteoretisk analyse av sekvensen /V:r/ + bestemt form entall i norske hankjønnsord med tonelag en*. Upublisert mellomfagsoppgave, Universitetet i Bergen: Nordisk institutt
- Molde, Ann-Kristin (2004): "Er språk grunnleggende forskjellige?" I: *AKA* 13. (Også tilgjengelig på: <http://www.aka.uib.no/aka132004/akademil.asp>)

- Mæhlum, Brit (1999): *Mellom Skylla og Kharybdis. Forklaringsbegrepet i historisk språkvitenskap*. Oslo: Novus forlag.
- Mørck, Endre (2004): "Mellomnorsk språk". I: Haugen, Odd Einar (red): *Handbok i norrøn filologi*. Bergen: Fagbokforlaget, s. 407-450.
- Mårtenson, Per og Anton Fjeldstad (1998): *Svenska för norrmän*. 2. utgave. Oslo: Gyldendal.
- Ohala, John J. (1993): "The phonetics of sound change". I: Jones, Charles (red.): *Historical Linguistics. Problems and Perspectives*. London: Longman, s. 237-278.
- Otnes, Hildegunn og Bente Aamotsbakken (1999): *Tekst i tid og rom. Norsk språkhistorie*. Oslo: Det Norske Samlaget.
- Pater, Joe [1999] (2004): "Austronesian Nasal Substitution and other NC effects". I: McCarthy, John (red.): *Optimality Theory in Phonology. A reader*. Malden, MA: Blackwell, s. 271-289.
- Prince, Alan og Paul Smolensky [1993] (2004): *Optimality theory. Constraint Interaction in Generative Grammar*. Malden, MA: Blackwell.
- Reiss, Charles (2003): "Language change without constraint reranking" I: Holt, D. Eric (red.): *Optimality Theory and Language Change*. Dordrecht: Kluwer Academic, s. 143-168.
- Rindal, Magnus [1988] (1993): "Norsk språk 1350-1500. Gammelnorsk eller mellomnorsk?". I: Jahr, Ernst Håkon og Ove Lorentz (red): *Historisk språkvitenskap/Historical linguistics*. Oslo: Novus forlag, s. 395-404.
- Sakshaug, Laila (2003): "Endring i reflektiv referanse frå norrønt til moderne norsk. Ein OT-inspirert analyse". I: Faarlund, Jan Terje (red.): *Språk i endring. Indre norsk språkhistorie*. Oslo: Novus, s. 185-219.
- Sandøy, Helge (1987): *Norsk dialektkunnskap*. 2. utgave. Oslo: Novus.
- Sandøy, Helge (1996): *Talemål*. Oslo: Novus.
- Sandøy, Helge (2002a): "Norske dialektar". I: Johnsen, Egil Børre (red): *Vårt eget språk*. 2. utgave. Oslo: Aschehoug, s. 101-136.
- Sandøy, Helge (2002b): "Vikingtid og høgmellomalder (om lag 800)". I: Almenningen, Olaf, Thore A. Roksvold, Helge Sandøy og Lars S. Vikør: *Språk og samfunn gjennom tusen år. Ei norsk språkhistorie*. 6. utgave. Oslo: Universitetsforlaget, s. 29-36.
- Seip, Dirik Arup (1930): "Om bortfall av ð i norsk". I: *Norsk tidsskrift for sprogvidenskap*. Bind IV. Oslo: Aschehoug, s. 72-105.
- Seip, Didrik Arup (1931): *Norsk språkhistorie til omkring 1370*. Oslo: Aschehoug.
- Seip, Didrik Arup (1955): *Norsk språkhistorie til omkring 1370*. 2. utgave. Oslo: Aschehoug.
- Selås, Magnhild (2003): *Dialektal variasjon og endring aust på Agder – beskrive og forklart ved to språklege variabler*. Doktoravhandling, Universitetet i Bergen: Nordisk institutt.

- Simonsen, Hanne Gram, Inger Moen og Steve Cowen (2000): "Retroflex consonants in Norwegian: are they really? Evidence from EPG and EMA". I: *Proceedings, 5th Seminar on Speech Production: Models & Data (SPS 5)*. Kloster Seeon, Bavaria, Germany, s. 113-116.
- Simonsen, Hanne Gram og Inger Moen (2002): "En elektronisk database over norske språklyder". I: Moen, Inger, Hanne Gram Simonsen, Arne Torp og Kjell Ivar Vannebo (red.): *Mons 9. Utvalgte artikler fra Det niende møtet om norsk språk i Oslo 2001*. Oslo: Novus.
- Skjekkeland, Martin (1997): *Dei norske dialektane. Tradisjonelle særdrag i jamføring med skriftmåla*. Kristiansand: Høyskoleforlaget.
- Slethei, Kolbjørn (1996): *Grunnbok i fonetikk for språkstudenter*. Oslo: Cappelen.
- Steblin-Kamenskij, M. I. [1965] (1981): "Om alveolarer og kakuminaler i norsk og svensk". I: Jahr, Ernst Håkon og Ove Lorentz (red.): *Fonologi/Phonology*. Oslo: Novus, s. 249-258.
- Storm, Johan [1884] (1908): "Norsk Lydskrift med Omrids av Fonetiken. Første Afsnit 1884". I: Moe, Moltke og Johan Storm (red.): *Norvegia. Tidsskrift for det norske folks maal og minder*. Bind I. Kristiania: Grønddahl.
- Svantesson, Jan-Olof (2001): "Phonology of a southern Swedish idiolect. I: *Working Papers* 49. Lund University, Dept. of Linguistics, s. 156-159.
- Torp, Arne og Berit Helene Dahl (1996): *Språklinjer. Språkhistorie for den videregående skolen*. 2. utgave. Oslo: Aschehoug.
- Torp, Arne (1998): *Nordiske språk i nordisk og germansk perspektiv*. Oslo: Novus.
- Torp, Arne (2000): "Skarre-r – ingen talefeil likevel? Teorier om opphavet til skarring – og hvor langt skarringa vil gå.". I: *Målbryting* 4, s. 63-88.
- Torp, Arne og Lars S. Vikør (2003): *Hovuddrag i norsk språkhistorie*. 3. utgave. Oslo: Gyldendal.
- Vanvik, Arne (1965): *Kort innføring i fonetikk*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Vanvik, Arne (1979): *Norsk fonetikk. Lydlæren i standard østnorsk supplert med materiale fra dialektene*. Oslo: Universitetet i Oslo, Fonetisk institutt.
- Åfarli, Tor Anders (2000): *Grammatikk – kultur eller natur? Elementær innføring i det generative grammatikkstudiets vitenskapsteori*. Oslo: Det Norske Samlaget.

Sammendrag

Hovedoppgave

Nordisk institutt

Universitetet i Bergen

Juni 2005

Navn: Ann-Kristin Molde

Tittel: Innføringen av tjukk l og retrofleksler i østlandsk

Undertittel: En empirisk avklaring og optimalitetsteoretisk analyse

Hovedmålet med hovedoppgaven var å analysere innføringen av tjukk l, /ɫ/, og retrofleksler, /t̥ d̥ n̥ l̥ s̥/, i østlandsk ved hjelp av optimalitetsteorien. Men for å kunne gjøre dette må man ha empirien på plass, så man vet hva man skal analysere. Et viktig delmål ble derfor en empirisk avklaring av hvordan innføringen av tjukk l og retrofleksler kan ha skjedd. Dette krever igjen at man har klart for seg hva som kjennetegner de lydene som kalles retrofleksler, og jeg tok stilling til det med utgangspunkt i nyere eksperimentelle fonetiske studier av østlandsk og Hamanns (2003) fonetiske definisjon.

Den empiriske avklaringen av innføringen av tjukk l baserte jeg på spørsmålet om hva som er den interne kronologien knyttet til tjukk ls to opphav, norrøn /rð/ og norrøn //l/. Metodisk sett valgte jeg å ikke studere de skriftlige kildene fra 1200-1500-tallet, men basere diskusjonen på synspunktene i sentrale språkhistoriske og dialektografiske lærebøker og forskningsverk/artikler, som jeg prøvde å rydde opp i, diskutere og ta stilling til. Jeg konkluderte med at det er /rð/ som er tjukk ls første opphav, og at tjukk l så har spredt seg til norrøn //l/, sannsynligvis på grunn av perseptuell omtolking.

Av retrofleksenes to opphav, /r/ og tjukk l, som begge fungerer som påvirkende lyder i retroflekseringsprosessen, konkluderte jeg med at jeg ikke hadde grunnlag for å regne med et første opphav av dem. Det som gjorde at begge kunne være påvirkende lyd i samme prosess, var primært fellesnevneren apikalitet, dvs. at begge er tungespisslyder. Samtidig konkluderte jeg med at /t d n l s/ er laminal, dvs. tungebladlyder, i dagens østlandsk og etter en lengre diskusjon valgte jeg å anta at det var slik også da tjukk l og retrofleksler oppstod.

Retroflekteringsprosessen kan dermed sees som en prosess der lydkombinasjonen apikal + laminal koronal blir eliminert. Også andre prosesser eliminerer den samme lydkombinasjonen i østlandsk: innføringen av tjukk l av norrøn /rð/, den tidligere totale, regressive nærassimilasjonen, der for eksempel /rn/ blir [n:], som i *bjønn*, og dagens retrofleksassimilasjon, der retroflekker gjør dental/alveolarer til retroflekker, som i *barten*.

Ifølge OT er et språks grammatikk en språkspesifikk rangering av universelle velformethetsbetingelser. Språkendring blir dermed rerangering av betingelser mellom ulike synkrone stadier. Jeg valgte metodisk å utarbeide den historiske OT-analysen med utgangspunkt i en synkron analyse av stadiet etter innføringen av tjukk l og retroflekker. Sentralt i analysen stod diskusjonen av hvilke(n) velformethetsbetingelse(r) som krevde at den problematiske lydkombinasjonen apikal + laminal koronal ikke skulle forekomme. Med utgangspunkt i dette nøstet jeg meg tilbake til hvordan grammatikken kan ha vært før noen av disse prosessene var startet, og på et mellomliggende stadium da man fikk total, regressiv nærassimilasjon. I tillegg utarbeidet jeg en OT-analyse av tjukk ls distribusjon.